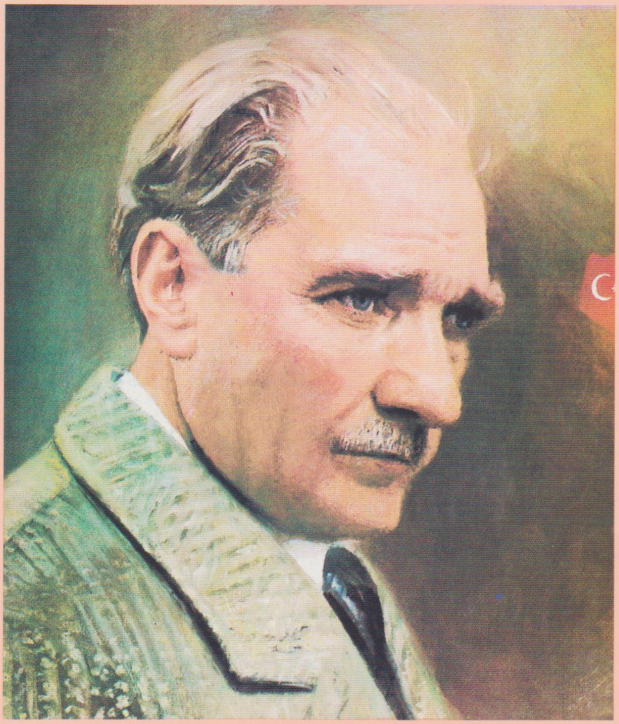

ATATÜRK
VE
TÜRK DÜNYASI

Prof. Dr. Mehmet SARAY

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK VE TÜRK DÜNYASI

türkçü
betik
Faruk53

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. Dizi - Sa. 79

ATATÜRK VE TÜRK DÜNYASI

Prof. Dr. MEHMET SARAY

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1995

ISBN 975-16-0747-7

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII

GİRİŞ 1

I- ATATÜRK VE TÜRK DÜNYASI 1
a) Atatürk ve Dış Türkler 2
b) Atatürk ve Türk Birliği Fikri 20
c) Atatürk ve İslâm Dünyası 29
d) Atatürk ve Türk Dünyasında Kültür Birliği 53

II- AZERBAYCAN TÜRKLERİ 61

III- TÜRKİSTAN TÜRKLERİ 75
a) Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar 75
b) Türkmenler 129
c) Uygurlar (Doğu Türkistan Türkleri) 148

IV- AFGANİSTAN VE HİNDİSTAN TÜRKLERİ 163
a) Afganistan Türkleri (Afgan Türkistanı) 163
b) Hindistan Türkleri (Babürler ve Bugünkü Evlatları) 165

V- BALKAN TÜRKLERİ 193
a) Bulgaristan Türkleri 193
b) Batı Trakya Türkleri 196
c) Yugoslavya Türkleri 197
d) Romanya Türkleri 198

VI- ORTADOĞU TÜRKLERİ 199
a) Kıbrıs Türkleri 199
b) Irak ve Suriye Türkleri 201
c) İran Türkleri 202

VII- KUZEY TÜRKLERİ 207
a) Kazan Türkleri 207
b) Kırım Türkleri 208
c) Başkırt Türkleri 209

d) Kuzey Kafkas Türkleri 210
e) Yakut ve Altay Türkleri 210

EKLER 211
BİBLİYOGRAFYA 223
DİZİN 233
HARİTA

ÖNSÖZ

Son yıllarda, Türkiye ve Dünya ilim âleminde en çok sözü edilen konuların başında Dış Türkler olarak adlandırılan Türkiye hâricindeki Türklerin kültür ve tarihleri gelmektedir. Bunun en büyük sebebinin, yakın devirde Türklerin nüfuslarında meydana gelen hızlı artışın ilgili bölgelerde yaratacağı yeni gelişmeler olduğu ileri sürülmekte ise de, mesele bu kadar basit ve tek yönlü değildir. Türk nüfusunun artışı bizleri elbette memnun eder. Fakat, bizleri en çok sevindiren husus, Türk tarihine ve kültürüne gösterilmeye başlanan alâkadır.

Bugün, Türkiye ve Türkiye hâricinde yaşayan Türkler, Anadolu Türk'ü, Âzerî, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen ve Uygur vb. gibi adlarla çağrılmaktadırlar. Fakat bilinen hakikat odur ki, bu Türk topluluklarının büyük Türk milletinin bölünmez birer parçaları, yâni aynı müşterek kültürün ve tarihin sâhipleri olduğudur.

Mevcut kaynaklardan, bâzı Türk topluluklarının çeşitli kıtalara giderek devletler kurduğunu ve medeniyyetler yarattığını bilmekteyiz. Fakat en büyük hareketi, bugünkü Türkiye Türklerinin, Selçuklu âilesi önderliğinde Orta Asya'dan, yâni eski anayurd'dan, ayrılarak ön-Asya'ya ve Anadolu'ya gelip yerleşmek suretiyle yaptıklarını ve büyük bir medeniyeti de yarattığını bilmekteyiz. Bu büyük göçten sonra önemli sayıda Türk'ün Orta Asya'da kaldığı bir gerçektir. İşte Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Uygur, Türkmen ve Âzerî gibi çeşitli adlar altında kalan ve Türk milletinin birer parçası olan bu insanlar ile Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra bugün komşu ülkelerin sınırları içinde kalan kardeşlerimize "Dış Türkler" veya Türkiye hâricinde yaşayan Türkler adını vermekteyiz. Müşterek bir mâziye sâhip olduğumuz bu insanların tarihleri, elbetteki Türk kültürünün bir parçasını teşkil etmektedir. Bu kültürün geçmişteki meselelerini olduğu kadar günümüzdeki durumunu da ele alıp işlemek bugünkü Türk milletinin en tabiî hakkı ve vazifesidir. Bunun böyle olduğuna inanan büyük önder Atatürk, yalnız Türkiye Türklerinin değil aynı zamanda Orta Asya veya diğer adıyla Türkistan Türklerinin tarih ve kültürlerini araştırmaları için Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurdurmuştur.

Atatürk'ün, Türk dünyasında, en azından bir kültür birliğini gerçekleştirmek istediğini biliyoruz. O'nun bu hususdaki fikirlerini izah etmeden önce, daha evvel bu sâhada cereyan eden gelişmeleri kısaca hatırlamakta büyük fayda görmekteyiz.

Bilindiği gibi, öğrenmede ve araştırmada kendini zamanında yenileyemediği için Osmanlı Türkiyesi, geçen asrın başlarında, parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Bu kritik yıllarda uzun süre devletin başında kalan Sultan II. Abdulhamid, İslâm Birliği (Pan-İslâmizm) ve Osmanlı Birliği (Pan-Ottomanizm veya Osmanlılık) fikirlerini ortaya atarak bu parçalanmaya mâni olmaya çalışmıştı. Fakat, ne II. Abdulhamid'in ve ne de O'nu devirerek başa geçen İttihat ve Terakki mensuplarının, bu iyi niyetli gayretlerine rağmen, başarılı olamadıklarını görüyoruz. Zira, Fransız İhtilâli'nden sonra başlayan milliyetçilik fikirleri gittikçe gelişmiş, Türklerin tâkip ettikleri tâvizkâr politikaya rağmen, *Osmanlı Devletindeki* Türk olmayan milliyetler, biraz da emperyalist devletlerin kışkırtmalariyle, Türklerden ayrılmağa başlamışlardı. Bu gerçekler karşısında İttihat ve Terakkiciler de, Türk milliyetçiliği ile Türk Birliği fikrine sarılmanın ve bu yolda ilerlemenin yegâne çıkar yol olduğunu düşünmüşler ve ona göre çalışmaya başlamışlardı.

O devirde Türk Birliği (Pan-Türkizm) fikrine inananların iki grup hâlinde çalıştıklarını görmekteyiz: Yusuf Akçura ile Ahmed Ağaoğlu'nun önderliğini yaptığı ve çoğunluğu Rus esaretinden kaçan aydınların teşkil ettiği birinci grup, Türkler arasında hem kültürel ve hem de siyâsî birlik fikrini savunuyor ve ona göre faaliyet gösteriyorlardı. Önderliğini Ziya Gökalp'in yaptığı ikinci grup ise, Türklerin geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını ileri sürerek, sâdece kültür birliğinin gerçekleşmesini istiyordu. Birinci grubun fikirlerinin, I. Dünya Harbi'nin dışında kalmanın mümkün olmadığını gören İttihat ve Terakki önderlerince benimsendiğini ve nasıl bir hüsranla neticelendiğini bilmekteyiz. Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizm fikirlerinin siyasî yönden yarattığı güçlükleri çok iyi gören Mustafa Kemal Atatürk'ün, ikinci grubun fikirlerine, yâni Türkler arasında kültür birliği fikrine daha çok meylettiğini İstiklâl Harbi yıllarında ve cumhuriyeti kurduktan sonra tâkip ettiği kültür siyâsetinde açıkça görmekteyiz. Bu araştırmada, Atatürk'ün bu hususta düşünce ve faaliyetlerini gösteren vesikalara mümkün olduğu kadar yer vermeğe çalıştık.

Atatürk, kurduğu Dil ve Tarih Kurumları ile, Türk dünyasında kültür birliği için, hem Türkiye Türklerinin ve hem de Orta Asya Türklerinin dünü ve bugünü üzerinde ilmî bir şekilde çalışmayı bizlere emretmiştir. Atatürk'ün, Türk dünyasında kültür birliği için verdiği bu emir ve direktifler çerçevesinde çalışmanın, milletler arası hukuka ve andlaşmalara aykırı bir yönü olmadığı gibi, insan haklarına uygun en tabiî bir hareket olduğu ortadadır.

Bugün, okullarımızda ve Üniversitelerimizde Türk tarihinin Osmanlı devrini gençlerimize okutup öğretmeye çalışıyoruz. Bunu, en tabiî bir hak ve vazife kabûl ediyoruz. Fakat, Osmanlı İmparatorluğunun inkırazından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti hududları hâricinde kalan bu milletin evlâtları hakkında, Atatürk'ün arzusuna rağmen, genç nesillere ne bir bilgi veriyor ve ne de devlet ve millet olarak o insanların saadet ve selâmeti için yeterli bir teşebbüste bulunuyoruz. Modern tarihte, kendi milletine mensup insanlar hakkında böyle kayıtsız kalan bir başka devlete ve millete rastlamak oldukça güç. Bu alâkasızlık bizlere yakışmadığı gibi, Türk kültür birliğini o kadar istemiş olan Atatürk'ün ruhunu da rahatsız etmektedir.

Bugün, dünyanın pek çok ülkesinde "Dış Türkler", özellikle Azerbaycan ve Türkistan Türkleri, üzerinde geniş ve ciddî araştırmalar yapılmaktadır. Bu ilmî çalışmaların büyük çoğunluğu araştırmamızda kullanılmış olup, tamamı bir bibliyografya kitabı olarak ayrıca neşredilecektir. Fakat, ne hazindir ki, Türkiye bu tip araştıramların merkezi olması icabederken maalesef bu sâhada oldukça gerilerde kalmış bulunmaktadır. Halbuki, Türkiye, Atatürk'ün direktifleri çerçevesinde yukarıda zikredilen hususlarda üzerine düşen vazifeyi yapmış ve ayrıca, gerekli ilmî incelemeleri hızlandırmış olsaydı, bırakınız hudutları dışında kalan 120 milyona yakın Türk'ün kazançlarını, bugünkü müstakil Türk milletinin elde edeceği maddî, manevî ve stratejik kazançları saymakla bitmeyecek kadar büyük olacaktı. Fakat, her şeye rağmen, vakit henüz geçmiş değildir.

Herşeye rağmen, Sovyetler Birliğindeki gelişmelerin neticesi olarak bu birliği teşkil eden Türk Cumhuriyetleri ile kültürel ve ticârî alanda iyi münâsebetler kurmak imkânına sâhip olduğumuzu belirtmeliyim. Moskova ile iyi bir diyalog ile başlatılan münâsebetlerden âzamî derecede istifade etmemiz ve Türk Cumhuriyetleri ile kültür birliği sâhasında görülen eksiklikleri gidermemiz gerekmeketedir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tataristan ile imzalanan ve imzalanacak olan kültür andlaşmalarıyla daha önce yapılan müşterek tarihimiz ve kültürümüzü ayrı ayrı işleme zaruretinden kurtulup birlikte bu sâhalarda çalışmamız ve daha mutlu sonuçlar elde etmemiz mümkün olacaktır. Aynı işbirliğini gerçekelştirme imkânlarını Doğu Türkistan Türkleri ile de araştırıp bulmamız bizim için önemli bir vazifedir. İşte o zaman Atatürk'ün çok arzu ettiği Türkler arasında kültür birliği düşüncesi de gerçekleşmiş olacaktır.

Bu araştırmada, Atatürk'ün kültürel sâhadaki Türk birliği ile "Dış Türkler" hakkındaki düşüncelerini aksettiren vesikalara mümkün oldu-

ğu kadar genişce yer vermeye çalıştık. Ayrıca, XVI. asırdan zamanımıza kadar ana hatlarıyla Türkiye hâricisinde yaşayan Türklerin tarih ve kültürleri ile bugünkü durumları hakkında yeterli bir bilgi vermeye gayret ettik. Bugün sayıları 120 milyona varan bu Türk kitlelerinin, ebediyete kadar yaşayacak olan müstakil Türkiye Cumhuriyeti Devleti için taşıdığı ehemmiyet, ümid ediyoruz ki bu eser okunduğu zaman daha iyi anlaşılacaktır.

Prof. Dr. Mehmet Saray
Bostancı, 5 Ocak 1991, Istanbul

Not: Bu araştırma Sovyetler Birliği dağılmadan önce yapılmıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve 1991'de diğer Cumhuriyetlerle birlikte Türk Cumhuriyetlerinin de istiklâlini kazanması ile ortaya yeni bir tablo çıkmıştır. Kardeş TürkCumhuriyetleri ile Türkiye arasında imzalanan işbirliği andlaşmalarının başında da ortak dil, tarih ve kültür çalışmalarını ihtiva eden andlaşmalar gelmektedir. Atatürk'ün müşterek tarihimizi, dilimizi ve kültürümüzü araştırmak için kurduğu Türk Dil ve Tarih Kurumları ile sonradan kurulan Atatürk ve Kültür Merkezleri, Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarına yönelik hizmet vermekle görevli "Ekonomik, Kültür, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı" (EKETİB) veya diğer adıyla "Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı" (TİKA) müştereken kardeş Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Türkmenistan) yetkilileri ile Türk bilimadamlarına "Ortak Türk Dünyası Edebiyatı ve Tarihi Ders Kitaplarını" yazdırmaktadırlar. Ayrıca, bu satırların yazarı "Azerbaycan Türkleri Tarihi, Kazak Türkleri Tarihi, Kırgız Türkleri Tarihi, Özbek Türkleri Tarihi ve Türkmen Tarihi"ni 1993'te "Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği"ni yazarak bu alandaki eksikliği kısmen de olsa doldurmaya çalışmıştır.

Kitabın basımında gösterdikleri alâka ve yardımlar için başta T.T.K. Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Azmi Süslü Beylere ve kitabın tashihinde gösterdiği titizlikten dolayı Tarihçi Mehmet Koyuncu Bey'e şükranlarımı arz ederim...

GİRİŞ

I — ATATÜRK VE TÜRK DÜNYASI

Bugün, fikirleriyle her sâhada milletçe yolumuzu aydınlatmaya devam eden büyük Atatürk'ün, ihmal edilmiş birkaç yönünden biri de O'nun Türklük ve Türk dünyası hakkındaki görüş ve düşünceleridir.

Atatürk, Türklük ve Türk dünyası hakkında ne düşünmüştü ve ne hissetmişti? Bu sorunun tartışmasını uzun uzun yapmaya gerek yoktur. Bunun en büyük sebebi, pek çok kişice de mâlum olduğu gibi, Atatürk'ün bu hususta ki fikirleri az çok bilinmektedir. Buna rağmen o büyük insanın, Türklüğü ile ne kadar iftihar ettiğini, çok sevdiği Türk milletinin varlığındaki asîl cevheri sezerek en kötü şartlarda dahi gözünü kırpmadan onun önüne düştüğünü belirtmek ve kısaca O'nun gelip-geçmiş en büyük Türk milliyetçisi olduğunu bir defa daha hatırlamakta fayda vardır. Bu hususta kendisinin ve O'na yakın olanların söyledikleri pek çok sözler vardır. Bunların içinde, herkesçe bilinen şu sözler, bilhassa hatırlanmaya değer: "Benim yaradılışımda fevkalâde olan bir şey varsa, Türk olarak dünyaya gelmemdir". "Ne mutlu Türküm diyene". Herhalde bu cümleler O'nun, Türklüğü ile ne kadar iftihar ettiğini göstermeye yeter. Atatürk, Türk milletinin asaletine ve kabiliyetine büyük güven duymuş ve âdeta ona hayran olmuş bir kimse idi. O'na göre, "Türk, çetin işler başarmak için yaratılmıştır". "Türk'e müspet ve iyi bir şey veriniz, bunu reddetmesi ihtimali yoktur". O, bu milletin fertlerine Türklüğü ile öğünmelerini, çalışmalarını ve güvenmelerini istemiştir. O'na göre, "Her Türk ferdinin son nefesi, Türk milletinin nefesinin sönmeyeceğini, onun ebedî olduğunu göstermelidir". Ve nihayet, Türk'ün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır.

Atatürk bu sözleri, İstiklâl Harbi yılları ile onu tâkib eden yıllarda söylemişti. Muhakkak ki O, açık bir şekilde olmamakla beraber, bu sözleri ile yalnız Anadolu'da yaşayan Türkleri değil aynı zamanda diğer Türk topluluklarını da kasdetmişti. O zaman içinde bulunulan şartlara göre meselenin siyasî yönünü nazar-ı dikkate alan Atatürk[1], Türkiye hâricinde ka-

[1] Atatürk, olayların seyrini tâkib eden ve nasıl bir neticeye varacağını çok iyi gören ve sezen ender insanlardan biri idi. O, ne zaman hareket edileceğini ve ne zaman durulacağını çok iyi bilen bir liderdi. Yukarıda meselenin siyâsî yönünü dikkate alarak hareket etti derken, O'nun bu vasfı kasdedilmiştir.

lan Türkler arasında, en azından kültürel sahada, bir Türk birliği düşünmüştü.

a) Atatürk ve Dış Türkler

Atatürk'ün, Türklük ve Türk dünyası hakkında söylediği yukarıdaki sözlerden sonra, şimdi bunları, onun sorumlu bir devlet adamı olarak hayatında nasıl tatbik ettiğini görelim:

1920 ve 1921 seneleri, istiklâli için savaşan Türk milleti ile onun büyük önderi Mustafa Kemal Paşa için fevkalâde zor bir devre olarak bilinir. Fakat bu devrin bütün güçlüklerine rağmen, Türk milleti ve Mustafa Kemal Paşa, hedefe varmak ümidiyle inatla mücâdeleye devam etmektedirler. İşte bu şartlarda dahi, Atatürk, yalnız Anadolu Türklüğünün değil, aynı zamanda diğer Türk topluluklarının bu meyanda Türkistan Türklerinin de gelecekleri ile ilgilenmiştir. Bunun en belirgin misalleri aşağıda takdim edilen vesikalarda görülecektir.

Sene 1920 sonları. Rusya'da kurulan yeni Sovyet rejiminin ileri gelenleri ile müşterek düşmana (İngilizlere) karşı bir ittifak kurmak maksadiyle Moskova'ya gönderilen Hâriciye vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, Sovyetlerin iki yüzlü tutumları sebebiyle bir netice alamadan Ankara'ya dönmek üzeredir. Mustafa Kemal Paşa ile T.B.M.M. Hükûmeti, Ali Fuad Paşa'yı fevkalâdeden elçi olarak Moskova'ya göndermeye ve Sovyet yöneticileri ile bu ittifakı sağlamaya karar verirler. İşte bu kritik günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın T.B.M.M. Başkanlığına şu takriri verdiğini görüyoruz:

"BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ CELİLESİNE,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Âzasından Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Besim Atalay ve Fuad Beyler tetkikat-ı ilmiye heyeti olarak Moskova sefaret heyetiyle birlikte mahall-i mezkûre azimet edeceklerinden mîr-i mumaileyhimin vazifelerinin devamı müddettince mezun addedilmelerini rica ederim. 11/10/1336, (1920) B.M.M. Reisi Mustafa Kemal"[2].

Riyaset makamında bulunan İkinci Reis Vekili Vehbi Efendi'nin dâveti üzerine Mustafa Kemal Paşa, verdiği takrir hakkında izahatta bulunmak için kürsüye gelir ve Meclis üyelerine şunları söyler:

"Arkadaşlar,

[2] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, 1980, I, s. 154.

Malûm-u âliniz olduğu veçhile Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu hey'et-i sefaret esasen malûm olan ve mazbut olan kadrosu dâhilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasta nâmütenahi İslâm kütleleri vardır. Bu islâm kütleleri içinde bizim îfa edebileceğimiz bir takım hususî, mahrem ve fevkalâde vazaifimiz vardır. Bittabi bu vazaifin mahiyeti ilân edilerek oraya memur, heyet gönderilemez. Sırf bu vazaif-i mahsusayı îfa ettirebilmek, tâkib ettirebilmek, icabında izhar edilebilmek üzere heyet-i kadrosuna heyet-i ilmiye namiyle bir heyet ilâve edilmiştir. Heyet-i ilmiye denildiği zaman manâsından istidlâl edildiği gibi, orada yalnız tetkikat-ı ilmiye yapacak değildir. İfade ettiğim gibi vazaif-i mahsusa îfa edecektir. Bu vazaif-i mahsusayı îfa etmek üzere Hükûmet, Heyet-i Vekileniz ve oraya reis olarak memur ettiğiniz zât bittabi birtakım nükat-ı nazardan bâzı zevatı intihap etmiştir. Bu zevatı Heyet-i Âliyeniz âzasından intihap eder. Heyet-i Âliyeniz hâricinden de intihap edebilir. Nitekim birçok memurlarımız vardır. Şimdi Heyet-i Âliyeniz meyanından bu vazaif-i mahsusayı îfa etmek üzere intihabı düşünülen zevatın intihabı düşünülmek ve bu vazifelere izam edilebilmeleri için bittabi kendilerine vazifeleri devam ettiği müddetçe mezuniyet verilmek lâzımdır. Mesele gayet basittir. Bunu başka şekilde bast ve temhit edersek Heyet-i Âliyenizi temsil etmek üzere Heyet-i Âliyeniz namına tetkikatta bulunmak üzere bir heyet gönderiliyor. Bittabi hükûmetin teklif ettiği bir tarzda olamaz. Heyet-i Umumiye intihab eder. Ve bu suretle müntahap olan âza arkadaşlarımız gider. Fakat bu gidecek olan zevat ve mahiyette değildir. Onun için gerek ait olan vekâletin gerek oraya gidecek olan sefirle arkadaşlık etmeleri itibariyle intihab edilmiş arkadaşlardır. İsimleri cümlece malûmdur. Tekrar okuyayım efendim. Tevfik Rüştü Bey, İsmail Suphi Bey, Besim Atalay Bey ve Fuad Bey. Bunlar Heyet-i âliyenizi temsil etmek üzere gidecek heyet değildir. Oradaki sefir-i kebirin riyasetinde ve refakatinde icrayı vazife edeceklerdir. Mezuniyet ita buyurmazsanız gidemezler. Mezuniyet ita buyurulsun ve gitsinler vazifeyi îfa etsinler"[3]. Mustafa Kemal Paşa'nın bu izahatından sonra takrir oya sunulup ittifakla kabûl edilmiştir.

Atatürk'ün vazaif-i mahsusa ile sefaret heyetiyle birlikte Moskova'ya gönderdiği bu ilmiye heyetinden İsmail Suphi Bey'in bir müddet sonra Türkistan'a gönderildiğini görüyoruz. 1921 Temmuzu sonlarında Buhâra'ya varan İsmail Suphi Bey'in vazifesi, Atatürk'ün direktifleri istikametinde, "Türkistan Millî Birliği"nin kuruluşu için Türkistan Türkleri arasında arabuluculuk yapmaktı. Bu hususta o zamanlar Türkistan lider-

[3] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, s. 154.

lerinden biri olan rahmetli hocamız Profesör A.Z.V. Togan, hâtıralarında şöyle diyor:

"Temmuzda Ankara Büyük Millet Meclisi âzası İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey Buhâra'ya gelmişti. O resmen, gûya Komunist Partisi taraftarı bir Türk mebusu olarak seyâhat ediyordu. Bu cihetten Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hattâ Hive'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirilmişti. Bu zât Buhâra'da iken benimle birkaç defa görüştükten sonra benim ricamı kabûl ederek o zaman birbirleriyle rakip durumda olan Özbek ve Tâcik zümreleriyle görüştü. Türkistan Millî Birliği'nin yâni Müşterek Komite'nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, taraftarların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. İsmail Suphi Bey önce taraflarla konuşarak Müşterek Komite riyasetine beni intihap etmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabûl edilmişti. Akşam toplantısında güzel bir nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabûl ettiler. Merkez Komitenin diğer âzaları da orada intihap edildi. Bununla ben Ağustos 2'de Türkistan Millî Birliği'nin yâni Müşterek Komite'nin reisi sıfatiyle faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yâni Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerinin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir millî mücâdele merkezi kurulmasında kat'î ve nihaî tesirleri oldu"[4].

Türkistan'daki vazifesini tamamlayan İsmail Suphi Bey, Eylül sonlarında Türkiye'ye dönmüş, Türkistan ahvali ve kendi faaliyetleri hakkında hazırladığı tafsilâtlı bir raporu Atatürk'e takdim etmiştir. Bugün, muhtevası hepimizce bir merak konusu olan bu rapor, Ankara'daki Cumhuriyet Arşivinde bulunmaktadır .

Sene yine 1921. O zamana kadar Ankara'da sadece üç devletin temsilciliği bulunuyordu: Afganistan sefareti, Azerbaycan Sefareti ve Sovyet Se-

[4] A.Z.V. Togan, *Hâtırlar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücâdeleleri*, İstanbul, 1969, s. 375. Cumhuriyet Arşivinin bu vesikaları bir gün ilim adamlarının tedkikine açıldığında yalnız Türkistan meselesinin değil, Cumhuriyetin ilk yılları ile ilgili daha pek çok meselelerin de aydınlığa kavuştuğunu göreceğiz. İlim namına ve Türk kültürü namına temennimiz, bunun en kısa zamanda gerçekleşmesidir. Zira, böyle vesikaların saklı veya kapalı kalması hiç kimseyi ve bilhassa bizleri faydası olmadığı gibi zararı da vardır. Bugün İnilizler başta olmak üzere pek çok millet arşivlerini tedkike açmış bulunmaktadır. Bizim görüşlerimizi aksettiren vesikalarımız tedkik edilmeden yabancı arşiv malzemesi değerlendirilerek meselelerimiz izah edilince, hakikatler hiç bir zaman ortaya konamamaktadır ki, bu da, en çok bizim aleyhimize olmaktadır.

fareti. Ali Fuad Paşa başkanlığındaki Türk sefaret heyetinin Moskova'ya hareketinden bir müddet sonra Ankara'ya dördüncü bir sefaret heyeti geldi. Bu, Buhâra Cumhuriyetinden idi. Bolşevik İhtilâlinden sonra kurulan ve Sovyet Şûralarına dahil edilen Buhâra Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri Anadolu'daki istiklâl mücâdelesini dikkatle tâkip ediyorlardı. Türkiye'nin başarısı için maddî ve manevî her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olan Buhâralılar[5], Ankara'ya iki kişilik bir elçilik heyeti göndermişlerdi. Elçi olarak Türkiye'de tahsil görmüş olan Recep Bey, maslahatgüzar olarak da Nazirî Bey vazife görüyordu. Bu heyet Mustafa Kemal Paşa'ya verilmek üzere bâzı hediyeler de getirmişti. Hediyeler arasında bilhassa dört tanesi dikkati çekiyordu. Bunlardan biri Timur'un Kur'an-ı Kerim'i, üç tanesi de Buhâralı kılıççıların yaptıkları pala şeklindeki kılıçlardı.

Buhâra heyeti Ankara'ya gelişinin ertesi günü Atatürk tarafından Çankaya köşkünde kabûl edilmişti. Çankaya'da saatlerce kalarak Atatürk'le görüşen Buhâra heyeti, Türkistan ve Rusya ahvali hakkında geniş bilgi vermişlerdir[6]. Fakat, ne hazindir ki Buhâralı elçilerin bu tarihî mülâkatları hakkında tafsilâtlı bilgi edinilememiştir.

Buhâra elçilerinin verdiği malûmattan son derece memnun ve mütehassis olan Atatürk, 17 Ocak 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden şöyle hitap ediyordu: "Muhterem arkadaşlar! Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya zaferi münâsebetiyle bize üç kılıç ve bir de Kur'an-ı Kerîm göndermişler. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç muazzezlerden (kılıçlardan) birini ben aldım, ikincisini Batı Cephesi Kumandanı olarak İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır[7].

[5] Buhâralıların Türkiye'ye maddî yardımları hakkında tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1985, s. 85-87.

[6] Atatürk, yalnız Türkistanlıları değil, diğer Türk heyetlerini de kabûl edip onların da meselelerini uzun uzun dinlemiştir. Bu hususta Kırımlı bir müellif şöyle diyor: "Millî vazife icabı Feyzi Bobi ile birlikte Ankara'ya "Umum Rusya Müslümanları" idâresinin murahhasları olarak gelmiştik. Hâriciye Vekâleti Umuru Şarkiye Umum Müdürü bulunan Yusuf Akçura'nın delaleti ile açlık ve sefalet içinde bulunan Rusya'daki Türklerin halini en yüksek makamlara anlatmağa muvaffak olduk. Gazi, bizi B.M. Meclisindeki hususî dairesinde defaatle yalnızca kabûl ederek dinledi ve her ne diledikse İstiklâl savaşının en müşkül günleri içinde bulunduğuna bakmaksızın is'af (ricamızı kabul) etti...". Tafsilat için bk. M.F. Togay, *Yusuf Akçura'nın Hayatı*, İstanbul, 1944, s. 70-71.

[7] E.B. Şapolyo, "Atatürk ve Üç Kılıç", *Türk Kültürü*, Sayı: 35 (Kasım 1965), s. 86: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 30-31; B. N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ankara, 1984, s. 185. Atatürk'ün bu konuşmasının tam metni EK-I olarak eserin sonunda verilmiştir.

Atatürk'ün bu sözleri T.B.M. Meclisi üyelerince büyük bir tezahüratla karşılanmıştır. Atatürk'e sunulan Kur'an-ı Kerîm Hacı Bayram Câmiine verilmişti. Şimdi ise, T.B.M.M. kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kılıçlardan iki tanesi Atatürk ile İsmet Paşa 26 Ağustos 1922 taarruzuna hazırlanırken giydikleri kaputların üzerine takmışlar ve bu halde Akşehir'de fotoğraf çektirmişlerdi. Bu resim tarih kitaplarına geçmiş olup herkesin malûmudur. Üçüncü kılıç İzmir'e ilk giren süvari zâbiti Şeref Bey'e bizzat Atatürk tarafından takılmıştı.

Çankaya'daki mülâkattan bir müddet sonra, Buhâra elçiliğine, T.B.M.M. Hükûmeti, Ruşen Eşref Ünaydın'ı; maslahatgüzarlığa da Rahmi Apak Beyleri seçerek gönderdi. Türk elçilik heyeti yola çıktıktan birkaç gün sonra Buhâra elçileri de Moskova'ya çağrıldı. Bir müddet sonra bu iki elçi Bolşevikler tarafından öldürülmüştür. Bu olay üzerine de Ruşen Eşref ve Rahmi Beyler Batum'dan geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır[8].

Rusya'da yeni kurulan Sovyet rejiminin istikrarsızlığı ve liderlerinin iki yüzlü politikaları, Türk dünyasında başlayan bu birlik hareketini maalesef menfî yönde son derece etkilemiştir. Şöyle ki, 1 Mart 1921'de imzalanan Türk-Afgan İttifak Andlaşmasının 2. maddesinde, "Taraflar birbirlerinin istiklâlini tanımayı, bütün şark milletlerinin kurtuluşunu ve hürriyetini, bu milletlerin istediği idâre tarzını müstakil bir şekilde gerçekleştirme hakları olduğunu ve bu arada Buhâra ve Hîve devletlerinin istiklâlini kabûl ve tasdik ettiklerini beyan ederler"[9]. Aynı şekilde, 28 Şubat 1921'de imzalanan Sovyet-Afgan Muâhedesinin 2. ve 3. maddelerinde, "Afgan ve Sovyet hükûmetleri, bütün şark milletlerinin hürriyet ve istiklâli üzerinde hemfikirdirler. İki taraf, hükûmetlerinin şekli ne olursa olsun, ahalinin umumî reyine mürâcaat edildikten sonra, Buhâra ve Hîve gibi müslüman memleketlerin istiklâlini tanımayı kabûl ederler"[10]. Sovyetler bu andlaşmalardaki maddelerin hiç birine riayet etmedikleri gibi, riayet edilmesini isteyen karşı tarafa da mâni olmuşlardır.

Herkesçe malûmdur ki, bu tip andlaşmalar, bunu imzalayan tarafların milletler veya devletlerarası hukuka riayet edeceklerini taahhüt eden yazılı vesikalardır. Sovyet idârecileri, bu ve buna benzer vesikaları fütursuzca çiğneyerek veya inkâr ederek, diğer milletlerin hak ve hukukuna, hürriyet ve istiklâline ne dereceye kadar riayet ettiklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Onların bu menfi, tutumlarından en çok zarar gören mil-

[8] Şapolyo, ayn. esr., s. 86-87.

[9] M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan* İstanbul, 1981, s. 206.

[10] Saray, ayn. esr., s. 137.

letlerin başında da maalesef Türkler gelmektedir. Sizlere arzedeceğim Azerbaycan meselesi, bu hususta son örneği teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi, Sovyet ihtilâlinden sonra istiklâlini ilk kazanan milletlerden biri de Âzerî Türkleri olmuştu. Fakat, hıristiyan Gürcüler ve Ermenilerle birlikte bir federasyon şeklinde kurulan bu müstakil devlet, Sovyetlerin entrikalarına dayanamıyarak parçalanmıştır. Bunun üzerine Âzerîler kendi devletlerini kurarak 28 Mayıs 1918'de istiklâllerini ilân etmişlerdir[11].

Fakat, müstakil Azerbaycan varlığını korumakta güçlüklerle karşı karşıya kalmıştı. Zira, Ruslar, bir kısım Bolşevik unsuru Azerbaycan ve diğer Kafkas ülkelerine sokarak entrikalar çevirmeğe ve oraları da kendi kontrollerine sokmaya çalışıyorlardı. Buna mâni olmak isteyen Azerbaycan Hükûmeti, yardım için Türkiye'ye müracaat etmişlerdir. Bu ricaları müsbet karşılanan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Türkiyesi arasında 4 Haziran 1918'de iki ayrı andlaşma yapılarak taraflar arasında siyasî, hukukî, iktisadî, ticarî ve kültürel sâhalarda karşılıklı yardımlaşma kabûl edilmiştir[12]. Bir müddet sonra Bolşeviklerin desteklediği komunist militanların ülke dâhilinde terör yaratmaları üzerine Âzeriler telâşa kapılarak Türkiye'den âcil yardım istemişlerdir. Türk Hükûmeti, andlaşmalar gereği, Âzerilerin bu ricalarını yerine getirmiş, Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesi üzerine Kafkas cephesini bırakıp çekilen Rus kuvvetleri karşısında boşalmış olan Türk birliklerinden 8500 civarında bir kuvveti Âzerî Türklerine yardım gönderdi. Nuri Paşa kumandasında Azerbaycan'a giren Türk askerleri Âzerî kardeşleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Âzerî gönüllülerinin de yardımı ile bu Türk ordusu, Ermeni ve Rus kuvvetlerinin yardım ettiği Bolşevikleri yenerek 15 Eylül 1918'de Bakû'yu kurtarmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan Başbakanı verdiği demeçte şöyle diyordu: "Türkler için asırlar boyu devam eden ayrılık sona ermiştir. Âzerî Türklerinden sonra Türkistan Türklerinin de Osmanlı-Türk orduları sayesinde kısa zamanda istiklâllerine kavuşacağını ümid ediyorum"[13].

Hakikaten Âzerîlerin bu temennisine uygun bir şekilde, bir Türkistan heyeti Osmanlı ordusundan yardım istemek için Bakû'ya gelmiş ve aşağıdaki raporu ilgililere takdim etmiştir:

[11] Azerbaycan'ın istiklâl hareketleri hakkında geniş bilgi için bk. H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 252-287.

[12] A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII-Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara, 1970, s. 662-671.

[13] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islâm in Russia*, Cambirdge Mass, 1960, s. 259-260.

"Biz Türkistan Türkleri, şimdi evvelkinden belki daha çok hırpalanıyoruz, eziliyoruz. Gerçi şimdiki şekle göre, bugün memleketimizin idâresinde bir değişiklik oldu gibi görünür ise de, bu değişiklik, millî ve siyasî hukukumuzu tamamen kendi elimize teslim etmiş, bizleri de hâkim unsur ile müsavi hukukta görmüş, eski koyu Hıristiyanlık taassubundan sıyrılıp temizlenmiş, hür bir Rusya şeklinde tecelli etmiyor. Bilâkis Demokrasi ve halkların müsavatı bayrağının, sürükleyici himayesine sığınmış, câhil ve yağmacı bir idârenin, biz şimdi her gün, biraz daha keyif ve heveslerinin kurbanı bulunuyoruz.

Eski idârenin hiç olmazsa zâlim ve fakat belli kanun ve kararları vardı. Biz de onlara uyarak varlığımızı muhafazaya çalışıyorduk. Fakat şimdi öyle mi? Aşağıdaki maruzatımız, bugün yapılan zulüm ve hakaretin derecelerini, birazcık olsun, yüksek nazarlarınızda tecelli ettirir. On milyon Türk ve Müslümanı toplayan memleketimizde, Rus, Yahudi, Ermeni nüfusu ancak 300 bin olduğu hâlde, bugün "Türkistan Cumhuriyeti" namı ile başımıza konan hükûmetin, 16 Nâzırlık (Vekillik) mevkiinde, ancak dördü Türk ve Müslümana veriliyor. 36 Âzâlık Parlâmentoda, o da ancak Rusların emellerine uyan 11 Türk âzâ var. Hükûmet ve idâre işlerinde ise, bu derecede az, hattâ hiçiz. Birkaç ay önce, Hokand ve Buhâra'da meydana gelen ve Türk evlâdının gaddarca mahvına sebebiyet veren kanlı faciaların, herhangi bir zamanda tekrarına da mâni olamayız..." diyen Türkistan Türklerinin raporunda, uzun uzadıya komunizmden çektikleri çile dile getirilmiş ve sonra da şu hususlara yer vermişlerdir:

"Şimdi bizim kalbimiz, tamamiyle, Büyük Türkiye'ye iltihak ihtirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi, ancak bizim ulvî maksatlarımıza uyan yoldur. Bugün arzumuz, emelimiz budur. Bu muallâ emel, küçük, büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir. Duygumuzun, maksadımızın ulviyet ve meşruiyetini, fedakâr ve genç Türkiye'nin, bugün işbaşında bulunan milliyetçi, vatanperverleri hiç şüphesiz takdir ederler. Zira, o vatanperverler, biz biliyoruz ki, bizlerde henüz doğmuş olan bu mukaddes emeli, o, bütün Türklüğün millî birliğini, zaten çoktan hayatlarının gayesi saymışlardır..."[14].

Ne var ki, Osmanlı devletini mağlûp addeden Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanması ile hem bu Türkiye-Azerbaycan yardımlaşması, hem de Türkistan Türklerinin dileklerinin gerçekleşmesi ihtimali sona ermiştir. Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi gereğince Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır. İran'da bulunan İn-

[14] Ş.S. Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya'dan Ortaasya'ya*, İstanbul, 1972, Cilt. III, s. 455-456.

giliz birliklerinin Bakû'yu işgâl etmeleri ile birlikte Bolşevik ve Ermeni militanları yeniden Azerbaycan'da eşkiyalığa başlamışlardır.

İstiklâllerini mutlaka muhafaza etmek azminde olan Âzerîler, milletlerarası sâhada yardım temin etmek ümidiyle çalışmaya başlamışlardır. Gürcülerle birlikte, 12 Ocak 1920'de Paris'de Büyük Devletler'in insaflı bir ânına rastlayarak, onlardan istiklâllerinin tanınacağına dâir söz almışlardır[15]. Ne var ki, Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklâllerini tanımaya söz vermelerine rağmen Büyük Devletler, Bolşevik militanlarının faaliyetlerine de mâni olmamışlardır. Bu sebepten Azerbaycan'ın istiklâli uzun sürmemiş, Sovyetlerin kışkırtmaları ve korumaları yüzünden yalnız Azerilere değil, Türkiye Türklerine de musallat olan Ermenilere karşı Kâzım Karabekir Paşa'nın giriştiği başarılı askerî harekâtın genişleyip Azerbaycan'a kadar uzanmasından endişelenen Sovyetlerin kızıl-ordu birlikleri Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı işgal etmişlerdir. Sonra da, bu ülkelerde Bolşevik usûlü yeni hükûmetler kurdurmuşlardır.

Moskova'ya bağlı olarak ortaya çıkan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine dış ülkelerde temsilci bulundurma hakkı tanınmıştı. Bu durumu öğrenen Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, yeni rejime ve ortama uygun bir Türk Büyükelçisinin derhal Bakû'ya gönderilmesi gerektiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Dışişleri Bakanlığına vekâlet eden Ahmed Muhtar Bey'e bu hususta gerekenin yapılması direktifini vermiştir. Bu direktif çerçevesinde harekete geçen Ahmed Muhtar Bey, istenen vasıflara haiz Türk Büyükelçisinin Memduh Şevket (Esendal) Bey olduğunu Atatürk'e bildirmiştir. Yola çıkmadan evvel Memduh Şevket Bey'e göreceği önemli vazife ile ilgili şu talimat verilmiştir:

"Azerbaycan Cumhuriyetiyle Kafkasya'nın Diğer Cumhuriyetleri Nezdinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Mümessili Mutemedi Olan Memduh Şevket Beyefendiye Talimat, Ankara, 15-8-1336 (1920).

Esasen Azerbaycan'da ifa-yı vazife edeceksiniz; fakat, Hazer Deniziyle Karadeniz arasındaki berzah, kadimen birçok akvama makar olduğu gibi, bugün de Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni Hükûmetlerine mekân olup, aralarında dahi pek şiddetli ihtilâfat ve pek muğlâk hudut mesaili mevcut olduğundan ve bu mühim hâdisatın hassaten bugün Türkiye ile şiddetli alâkası bâhir bulunduğundan, yalnız Azerbaycan ahvalile iktifa olunmayarak bütün berzah üzerinde cereyan eden vakayii umumiyi bir

[15] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 281 vd.,

nazar altında bulundurmak ve ehemmiyeti mahsusayı haiz görünen hâdisat kabil olduğu kadar yakından tâkip ve tetkik olunarak, Hâriciye Vekâletine mümkün olan süratle malûmat ita kılınması iktiza eder.

Vazife hakkında tafsilât berveçhi âtidir:

1- Elyevm Azerbaycan'da mevcut Hükûmetin hangi esasat dairesinde, ne derece muvaffakiyet ile teşkil ve tanzim kılındığı,

2- Bugün mevkii iktidarda bulunan zevatın kimler olduğu, ne fikirde bulundukları, aralarında ihtilâfı nazar olup olmadığı ve ihtilâf var ise neden ibaret olduğu ve Hükûmete muhalif fırkaların kudreti ve muhalif fırkalar azasının şahsiyeti ve ne suretle çalışmakta oldukları,

3- Azerbaycan'da Türkiye ve Osmanlı Türkleri hakkında, muhtelif mehafilde ne gibi efkâr mevcut olduğu,

4- Azerbaycan'la Gürcistan, Ermenistan arasında mevcut ve muhtelifei mesailin neden ibaret olduğu,

5- Azerbaycan'la Gürcistan, Ermenistan dahilinde ahvali iktisadiye ve maliyenin ne merkezde bulunduğu,

6- Osmanlı Türklerinden olup elyevm Azerbaycan'da bulunan zevatın ne ile, nerelerde meşgul bulundukları,

7- Rus Sovyet Cumhuriyeti ile bu hükûmetler arasındaki münasebatın neden ibaret olduğu,

8- Türkiye Hükûmetiyle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında münâsebat tesisine mâni ihtilâfatın izalesi ne suretle mümkün olabileceği ve İngiliz tahrikatının ne derece müessir olduğu,

9- Şimâlî İran'da mevcut Türkler ile Azerbaycan arasında bir münâsebet mevcut olup olmadığı ve mevcut ise ne halde bulunduğu, değil ise ne suretle tesis olunabileceği noktaları tedkik olunacaktır".

Bu tedkikata -hemcivarı hasebiyle- İran ve Türkistan ve Rusya ahvali hakkında alınacak malûmatın dahi ilâve olunmasını ihtara lüzum yoktur[16].
(Konu ile ilgili diğer talimatlar için bk., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993, I, s. 397-399).

Yukarıdaki talimatları Memduh Şevket Bey'e verip yola çıkaran Dışişleri Bakanı Ahmed Muhtar Bey, konu ile ilgili olarak da Kâzım Karabekir Paşa'ya şu bilgiyi vermiştir:

[16] Konu ile ilgili diğer talimatlar için bk., B.N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993, I, s. 397-399. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1945, II, s. 19. Azerbaycan Sefaretinin açılışı dolayısiyle yapılan konuşmaların tam metni bu araştırmanın sonunda EK-II olarak verilmiştir.

"Azerbaycan Cumhuriyetiyle münâsebat-ı daime-i diplomasiye tesis lüzumunu ötedenberi derpiş eden Hükûmet bu husus hakkında sebk eden ilk iş'arı âlilerinden biraz evvel Bakû'ya şimdilik bir mümessil izamına karar vermiş ve onda zikredilen evsafı haiz Memduh Şevket Bey'i Mümessil tâyin eylemiştir. Evvelâ Zat-ı Âlilerine ve badehu Nahcivan'da Halil Paşa'ya mülâki olduktan sonra yoluna devam edecek olan mir-i mumaileyh bir hafta mukaddem buradan hareket etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya usulü dairesinde bir heyet-i sefaret izam edildiğinde Türkiye Mümessilinin de bilmukabele ehemmiyetli bir heyet-i sefarete tahvili mukarrerdir. Keyfiyetin Halil Paşa'ya da tebliğine himmet buyurulmasını rica ederim efendim" (Şimşir, a.g.e., s. 398-399). Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf çekerek Memduh Şevket Bey'in, Eylül 1920'de Bakû'da yapılacak Şark Milletleri Kongresine yetiştirilmesini rica etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın, bundan sonra bütün gücüyle, Azerbaycan Türklerinin menfaatlerini ve birliğini korumaya çalıştığını görüyoruz. Atatürk, Doğu'da Ermenilere karşı başarılı harekâtı yürütmüş olan Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği gizli emirde şu hususlara yer veriyordu:

"1- Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline gelmesine taraftarız, ve bunun temini için de Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lâzimede bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadî kaynaklarına sâhip olması için yine aynı şartla çalışacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslâm âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağının Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

2- Kafkas meselesinin hudud, vesait-i nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, 10 Ağustos 1920'de Ruslar ile Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir... Azerbaycan için verilen bu talimat diğer Türk kavimleri için de geçerlidir..."[16a]

Atatürk ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti için Azerbaycan ve Âzerî Türkleri, Doğu Türklerine (yâni Türkistan Türklerine) açılan bir kapı veya onlarla Türkiye arasında bir köprü idi. Onun için Âzeri Türklerinin kaderleri ile çok yakından ilgilenmişlerdi. Nitekim, Türkiye Büyük

[16a] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası 1919-1923*, Ankara, 1981, I, s. 205.

Millet Meclisinde en hararetli tartışmalar bu mevzuda olmuştur. O tartışmalardan sadece bir tanesi burada arzedilecektir.

13 Şubat 1337 (1921) Cumartesi. T.B.M.Meclisinde Hâriciye Vekâleti bütçesi görüşülmektedir. Müzakereler esnasında, Trabzon Mebusu Hamdi Bey Hâriciye Bakanı Vekili Ahmet Muhtar Bey'e şu soruyu yöneltir: "Şark siyasetinde bize dinen ve ırken merbut olan akvam da nazar-ı itibara alınmakta mıdır?" Ahmet Muhtar Bey bu soruya şu cevabı verir.

"Elbette. Şark denince; Şark yalnız Rusya'dan ibaret değildir. Rusya gayet büyük bir âlemdir. İster Bolşevizm olsun, ister Çarizm olsun, siyasette mühim ve müessir bir âmil olmaktan hiçbir sebep ve bahane ile hâli kalmaz. Fakat arzettiğim veçhile Şark, Rusya'dan ibaret değildir. O havalide bizi bir çok revabıt-ı muhtelife tahtında dinen, ırkan, harsen alâkadar eden birçok milliyetler vardır ki, bu ihtimal diyemeyeceğim bir hakikattir - Rusya'ya karşı gösterdiğimiz temayülün belki de mühim bir sebebi o milletlere ait olan alâka-i kaviyedir. Onların saadetini, onların istiklâlini temin etmektir. Bu maksadı, ihtilâfa meydan vermeksizin halledebilirsek büyük bir muvaffakiyet olur. Biz Ermenilerle bir zaman harbettik, sonra sulh yaptık. Fakat sulh ahkâmı neden icra edilmedi denince cevap olarak denir ki, bu sulh ahkâmının icrasına mâni olan Rus Sovyet Hükûmeti oldu. Biz Ermenilerle onların mezaliminden ve fecayiinden memleketi ve ahal-i İslâmiyyeyi kurtarmak ve onlar bizim gibi medenî bir hükûmet tesis edemedikleri için orada münasip bir kuvvet bırakarak Şark hududumuzda asayişimizi muhafaza emeliyle muharebe yaptık ve sulh yaptık. Fakat bu gayenin istihsali esnasında karşımıza bir mâni kuvvet çıktı. O da Rusya Sovyet Hükûmeti... Rus Sovyet Hükûmetiyle dostuz. Acaba neden sulha mâni oluyorlar? Çünkü Ermeniler sulhün icrasına mâni olmak için kendilerinin Bolşevik olduklarını ilân ettiler ve bu nasıl haldir ki, Ermenistan'da Bolşevikler hâkim iken Taşnaklar dehşetli bir rol oynamaktadır? Rus Bolşevik Hükûmeti akide-i içtimaiyelerini bütün insanlara, milletlere kabûl ettirmek için tecâvüzü tatbik ettiğini bu defa da ispat etmiştir. Bu cümleden olmak üzere geçenlerde burada telgrafı okunduğu üzere, orada Türkiye Komunist Fırkası namı altında birtakım insanları toplamış ve bunlardan *Mustafa Suphi* isminde birisi hududumuzdan geçti, ta Erzurum istasyonuna kadar, bu fırka-i içtimaiyenin teşkilâtını yapmak üzere geldi. Biz biliyoruz ki, Rusların bir gayesi var: o da, ittifak ve ittihat edecekleri milletlere mutlaka kendi akidelerini bu sıfat ve bu nikapta görmek istemiştir. Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar... Tekrar arzediyorum: bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var: o da bizimle Azerbay-

can arasında; Azerbaycan'la Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar... Bakalım kim galebe edecektir: Karahan'ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi?"[17].

Atatürk'ün ve arkadaşlarının bütün gayretlerine rağmen, maalesef, Sovyetlerin ve Batılıların dediği olmuş, Türkiye ile Azerbaycan Türk âlemi arasında bir Ermenistan yaratılmıştır. Fakat, Atatürk'ün direktifi ile uygulanan bu siyaset, çok geçmeden güzel meyvelerini vermeye başlamıştır. Bilhassa Azerbaycan'ın bütünlüğü ve menfaatleri için gösterilen titizlik, ve bu arada Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermenilere karşı elde ettiği zafer, Azerbaycan'ın Moskova tesirindeki Hükûmeti üzerinde dahi son derece müspet tesirler bırakmıştır. Nitekim, bu iyi tesirler ve Memduh Şevket Bey'in gayret ve tavsiyeleri ile Azerbaycan Sovyet Hükûmeti Türkiye'de bir Büyükelçilik açmaya karar vermiştir. Tam bu sıralarda kazanılan Sakarya Zaferi, Türkiye'de olduğu kadar, Azerbaycan'da da büyük sevinç yaratmıştır. Nitekim, Ankara'ya Azerbaycan Büyükelçisi olarak tâyin edilen İbrahim Abilov ile Azerbaycan Sovyet Hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'ya ayrı ayrı tebrik telgrafları göndererek Türkiye'nin zaferini kutlamışlardır. Nihayet, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki bu dostluk ve kardeşlik havası, İbrahim Abilov'un 1921 Eylülünde Ankara'ya gelmesi dolayısiyle yapılan konuşmalarda açıkça dile getirilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi İbrahim Abilov, 14 Ekim 1921'de T.B.M.M. Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu sunarken şu konuşmayı yapmıştır:

"Muhterem Gazi Hazretleri,

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve şanlı ordusunun Başkumandanı Zat-ı Âlileri vasıtasiyle Azerbaycan İçtimaî Şura Hükûmeti'nin ve Azerî Türklerinin kandaşlık selâmını huzur-ı âlilerine müsaadenizle takdim ederim.

Mümessili olduğum Hükûmet ve Azerbaycanlılar tarafından, T.B.M.Meclisini ve cihân tarihinde cesaret ve kahramanlıklarıyla bütün âlemi hayrete düşüren kahraman Türk ordusunu ve bilumum kendi hukuk ı siyasiye ve iktisadiyelerini muhafaza ve millî hayatı temin için canfeda olan Türk halkını samimi bir surette alkışlıyorum.

Garp zalimlerinin gasıplık efkârı melânetkâranesi semeresi olan Cihan Muharebesi mazlum milletlerin cihangirler saadeti için bir alet ol-

[17] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, s. 439-440.

mak maksadı menhusu ile başlatıldığı bütün dünyaya ve bilumum İslâm milletlerine malûm oldu. Şu efkârı melânetkâranelerini icraya koymaya büyük bir mania teşkil eden Türkiye'yi Versay ve Serv Muahedeleri mucibince gasıplarına menafiine takdim ettiler.

Türk milleti necibi rezalet ve hakarete tahammül edemeyerek bir ten ve hadd gibi düşmanın aleyhine kalktı. Tapulanmış hukuk ve şerefi milliyelerini saklamak ve gasıplardan halas etmek maksadı âlisi ile sinelerini düşman kurşununa siper eden Türk arslanları zalim düşmana dehşetli galebeler ve darbeler indirerek susturdu.

Şu mukaddes muharebe T.B.M. Meclisinin istiklâl ve hür yaşayışı temin etmekten maade bütün dünya mazlumlarının da tahlisi can etmesine ve alelhusus alem-i İslâmın esaretten halâs olmasına bir sebep olduğunu bütün vicdanımla itiraf ve tasdik eylerim. Bunun katiyyen böyle olmasına mabeynimizdeki alâka ve rabıta bir delil-i kat'idir.

Anadolu bucaklarını aşarak Azerî mazlumlarının bir arkadaşı olan Türk halkına gönderdiği selâmını getirip de Zat-ı Âlileri vasıtasiyle takdim etmek şerefinden dolayı kendimi son derece bahtiyar sayarım"[17a]

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa, kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Büyükelçisi İbrahim Abilov'a cevaben şu konuşmayı yapmıştır:

"Muhterem Mümessil Hazretleri,

Azerbaycan Türklerinin ve İçtimaî Azerbaycan Şura Hükûmetinin kardeşlik selâmına T.B.M.M. ve bu Meclisin ordusu namına Zat-ı Âlileri vasıtasiyle yine kardeşçe mukabele etmekle bahtiyarım.

Türkiye halkı, T.B.M.M. ve onun ordusu Azerbaycanlıların ve mümessili olduğunuz Hükûmetin hakkında gösterdiği asar-ı samimiyet ve teveccühten mütehassis ve memnundur.

Fikr-i istila ile açılmış olan Cihan Harbi'ni hitama erdiren galipler, teklif ettikleri şerait-i sulhiye ile ana topraklarımızı, istiklâl ve hürriyetimizi elimizden almağa, asırlardan beri İslâmın ve Türklüğün fedakâr muhafızı olan Milletimizi esir derekesine indirmeğe kalkıştılar. İki senedir Rumeli ve Anadolu'da görülen hareketlerimiz bu faddarane tecavüzün aksi amelinden, her mevcudun fıtraten haiz olduğu müdafaa-i nefs hakkının istimalinden başka bir şey değildir.

Millî hududlarımız dahilinde hür ve müstakil yaşamak istiyoruz. Bu meşru emelimizi istihsal için uğraşıyoruz. Şu kutsî mücadelede Milleti-

[17a] Şimşir, a.g.e., s. 407 ve *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ekim 1921, s. 1

miz, İslâmın halâsına, dünya mazlumlarının tezeyyid-i refahına hizmet etmekle de müftehirdir. Milletimiz bu hakikatın kardeş Azerbaycan'ın mümessili tarafından da tasdik edildiğini işitmekle büyük bir saadet duyar.

Rumeli ve Anadolu halkı Azerî kardeşlerinin kalbi kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfei selâmın ne kadar derin ve âlî bir hissin eseri olduğunu takdir eder ve bu selâmı alırken Azerî Türklerinin de bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının payimal edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eyler. Azerî Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyâde sevindirir. Türk'ün saadeti ve mazlumların halâsı yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeğe âmada bulunduklarına dair olan beyanatınız istilâcılara karşı Türk'ün mazlumların kuvvetini arttıran pek kıymettar bir sözdür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükûmeti'nin iki kardeş millet arasındaki revabıt çalışacağını ve bu babda zat-ı âlinize elden gelen her türlü muavenetleri ifa edeceğini temin eylerim"[17b]

18 Kasım 1921 günü Azerbaycan sefaretinin açılışı ve bayrağının direğe çekilişi dolayısiyle Atatürk, kardeş Azerbaycan halkının istiklâlinin ebediyyen var olup devam edeceğine olan inancını bir defa daha dile getirerek sözlerini şöyle tamamlamıştır: "...Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevlid ettiği rabıtadan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haiz-i kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafî vaziyeti gözönüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükûmet ve milletler için bir temas ve telâkki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu mevki-i mahsusu, vazifesini pek mühim kılmaktadır...'"[17c]

Bu vesikaların muhtevasını gördükten sonra, gayri ihtiyarı zihinler de "Acaba, Mustafa Kemal Paşa ve T.B.M.M. Hükûmeti Pan-Turanist veya Pan-Türkist bir siyaset mi takip ediyordu?" sorusu belirebilir. Bu soruya verilecek cevap hem evet ve hem de hayır'dır. Fakat bu hususta birşey söylemeden önce, Turancılık ve Türkçülük hakkında biraz açıklama yapmak gerekiyor.

Bilindiği gibi, Pan-Turanizm fikri, atalarının Türk soyu ile ilgileri olduğuna inanan Macarlar tarafından ortaya atılmıştı. Onlara göre bu fikir, aynı dil âilesine mensup olan Türk, Moğol, Macar ve Fin-Ogur

[17b] Şimşir, a.g.e., s. 408; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1945, II, s. 19.
[17c] Şimşir, a.g.e., s. 410-411.

halklarının birliğini ifade ediyordu[18]. Kültür yönünden az çok bir mâna ifade etmesine rağmen bunun, siyasî yönden boş bir faraziye olduğu anlaşılmıştı. Zira, böyle bir fikrin, gerekli olan sosyal ve coğrafi bağları ihtiva etmediği gayet açık idi. Dolayısiyle, bu Macar teklifi pek rağbet görmemişti. Bununla beraber, yeni fikirlerin oluşmasına da tesir ettiği görülmüştür. Nitekim, bir müddet sonra yine Macar Türkologlarından Vambery'nin, Pan-Türkizm (Türk soyundan olan insanların birliği) fikrini ortaya attığına şâhit olmaktayız. Siyasî yönden pek ehemmiyet verilmemekle beraber Pan-Türkizm, Türkler arasında bir fikir ve kültür birliğinin gerçekleşmesine yardım edeceği ümidini yaratmış ve kısa zamanda büyük rağbet görmüştür. Türkiye'de bu fikirleri en iyi şekilde formüle edip yayan ise Ziyâ Gökalp olmuştur.

Esasında, Pan-Turanizm ve Pan-Türkizm gibi fikir cereyanlarının Türk dünyasında ortaya çıkışları Pan-İslâmizm hareketinin başarısızlığa uğraması üzerine olmuştu. Bilindiği gibi, Pan-İslâmizm fikri Sultan II. Abdülhamid tarafından ortaya atılmıştı. Türk ve İslâm dünyasının hâmiliğini ve liderliğini asırlardır yürütmüş olan Osmanlı Türkiyesi, bir taraftan kendisini yenileyemediği ve diğer taraftan da Fransız ihtilâli ile ortaya çıkmış olan milliyetçilik fikirlerinin Rusya ve Avrupalı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ni parçalamada bir istismar vasıtası olarak kullanılmalarına mâni olamadığından, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısında, parçalanmak tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı.

Düşmanların yıkıcı faaliyetlerine karşı mukavemet edebilmek, devleti ve Müslümanları parçalanmaktan kurtarmak için II. Abdülhamid'in ortaya attığı Pan-İslâmizm (İslâm Birliği) fikri, kısa zamanda devletin esas politikası hâline gelmişti. Burada, yanlış anlamalara meydan vermemek için, şu hususu belirtmekte büyük fayda vardır. Kafkaslar'da, Kırım'da ve Balkanlar'da kaybedilen topraklardan göç edip Osmanlı Devletine gelip yerleşen ve sayıları yüzbinler değil, milyonlara varan insan topluluğu devletin bünyesinde içtimaî ve iktisadî yönden yeni problemler ortaya çıkarmış idi. Hem bu problemleri halledebilmek, hem de yeni parçalanmaları önleyebilmek için II. Abdülhamid, Osmanlı tebaasını İslâm Birliği etrafında toplamaya gayret etmiştir. Aynı zamanda bu fikir, Osmanlı hâkimiyeti dışında kalan Müslüman topluluklara da benimsetilerek, icabında o Müslüman toplulukları kontrol eden yabancı devletlere karşı bir koz olarak kullanılmak istenmişti. Fakat, II. Abdülhamid bu hususa son derece

[18] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47, s. 561-562; O. Caroe, *Soviet Empire: The Turks in Central Asia and Stalinism*, London, 1967, s. 45.

dikkat etmiş, öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey ile Cemaleddin Afganî'nin yaptığı "işgale uğramış islâm ülkelerinin kurtarılması tezini de müdafaa eden geniş mânadaki Pan-İslâmizm fikrinden ayrı tutmaya ve İngiltere ile Rusya'yı kışkırtmamaya dikkat etmişti. Ne var ki, bütün bu gayretlerin, bilhassa II. Meşrutiyet ile, bir işe yaramadığı, Rusların ve Avrupalıların el altından kışkırtmaları ile, önceleri İslâm birliğini savunmuş olan gayri Türk unsurların kendi istiklâlleri için ayrılık fikrine kaydıkları görülmüştür. Bu gelişmeler üzerine Pan-İslâmizm fikrinden vazgeçilerek Türk-Birliği (Pan-Türkizm) fikrine alâka duyulmağa başlanmıştır. Bu fikir hem Osmanlı Türkiyesi'nde, hem de Rus idâresine düşmüş olan Türkler arasında hızla yayılmağa başlamıştır.

İslâm Birliği dâvasında olduğu gibi, Türk-Birliği (Pan-Türkizm) fikrinin de, çok yönlü bir fikir adamı olan ve Türklüğün uyanması için büyük gayretler sarfetmiş olan Gaspıralı İsmail Bey sayesinde geliştiğini görmekteyiz. "Dil'de, Fikir'de ve İş'de Birlik" ülküsüyle hareket etmiş olan Gaspıralı'nın bu fikirleri hem Osmanlı Türkiyesi'nde, hem de Osmanlı hâricinde yaşayan Türkler arasında büyük bir alâka uyandırmıştır. Nitekim, Osmanlı Türkiyesinde bu fikrin öncülüğünü yapan Jön-Türkler, Gaspıralı'yı İstanbul'a dâvet ederek başlarına geçmesini teklif etmişlerdi. Gaspıralı'nın bu teklifi kabûl etmemesi üzerine, Türk-Birliği fikrinin liderliğini Türkiye'de Ziyâ Gökalp yapmaya başlamıştır.

Bilindiği gibi Ziyâ Gökalp, Turancılık ve Türkçülük fikirlerini aşağı yukarı aynı mânada anlayan ve kullanan bir fikir adamımızdı. Nitekim Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm'i şöyle târif etmiştir: "Türklerin uzak mefkûresi, Turan namı altında birleşen Oğuz, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız, Yakut ve diğer Türk topluluklarını lisanda edebiyatta, harsta (kültürde) birleştirmektir"[19]. Gökalp, hayatı boyunca siyaseten ve askerî yönden bütün Türklerin birleşmesini ne söylemiş ve ne de yazmıştır. Durum, aşağı yukarı, Türkistanlı Türkler için de aynı olmuştur. Nitekim, Türkçülük ve Turancılık hareketlerinin içinde bizzat bulunmuş olan Türkistanlı büyük âlim ve tarihçi Zeki Velidi Togan ise bu hususta şunları söylemişti: "Türk-Birliği hareketi, bütün Türklerin siyasî bir yapı meydana getirmesi gibi bir kuruntu anlaşılmamıştı. Biz, bir Türk dünyasından bahsederken, Türk asıllı, Türk ruhlu bir medeniyeti ve kültürü kastetmişizdir. Türkistan'da olduğu gibi, Türkiye'de de Türk tarihi, Türk millî edebiyatı ve âdetleriyle alâkalı araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sâdece Avrupalı ilim adamlarının yaptığı Türko-

[19] Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Neşreden M. Kaplan, İstanbul, 1967, s. 22-23.

lojik neşriyatta değil, aynı zamanda Türk dünyasına karşı gittikçe artan bir yakınlık duyan bütün Avrupalılar arasında da alâka uyandırmıştır. Türk kültürünün tarihî birliği meselesi gittikçe daha fazla, tekrar ve tekrar araştırılıp açılanmaktadır"[20]. Hakikat bu iken, Turancılığın veya Türkçülüğün bütün Türkleri bir siyasî ve askerî şemsiye altında toplamak fikridir şeklinde etrafa yayılması nasıl olmuştur? Yoksa bu, Türkler arasında bir kültür birliğini istemeyen bâzı mihraklar tarafından kasıtlı olarak mı yayılmıştı? Bu ve bunlara benzer soruların cevaplarını kısaca da olsa burada açıklamak zarureti vardır.

Muhakkak ki, bu memlekette ve Türk milletinin bâzı zümreleri ve fertleri arasında Turancılığı (Pan-Turanizmi) veya Türkçülüğü (Pan-Türkizmi) askerî ve siyasî yönüyle düşünenler olmuştur. Her türlü ihtimalin olabileceği bir Dünya Harbi'ne girerken, İttihat ve Terakki mensuplarının, özellikle Enver Paşa ve arkadaşlarının böyle bir fikre sarıldıklarını görmekteyiz. Sonucu malûm olan ve ileride yeniden temas edeceğimiz bu hâdisenin hâricisinde Turancılığı veya Türkçülüğü askerî ve siyasî mânada ne bu milletin ve ne de Cumhuriyet Türkiye'sinin tâkip ettiği politakada görmek mümkündür. Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin geliştirilmesini kendi hegemonyası için bir tehlike olarak gören Sovyetler, yandaşları ve ajanları vasıtasiyle Turancılığı ve Türkçülüğü askerî ve siyasî hedefleri olan bir fikir şeklinde tanıtmağa ve propagandasını her vesilesiyle yapmaya başlamışlardır. Sovyetlerin bu maksadını iyi sezen Atatürk, böyle bir propagandaya meydan vermemek için hem Turancılığı ve hem de Türkçülüğü, askerî ve siyasî mânasıyla düşünenlerin bu düşüncelerinden vazgeçmeleri için kendilerin ikaz etmiş ve Türk dünyasında kültür birliğine zarar verecek böyle bir harakete izin verilemiyeceğini söylemiştir. Atatürk, 1 Aralık 1921'de yaptığı Meclis konuşmasında bu hususta şunları söylüyordu:

"Efendiler, büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Pan-İslâmizm yapmadık. Belki "yapıyoruz, yapacağız" dedik. Düşmanlarımız da "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim" dediler. Pan-Turanizm yapmadık. "Yaparız, yapıyoruz, veya yapacağız" dedik, yine "öldürelim" dediler. Bütün dâva bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyid etmekten ise haddi tabiiyye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim. Binaena-

[20] O. Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism, London, 1967, s. 45-46; Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 568 vd.

leyh efendiler, biz hayat ve istiklâl isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz"[21].

Atatürk, istiklâl harbi yıllarında Türk birliği için tâkip ettiği siyasetten ve düşünceden daha sonraki yıllarda da vazgeçmemiştir. Cumhuriyet kurulup yerleştikten sonra, şayet, Atatürk'ün tâkip ettiği eğitim ve öğretim programına dikkatlice bakılacak olunursa, onun en büyük emellerinden birinin bütün Türkler arasında tam bir kültür birliği yaratmak olduğu görülür. Meseleyi şöyle özetlemek mümkündür: Bilindiği gibi, bu memlekette bir zamanlar, herşeyi Âl-i Selçuktan başlatanlar olmuştur. Onların bu kısır görüşlerine ilk karşı çıkanlardan biri de Atatürk olmuştur. "Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten" mısraının mânasını reddederek Osmanlılardan önceki tarihimizin büyüklüğüne ve kökümüzün tâ Orta Asya'ya bağlı olduğuna genç nesilleri îman ettirmek için öğretmen câmiasını uyaran ve onları vazifelendiren Atatürk olmuştur. Türk tarihi ve kültürünün menşei ve eskiliği hakkında Atatürk, meclis kürsüsünden şunları söylemiştir:

"Efendiler, bu dünya-yı beşeriyette asgari yüz milyonu mütecâviz nüfustan mürekkep bir Türk millet-i azimesi vardır; ve bu milletin sâha-i arzdaki vüs'ati nisbetinde sâha-i tarihte de bir derinliği vardır... En bariz ve en katî ve en maddî delâil-i tarihiyyeye istinaden beyan edebiliriz ki, Türkler o nbeş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligâh olmuş birer unsurdur. Sefirlerini Çin'e gönderen ve Bizans'ın sefirlerini kabûl eden bir Türk devleti, ecdadımız olan Türk milletinin teşkil eylediği bir devlettir"[22].

Atatürk, yaptığı bir başka konuşmasında Türk milletinin ne olduğunu ve Türk dünyası tarihinin nasıl bir takım farklarla ve fakat umumî surette birbirine benzer. Bâzı yapılış farklarını ise tabiî bulmak lâzımdır. Çünkü... başka başka iklimlerin tesiri altında başka başka cinsten yerlilerle binlerce sene yaşamış, kaynaşmış bu kadar eski ve bu kadar büyük bir insan cemiyetinin bugünkü çocuklarının tamamı tamamına birbirine benzemeleri mümkün müdür? Her zaman her yerde küçük bir âile çocuklarının bile tamamen birbirlerine benzemeleri vaki değildir. Türk kavmini yalnız bir noktada, iklimi aynı dar bir mıntıkada belirmiş zannetmek doğru değildir. Türk kavmi... çok büyük bir sâhada vücut bulmuş âilelerin birleşerek Sop (klan) ve Sopların Boy (kabile) ve Boyların birleşerek Öz (aşiret) ve Öz'lerin birleşerek siyasî bir cemiyet olan El (medine) ve en nihayet

[21] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 14, s. 430-431.
[22] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 24, s. 305-306.

El'lerin bir merkezde birleşmeleriyle büyük bir câmia vücuda getirmişlerdir. Bu büyük Türk camiasını tertip eden unsurların mahiyetleri arasındaki fark büyük olmamakla beraber, menşein vü'ati, nüfsun kesteri düşünülünce Türk kavimlerinin aralarındaki mânevî rabıtanın gevşek olması ve muhtelif namlarla, muhtelif roller oynaması tabiî görülür. Bu sebepledir ki, tarih, hâdiselerini yazdığı kavimleri, nerede, nasıl ve ne namla tanıdıysa o suretle yazmıştır. Böyle olmakla beraber, büğünkü Türk milletinin esası aynı menşein aynı uzun müşterek mazinin tesbit ettiği muayyen tipdir. Türk tipi...Türk milletini meydana getiren insanların tarihleri birdir[23].

Atatürk, Türklerin müşterek anayurdu hakkında ise şunları söylemiştir:

"Türk milleti Asya'nın garbında ve Avrupa'nın şarkında olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaça tanınmış, büyük bir yurta yaşar. Onun adına "Türk Eli" derler. Türk yurdu daha çok büyüktür. Yakın ve uzak zamanlar düşünülürse Türk'e yurtluk etmimiş bir kıt'a yoktur. Bütün dünyada, Asya, Avrupa ve Afrika Türk atalarına yurt olmuştur. Bu hakikatler eski ve hususiyle yeni tarih vesikalarıyle malûmdur. Fakat bugünkü Türk milleti, varlığı için bugünkü yurdundan memnundur. Çünkü Türk, devrin ve şanlı geçmişin, büyük kudretli atalarının mukaddes miraslarını bu yurtta da muhafaza edebileceğinden, o mirasları, şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla zenginleştireceğinden emindir..."[24].

Yukarıda da görüldüğü gibi, Anavatan olarak bizlere Orta Asya'yı, yâni Türkistan'ı, gösteren, bütün Türlerin oralardan nasıl yayıldıklarını, nasıl kardeş olduğunu anlatan, "Oğuz, Kırgız, Tatar, Özbek, Kazak ve Yakut yok, yalnız Türk vardır" diye resmen bu işin öncülüğünü yapan ilk Türk lideri Atatürk olmuştur. Orta Asya'da buluna Türkleri yaşadıkları toprakları bize ikinci vatan olarak sevdirenlerin en başında yine O büyük insan gelir.

b) Atatürk ve Türk Birliği Fikri

Atatürk, Türk milletinin ve Türk dünyasının millî varlığının ve bütünlüğünün devamı için, millî kültürümüzün esası olan millî tarihimizin ve dilimizin mutlaka iyi bir şekilde araştırılması ve geliştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Nitekim Cumhuriyetin kuruluşundan önce ve sonraki

[23] *Atatürkçülük: Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Birinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı neşriyatı, Ankara, 1982, s. 7-8.

[24] *Atatürk*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 537-538.

yıllarda yaptığı konuşmalarda bu hususa sık sık temas etmişti. O, bu sahada yapılacak çalışmaların şu iki hedefe yönelik olmasını istemiştir: a) Türkiye dâhilinde millî şuurun ve beraberliğin sağlanması; b) Bütün Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin gerçekleşmesi.

Atatürk, bu hedeflere ulaşmak maksadiyle, uzun yıllar Türk şuurunu yayacak ve yaşatacak olan *Türk Ocak*'larında çalışmalarına başlamıştı. Bilindiği gibi, Türklerin fikrî uyanışını sağlayan ve Türk dünyasında eğitim sistemini ıslah ederek mordern öğrenme metodları ile Türklerin cehaletten kurtulmasına en çok yardımı dokunan Türk dünyasının en büyük fikir adamı olan Kırımlı Gaspıralı İsmail Bey olmuştu. 1851-1914 yılları arasında yaşayan Gaspıralı İsmail Bey, Türk dünyasının birlik hâlinde kalkınması için yapılacak mücadelenin "Dil'de, Firkir'de ve İş'de Birlik" ilkesinden ayrılmamasını isteyen bir fikir edamı idi[25]. Aynı zamanda aşırılıklardan hoşlanmayan Gaspıralı, Jön-Türkler'in liderlik teklifini kabûl etmemiş, sâdece onların idâre heyetinde bulunmayı tehcih etmiştir. O'nun böyle hareket etmesinde en büyük âmil, umumiyetle mücâdelesini yürüttüğü Rusya'da, Türklerin, Rus hükümetinin tâkibine uğraması endişesi idi. Nitekim endişesinde halklı çıkmış ve Rus hükümetinin baskısı neticesinde Rusya'da yetişen Türk aydınları 1908-1910 yıllarında ülkeyi terk ederek Türkiye'ye göçetmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu aydınların çoğunun yetişmesinde emeği geçen Gaspıralı, mücadele arkadaşlarının başına gelen bu üzücü olaydan son derece müteessir olmuştu.

Rus baskısı neticesinde Türkiye'ye göç etmek mecburiyetinde kalan Türk aydınlarının başında Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyin Zâde geliyordu. Trablusgarb ve Balkan Harbleri'nin cereyan ettiği, Türklerden yeni yeni toprakların alınmaya çalışıldığı bu yıllarda, Türkiye'ye gelen bu idealist Türkçüler, iktidarı ellerinde bulunduran Jön-Türkler grubu ile kısa zamanda haşır naşir olmuşlardı. Bilhassa bu harblerin Türkler aleyhine neticelenmesi üzerine Osmanlı Türkiyesi, tâkip ettiği siyasette sâdece Türk unsurları düşünmek zaruretini, onların birlik ve beraberlik içinde kalkınmasını sağlamaya çalışıyordu. I. Dünya Harbi'nin de ufukta görünmeye başladığı bu yıllarda Osmanlı Türkiyesindeki Türkçülük (Turancılık) hareketini yürütenlerin, Gaspıral İsmail Bey'in tâkip ettiği sadeleştirilmiş müşterek dil, ıslah edilmiş okullar ve modern bir Türk-İslâm anlayışını benimseyerek hareket ettiklerini, fakat bu hareketi yürütürken değişik metodlar kullandıklarını görmekteyiz:

[25] Gaspıralı İsmail Bey hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*. Ankara, 1987.

Ziyâ Gökalp'in öncülüğünü yaptığı ve çoğunu Osmanlı Türkiyesinde yetişmiş aydınların teşkil ettiği bir grup, meseleyi dil, fikir ve kültür birliği şekilinde anlayıp Türklerin ilerlemesi için neşriyat yaparken, öncülüğünü Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyin Zâde'nin yaptığı ve çoğunluğunu Rus esaretinde yetişmiş olan aydınların teşkil ettiği ikinci grup ise, dil, fikir ve kültür birliği yanısıra Türkler arasında askerî ve siyasî birlik fikrini de savunuyorlardı. Doğup büyüdükleri ülkelerin ve kardeşlerinin uzun süre Rus esaretinde çektiği ızdırapların tesiriyle hareket eden bu ikinçi gurub daha aktif bir faaliyet gösteriyordu. Nitekim onların bu aktif çalışmaları neticesinde fikirlerini, bilhassa ileri gelen askerî ve mülkî erkâna da ulaştırdıklarını görüyoruz. Yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için, burada, bu iki guruba ait öncülerin fikirlerini açıklayan yazılardan bâzı örnekler vermek istiyorum.

Batıdaki gelişmeleri ve özellikle milliyetçilik akımlarını yakından tanıyan bu aydınlar zümresinin birinci gurubunun liderliğini yapan ve meseleyi fikrî zeminlerde isteyen Ziyâ Gökalp, yazdığı makalelerde ve şiirlerde, Batı ve Doğu Türklerinin müşterek kültür mirasından bahsederek bilhassa gençlerimizin millî tarihimize alâka göstermelerini ve öğrenmelerini telkin ediyordu. Türk gençlerine vatan ve tarih sevgisi aşılayan *"Türklük"* adlı şiirinde şunlara yer veriyordu:

"Garb'ın dinler sesini, Garb'e sesler dinletir,
Kalbini de söyletir, kalbini de inletir;
Lâkin asla unutmaz Oğuz Han'ın evlâdı
Turan denen o yurdu, Turan denen o adı.

Ey Türklüğün düşmanı, kitaplara göz gezdir:
Fârâbiler kimlerdir, Uluğ Beyler kimlerdir?
Kimlerdendir unutma büyük İbn Sînâlar,
Kimlerdendir unutma, kahraman Attilâlar...

Türkler bu gün bir kavim, lâkin yarın bir millet,
Ona uymayanlara benden yüce bir lânet...
Türk hiç geriye gitmez, Türk irtica'ı bilmez,
Lâkin büyük kalbinden altun devri silinmez![26].

Türkiye'de ve Fransa'da askerî ve siyasî ilimler tahsili yapmış olan ve Türkçülüğün hem fikrî ve hem de siyasî cehesiyle ilgilenen Yusuf Akçura (1879-1935), 1904 senesinde yazdığı *Üç Tarz-ı Siyaset"* adlı makalesiyle Türk-İslâm dünyasında büyük akisler uyandıran bir fikir adamı idi. "Osmanlı-

[26] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge Mass., 1960, s. 109-110.*

cılık, İslâmcılık ve Türkçülük" akımlarını tartıştığı bu makalesinde Yusuf Akçura şu hususlara yer vermişti:

"Osmanlı Ülkesinde, Batı'dan istifade ederek güçlenme ve ilerleme arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasî meslek tasavvur ve tâkip edildi sanıyorum: birincisi Osmanlı Hükümetine tâbi çeşitli milletleri temsil ve tevhid ile bir millet-i Osmaniye meydana getirmek; ikincisi hilâfet hakkının Osmanlı Devleti hükümdârında olmasından istifade ederek bütün müslümanları zikrolunan hükûmet idâresinde siyaset birleştirmek; üçüncüsü ise ırk üzerine dayalı Türk milliyet-i siyasîyesi teşkil etmek"[27].

Bundan sonra bu üç siyaseti tartışan Akçura, Osmanlı Devleti'nin muhtelif milletleri sinesinde eriten bir Birleşik Amerika olamıyacağını, herkese eşitlik tanıyan Osmanlılık fikrinin, Osmanlının parçalanması için yapılan dış baskılardan sonra, hem islâma ve hem de Türklüğe zarar getireceğini; İslâm-Birliği (Pan-İslâmiz, fikrinin de yine Batıl sömürgeci devletlerin kışkırtmaları yüzünden Türk olmayan unsurların milliyetçilik fikirlerine sarıldıklarını ifade ederek, tek çıkar yolun Türk kültürü çercevesinde Türkçülük fikrine sarılmak olduğunu söylemiştir. Daha sonra Akçura şöyle devam etmiştir: Türkçülük fikri Rusya'nın ana düşmanlarından birisidir. Zira Türkiye'nin düşmanı olan Rusya'da milyonlarca Türk bulunmaktadır. Bu yüzden Rusya, Türkler arasında bir birliğin tesisini arzu etmez. Büyük bir kuvvet olmasına rağmen Rusya yenilmez bir devlet değildir. Rusya'nın düşmanı olan bâzı Avrupa devletleri ile Amerika, Rusya'ya karşı Türk birliği fikrini destekleyeceklerdir[28].

Bir müddet sonra Yusuf Akçura, mücâdele arkadaşlarından şâir Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in teklifi ile Aralık 1911'de meşhur *"Türk Yurdu"* mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. Türklerin çoğunluğu tarfından okunup faydalanılması ümidiyle çıkarılan Türk Yurdu, Türklerin birbirleriyle tanışması, üzüntü ve sevinçte birlik olmasını; ilimde, fende, iktisadda ve millî kültürde ilerleyebilmeleri için sâde bir dil ile yazılan yazıları ihtiva edecekti[29].

Türk Yurdu mecmuasının yayınlanmasından birkaç ay sonra da, aşağı yukarı aynı aydınlar grubu, *"Türk Ocağı"* cemiyetini kurmuştur. Yusuf Akçura, Mehmed Emin, Ahmed Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyin Zâde, Ziya Gökalp ve Hamdullah Suphi Beyler başta olmak üzere devrin bütün Türkçü kalemlerinin yazı yazdığı Türk Yurdu, ilk sayılardan itibaren bütün aydın-

[27] Y. Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihî Gelişimi*, neşr. eden. S. Öner, İstanbul, 1978, s. 170.
[28] C.w. Hostler, Turkism and the Soviets, London, 1957, s. 145-146.
[29] Akçura, *Türkçülük*, s. 213.

lar tarafından adeta kapışarak okunmaya başlanmıştır. Bu büyük alâka üzerine mecmuanın ilk sayıları birkaç defa basılmak mecburiyetinde kalınmıştır. Türklerin müşterek bir dil kullanmaları, kültürleri ve tarihleri üzerinde yazılan ve bütün Türkleri birlik olmaya ve çalışmaya dâvet eden makaleler büyük yankılar uyandırmıştır. Türk Yurdu'nda öne sürülen fikirler kısa zamanda Kırım'da, Kazan'da, Azerbaycan ve Türkistan'da benimsenip tartışılmaya başlanmıştır. Türk Yurdu'nun bu ateşli yazıları ve Türk Ocak'larında aynı mevzularda yapılan toplantı ve konuşmalar, Türk milleti için bir ışık ve bir umut kaynağı hâline gelmiştir. Devrin asker-sivil bütün aydınlarını tesiri altına alan bu fikirler, sonunda, Türk devletinin de kaderine tesir etmiştir.

Türk Yurdu'nun ve Türk Ocak'larının alevlendirdiği Türkçülük fikirleri önce, devrin iktidarını ellerinde bulunduran İttihat ve Terakki'cilere, özellikle Enver Paşa ile arkadaşlarına, sonra da, Türk millî devletinin kurulmasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına tesir etmiştir.

Balkan Harbi'nden perişan çıkan Türk ordusunu bir sene içinde yeniden benliğine kavuşturacak kadar başarılı işler yapmış bir komutan olan Enver Paşa, aynı zamanda, son yıllarda Türkiye'nin uğradığı kayıpları ancak Almanya safında I. Dünya Harbi'ne girerek telâfi edebileceğine inanan bir siyasetçi idi. O'nu, böyle hareket etmeye sevk eden âmillerin başında, her ne kadar onun Alman askerî gücüne ve disiplinine duyduğu hayranlık ileri sürülür ise de, aynı derecede Rusya idâresinde yaşayan milyonlarca Türk'ün kurtarılması fikrini ileri süren Pan-Türkist grupların tesirini de dikkate almak icabediyor. Nitekim Enver Paşa'nın, Türkiye harbe girer girmez, ilk işlerinden birinin müslüman dünyasının desteğini sağlamak maksadıyla önce Padişah'a cihâd ilân ettirmek[30], sonra da, bizzat başında bulunacağı bir ordu ile Kafkas cephesinden Rusya'ya karşı yürümeyi plânlaması olmuştur.

Enver Paşa ve arkadaşları idâresinde Türkiye'nin I. Dünya Harbi'ne girişi, savunduğu siyasî Pan-Türkizm fikrinin gerçekleşmesi için ne kadar önemli olduğunu Yusuf Akçura, yazdığı bir makalede şöyle dile getiriyordu:

"Türkçüler, Devlet-i Osmaniye'nin İtlâf-ı Müselles (İngiltere, Fransa ve Rusya)'e açtığı harbi bir mefkûre muharebesi olarak telâkki ettiler. Çünkü Rusya'da alelhusus Kafkas dağlarının cenubundaki Rusya vilâyetlerin-

[30] Müslümanları cihâd'a dâvet eden fetva hakkında ileride daha geniş bilgi verilecektiri.

de istiklâl ve hürriyetleri nez' olunmuş (yok edilmiş) Türkler çoktur. Bu harbte muvaffakiyet, onların tahlisine (Kurtarılmasına) hizmet edecektir. Bu mefkûrevî unsur, eski Osmanlı harblerinin hiç birisinde yoktu. Harbin bir kısım Osmanlılarca din cihetinden, diğer bir kısım Osmanlılarca milliyet cihetinden ideal bir harb olması, fedakârlıkları arttırdı. Mekâtib-i âliye talebesinden genç ve güzide bir çok Türk yavruları, mahzâ esir millettaşlarını kurtarmak yüksek ve büyük emeliyle Şark Ordusu'na, Kafkas hududuna koştular.

Harb-i hazırın böyle bir şekil alması, nihayet-ül nihaye hiç olmazsa mefkûrevî aksamında, mutlaka bir galebe ve zaferi temin edecektir; zira mefkûrenin hayatında namütenahilik vardır. Mefkûre asla ölmez, daima büyüyerek, kuvvetlenerek yâni zaferden zafere ilerliyerek yaşar. Azametli ve heybetli vakalar, idealin tenemmüvüne (bereketlenerek artmasına) en müsait şeraittir; büyük hâdiseler, büyük emellerin gıdasını teşkil eder..."[31].

Türkiye, I. Dünya Harbi'nde, Mustafa Kemal Paşa sâyesinde Çanakkale'de kazandığı zafere rağmen, başta Enver Paşa'nın Sarıkamış'da uğradığı başarısızlık, ve sonra da, Kanal harekâtı ile diğer cephelerde uğradığı başarısızlıklarla büyük bir hayal kırıklığına uğramak üzere iken 1917 Bolşevik İhtilâli ile yeniden bâzı ümidlere kapılmıştır. Bolşevik İhtilâli'nin patlak vermesi üzerine Osmanlı Türkiyesi, ezelî düşmanı Rusya'nın harbden çekildiğine şâhid oluyordu. Bu fırsatı hemen değerlendirmek isteyen Enver Paşa ve arkadaşları, Azerbaycan ve Kafkasya müslümanları ile Türkistan Türklerini kurtarmak için gerekli faaliyetlere derhal başlamışlardı. Memlekette birdenbire öyle bir hava esmeğe başladı ki, ülkenin pek çok aydını gibi, Ziyâ Gökalp dahi Rus idâresine düşmüş olan Türklerin kurtulmak üzere olduklarına inanmış ve neticeyi şöyle değerlendirmeye başlamıştı:

"Bir takım kimseler Germen ve İtalyan birliğini ele alarak Türk birliğini de öyle düşünmektedirler. Bu yanlıştır çünkü Türkler çok dağınık bir durumda oldukları gibi, aralarında dil ve kültür birliği yoktur; önce bu birlik kurulmalıdır. Bu da Osmanlı Türçesinin ve Osmanlı Türkleri kültürünün onaylanmasiyle elde edilebilir. Buna Rusya Türkleri arasında da eğilim vardır. Nitekim bir kongrelerinde bu yolda bir karar alınmıştır. Rusya Türklerinden birkaç yazar bu dilde kitap ve gazete çıkarmaya koyul-

[31] Y. Akçura, "Geçen Yıl-1330 Senesi", *Türk Yurdu*, 18 Mart 1915 (5 Mart 1331).

muşlardır bile. Savaştan önce olduğu gibi ondan sonra da bize oralardan bol öğrenci gelmeli ve bizden oralara yine çokcasına kitap gitmelidir. Osmanlı Türkleri bu yönleri gerçekleştirmek için çok çalışmalıdırlar; yoksa kültürel Türk birliği kurulamaz, meselâ Özbekler ayrı bir kültürle karşımıza çıkarlar.

Bu muharebenin neticesinde Rusya'nın ve Çin'in muhtelif ülkelerinde bir takım müstakil Türk devletlerinin teşekkül etmesi memûldür. Mamafih bu hal bugün olmasa bile yarın mutlaka vukua gelecektir. Türkler müteaddit devletler halinde yaşadıkları halde eğer harsda müşterek olmayı gaye edinirse tek bir millet olarak kalabilirler. Bu takdirde bu devletler küçük hacımde bulunsalar bile, mensup oldukları Türk milleti büyük bir hayata malik olduğu için, hepsi bu millete istinaden (dayanarak) yaşamak kaabiliyetine malik olacaklardır..."[32].

Bu durumda, Osmanlı Türkleri de artık "asrın ve ilmin gerektirdiği gibi çabuk ilerlemelidir" diyen Gökalp, yazısına şöyle devam etmektedir: "...Bütün Türklüğe kendi harsını verebilmek için Osmanlı Türklüğü samimî surette Türkçü olmakla mükelleftir. Çükü Osmanlılık Türkleşmezse bütün Türklerin Osmanlılığa gelmesi mümkün değildir. Türçülüğün ve Turancılığın aleyhinde bulunanlar, her şeyden evvel Osmanlılığı baltalamakta olduklarını artık düşünmelidirler"[33].

Rusların harbden çekilmeleri üzerine, bir Türk birliğinin başında kardeşi Nuri Paşa'nın Bakû'ya girmesi Enver Paşa'yı oldulça sevindirmiştir. Artık O'nun için Azerbaycan Türkleri kurtumuş, şimdi sıra Türkistan Türkleri ile Afgnistan ve Hindistan müslümanlarında idi. Bu mukaddes vazifede büyük sorumluluklar vermeyi düşündüğü amcası Halil Paşa'yı Şark Orduları Gurubu Kumandanlığına, kardeşi Nuri Paşa'yı da İslâm Ordusu Kumandanlığına getiriyordu. Ne var ki, Enver Paşa'nın o kadar güvenip hayranlık duyduğu Alman dostları ve harbteki müttefikleri, Türklerin ne Azerbaycan'da ne de Türkistan istikametinde herhangi bir harekâta girişmesine karşı çıkmaya başlamışlardır[34]. Müttefiklerinin bu inanılmaz hareketleri ve bir müddet sonra da sulh görüşmelerinin açılması Enver Paşa'yı ve arkadaşlarını büyük bir üzüntüye sevk etmiştir. Bir müddet sonra I.Danya Harbi'nin sona ermesi ve Türkiye'nin hak etmediği halde mağlûplar safına konması, Enver ve Pan-Türkist arkadaşlarının kaderlerini tamamiyle değiştirip başka istikametlere sevk etmiştir.

[32] Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 1983 basımı, C. 3/4, s. 312.

[33] Bayur, ayn. esr., s. 312.

[34] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., Ş.S. Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya*, İstanbul, 1972, C. III, s. 389-449.

Harb sona erince Enver Paşa Türkiye'yi terk etmiş, önce Almanya, sonra da, Azerbaycan ve Türkistan Türklerini kurtarmak için karşısında savaştığı Rusya'ya gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusya'da Bolşevik İhtilâli'ni yapanlara karşı İngilizlerin menfî tavır takınmaları üzerin Enver Paşa ile Cemal Paşa, Türkistan ve Afganistan müslümanlarından kuracakları ordular ile, Türklerin ve Bolşevklerin düşmanı olan İngilizler'i Hindistan'dan atmak için Bolşeviklerden yardım isterler. Fakat, bir müddet sonra Bolşevikler, İngilizlerle anlaşmaya varınca, Enver ve Cemal Paşalara yardım etmeyi reddetikleri gibi, onları zararlı kişiler olarak görmeye başlamışlardır. Bunun farkına varan Enven ve Cemal Paşalardan birincisi Türkistan'a giderek Bolşeviklere karşı savaşmak, İkincisi ise müstakil bir Afganistan için mücâdele etmek üzere son yolculuklarına çıkmışlar ve bu uğurda şehid olmuşlardır. Böylece, Türk dünyasında hem fikir birliği ve hem de siyasî birlik istiyenlerin arzularını gerçekleştirme teşebbüsleri büyük bir hayal kırıklığı ile sona ermiştir.

I. Dünya Harbi sonunda Türkiye Türkleri, hak etmedikleri öyle kötü bir duruma düşmüşlerdi ki, değil dünyasında fikrî ve siyasî birliği düşünmek, kendi bütünlüğünü ve varlığını dahi koruyamama tehlikesi ile karşı karşı karşıya kalmıştı. Türk dünyasında hem kültürel ve hem de siyasî birliği savunanlar da dahil olmak üzere bütün Türk aydınları, Türk milletinin içine düştüğü bu kötü durumdan kurtulması için hummalı bir faaliyette başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yapılan Millî Mücâdele'ye en çok katkıda bulunmaya çalışanların başında, yine Türk Ocakları ile Türk Yurdu mecmuası etrafıda toplanmış olan Türkçüler geliyordu. İstiklâl ve hürriyetini koruma mücâdelesi veren Türk milletinin bu badireden yüz akiyle çıkabilmesinin millî birlik ve beraberlik ruhu içinde hareket etmesine bağlı olduğunu anlayan Mustafa Kemal Paşa, Türkçü aydınların bu gayretlerini şükranla karşılamış ve hattâ kendisi dahi fırsat buldukça onlarla birlikte bu kampanyaya iştirak etmiştir.

Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın, Konya Türk Ocaklarında yaptığı şu tarihî konuşma, O'nun Türk Ocakları'nın milletin kurtulmasında oynadığı hayatî rolü belirtmede yeterli bir örnektir:

"Arkadaşlar,

Bir milletin namuskâr bir mecudiyet, şayanı hürmet bir mevki sâhibi olması için, o milletin yalnız âlim ve mütefennin bulunması kâfî değildir. Her ilmin, herşeyin fevkinde bir hassaya sâhip olması lâzımdır ki, oda o milletin muayyen ve müsbet bir seciyeye malik bulunmasıdır. Böyle bir seciyeye malik olmıyan fertler ve böyle fertlerden mürekkep milletler hiçbir dakika hakiki bir devlet teşkil edemezler. Böyle milletler birer fesat

ocağı olurlar. Benim bildiğime göre memleketimizde çok senelerden beri açılmış ve elân mukaddes ateşlerle yanan, ve alevi her mensup olanın kalb ve vicdanını münevver kılan Türk Ocaklarının esas gayesi millete böyle müsbet bir seciye vermektir. Türk Ocakları milletin harsı üzerinde mühim tesirler yapmalıdır. Zaten bunu yapıyorlar ve daha ziyâde yapaçaklardır. Biz milliyet fikirlerini tatbite çok gecikmiş tekâsül göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle telâfiye çalışmalıyız. Bilirsiniz ki, milliyet nazariyesi, milliyet mefkûresini inhilâle sâi olan nazariyatın dünya üzerinde kaabiliyet-i tatbikiyesi bulunamamıştır. Çünkü tarih, vukuat, hâdisat ve müşahedat hep insanlar ve milletler arasında, hep milliyetin hâkim olduğunu göstermişlerdir ve milliyet prensibi aleyhindeki büyük tercübelere rağmen yeni milliyet hissinin öldürülemediği ve yine kuvvetle yaşadığı görülmektedir.

Bahusus bizim milletimiz, milliyetinden tegafül edişinin çok acı cazalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki akvam-ı muhtelife hep millî akidelere sarılarak, milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden koğulunca anladık. Kuvvetimizin zaafa uğradığı anda bizi tahkir, tezlil ettiler, Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış. Dünyanın bize hürmet götermesini istiyorsak evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen bütün ef'al ve harekâtımızla gösterelim; bilelim ki millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikârıdır.

Mevcudiyet-i milliyemize düşman olanlarla dost olmayalım. Böylelerine karşı bir Türk şairinin dediği gibi, "Türküm ve düşmanım sana, kalsam da bir kişi" diyelim. Düşmanlarımıza bu hakikatı ifade ettiğimiz gün, kanaatimizce, mefkûremize, istikbalimize yan bakan her ferdi düşman telakki ettiğimiz gün, millî benliğe uzanacak her eli şiddetle kırdığımız, milletin önüne dikilecek her haili derhal devirdiğimiz gün, halâs-ı hakikiye vasıl olacağız. Ve sizler gibi münevver, azimli, imanlı gençler sayesinde bu halâsa vasıl olacağımıza emin olabiliriz...."[35].

Türk Yurdu dergisi ile Türk Ocakları'nda millî birliğimiz ve bütünlüğümüz, istiklâl ve hüriyetimiz, ve millî harsımız hakkında bu ve buna benzer yazılan yazılar ve yapılan konuşmalar son derece faydalı olmuştur. Türk Yurdu ile Türk Ocakları'nın bu sâhadaki hizmetlerini şimdilik burada keserek o yıllarda Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği asil mücadelenin Türk-İslâm dünyasındaki yankılarına biraz yer vermek icabediyor.

[35] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçler*, İstanbul, 1945, II, s. 143-144.

c) Atatürk ve İslâm Dünyası

(Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarına Tesirleri).

Osmanlı Türkiyesi, beraberinde acı-tatlı, her türlü ihtimalleri getirecek olan I.Dünya Harbi'ne girerken, kendisine yardımcı olacağı ümidiyle, Hilâfet makamına hazırlattığı bir fetva ile *cihâd-ı mukaddes* ilân etmiş ve buna bütün islâm âleminin uymasını istemişti. Şeyh-ül İslam Hayri Efendi ile sağ bulunan eski Şeyh-ül İslâmların ve Fetva Eminleri ile birçok ulemanın imzasını taşıyan fetva Kur'an'ın Tevbe suresinin 41.inci ayeti olan "İnfiru hifafen ..." ayetine dayanmakta idi Cihâd-ı mukaddes'i bildiren Fetvadaki ilk soru veya Fetvanın ilk kısmı şöyle başlıyordu:

"İslâmiyet aleyhine tehacüm-ü a'dâ vaki ve memalik-i islâmiyenin gasp gareti, nüfus-u islâmiyenin sebi ve esir edilmeleri mütehakkik olunca Padişah-ı İslâm Hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadı emrettikte "İnfiru hifafen..."ayet-i celilesi hükm-ü münifince kaffe-i müslümin üzerinde cihad farz olup genç ve ihtiyar, piyâde ve suvari olarak bilcümle aktardaki müsliminin malen ve bedenen Cihâda müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olurmu?"

"Elcevap: olur"

"Rusya, İngiltere ve Fransa ile onların yardımcısı olan hükûmetlerin idâresi altında bulunan bütün müslümanlar için "Dahi mezkur hükûmetler aleyhine ilân-ı cihâd ederek bilfiil gazaya müsaraat eylemeleri farz olur mu?" yolundadır ve karşılık yine "olur" dur.

"Bu suretle maksudun husulü cemi' müsliminin cihâda müsaraat etmelerine mütevakkıf iken bazıları neuz-u billah-i Taalâ tahalüf etseler (aksini yapsalar) tahalüfleri masiyet-i (âsilik, günah) azime olup gazapı ilâhiye ve bu masiyet-i şenianın cezasına müstahak olurlar mı?"

"Elcevap: olurlar".

"Bu suretle hükûmet-i islâmiye ile muharebe eden hükûmat-ı mezkure ahali-i islâmiyesi kendilerini katl ve hattâ cemi aileleri mahv ile ikrah ve icbar edilmiş olsalar bile hükûmet-i islâmiye asakiri ile muharebe etmeleri şe'an haram-ı kat'î ile haram olup kâtil olmalariyle nar-ı cahime (cehennem ateşine) müstahak olurlar mı?"

"Elcevap: olurlar".

"Bu suretle harb-i hazırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbistan ve Karadağ hükûmetleriyle, zahîrlerinin (yardımcılarının) idârelerinde olan müslümanların hükûmet-i islamiyeye muin (yardımcı) bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harbetmeleri hilâfet-i islâmiyenin mazarra-

tını mucip olacağından esm-ü azîm (büyük günah) olmakla azab-ı azîme müstahak olur mu?". "Elcevap: olur"[36].

Bu fetvalar 23 Kasım 1914'de Padişahın iradesiyle yayınlanır. Bununla birlikte şeyh-ül islâm da bir beyannâme yayınlar. Bütün yer yüzündeki müslümanlara farz olan cihâdın her hangi bir hıristiyan devletine karşı değil, yalnız "hilâfet-i islâmiyeye hücum ve savletlerini izhar ve isbat edenlere karşı olduğunu belirtmiştir. Bundan maksat savaşa katılmamış olan hıristiyan ülkelerle münasebetlerin bozulmamasıdır.

Fakat ne hazindir ki, bu cihâd-ı mukaddes'e uyan hemen hemen hiçbir müslüman millet olmamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden biri, müslümanların çoğunun esarette yaşamalarıydı. Esarette kalmış ve sömürülmüş müslümanların kıpırdanacak halleri kalmamıştı. İkinci sebep ise, Batılı sömürgeci devletlerin, (özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın) İslâm âlemini tedkik ettirip çok iyi bilmeleridir. Nitekim, gerekli tedbirleri alan bu devletler, Osmanlı fetvasını tesirsiz bıraktıkları gibi, meselâ İngilizler onbinlerce müslüman Hintliyi Osmanlı kuvvetlerine karşı savaştırmıştır. Bununla da yetinmeyen İngilizler, Mekke Şerifi Hüseyin'i Osmanlı Devleti aleyhine isyan ettirmeğe muvaffak olmuştur.

Fakat, Osmanlı Türkiyesinin harbi kaybetmesi ve Türk milletinin bir ölüm kalım savaşına girmek mecburiyetinde kalışı, esarette yaşayan pek çok Türk ve müslüman toplulukları derin bir üzüntüye sevk etmiştir.Meselâ, kendilerini Rus esaretinden kurtarmaya geleceğini ümid ettikleri Osmanlı Türk'ünün perişân hâle düşmesi, Türkistan Türklerinden Kazakların millî şairi Magcan Cumabay'ın hassas kalbini son derece yaralamıştır. 1918 ve 1919 senelerinde bir taraftan Türkistan Türklerinin, diğer taraftan Anadolu Türklerinin içinde bulundukları üzücü durumu tasvir eden ve "Uzaktaki kardaşıma" adını verdiği şiirinde Magcan Cumabay şöyle demektedir:

"Uzaklarda bu kadar azab çekmekte olan kardaşım.
Solmuş beyçeçek (lâle) haline düşmüş olan kardaşım.
Her taraftan kendisini muhasara eden kalın düşmanın ortasında
Göz yaşlarını göl gibi dökmekte olan kardaşım.
Bütün tarihi hayatınca yabancılardan cefa çekmiş olan kardaşım.
Kıyafetiyle de menfur (tügsigen) gevirler,
Taş yürekli habis ruhlar,
Diri diri derilerini yüzmekle meşguldür.
Altın Altay bizi dünyaya getiren müşterek anamız değil miydi?

[36] Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 3/1, s. 321-322.

Bu dağların yamaçlarında ele avuca girmez taylar gibi serbestçe oynayıp yürümüş değil miydik?
Biz orada beraber olalı "altın saka (aşık)" ile atışarak (bu eski Türk oyununu) oynamamışmıydık?)
Biz aynı döşek üzerinde yatarken birbirimizle oynayıp tepişmiş değilmiydik?
Altay gibi anamızın ak sütünü beraber emerek, onun tadını birlikte tatmış değil miydik?
O zaman serin dağ pınarları şarıldayıp kayalar arasında bizim için akmıyor muydu?
Uçan kuşlar gibi sür'atli, kopan fırtınalar gibi delice koşan atlar bizim için hazır duran birer binek değil miydiler?
Son Altay çağının altın günlerinde nazlı terbiye görerek pars gibi bir er yetiştin,
Ve beni bırakarak Ak ve Karadeniz ötesine gidip kaldın,
Ben de kuş yavrusu gibi daha kanatlarım çıkmadan,
Ve uçmağa gücüm yetmeden çırpındım durdum,
Yol istikametini gösterecek bir kişi de ortada yoktu.
Bu halde kahpe düşman beni yerimden atmadan bırakır mıydı?
Onun kurşunu genç bağrıma saplandı
Taze masum kanım su gibi aktı
Ben kanıksayıp kuvvetim gidip bayıldım
O beni karanlık hapishaneye aldı kapadı.

Ben burada o zaman (seninle Altayda beraber buluduğumuz zaman) gündüzleri gezdiğimiz kırları ve ovaları da, geceleri gördüğümüz nurlu ayı da göremiyorum.

Bizi terbiye eden, ipek kundağa sararak büyüten altın anamız Altayı da artık göremiyorum.

Ey pîrim! ne oldu? Yoksa biz (yâni biz Orta ve Önasyadaki Türkler) milletimizin kalın kütlesinden mi, yolbarıs gibi olan Türkün yağıp duran oklardan dönmeyen yüreğinden mi ayrıldık?

Hakikaten biz harblerden bıkmış korkak kul haline mi geldik?
Dünyayı alt üst ederek erki için hamleler yapan Türk
Hakikatten hastalandı ve kuvvetten düştü mü?
Acaba onun yüreğindeki ateşi söndü,
Damarlarından kaynıyan ata kanı kurudu mu?
Kardaşım! Sen o yanda, ben de bu yanda
Kaygıdan kan yutuyoruz.

Kul olarak yaşamak bizim şerefimize, haysiyetimize yakışır mı?
Gel gidelim Altaya, atamızdan miras kalan altın tahta gidelim!"[37].

Fakat, Anadolu Türkleri, sinesinden çıkardığı büyük evlâdı Mustafa Kemal Paşa sâyesinde, her türlü imkânsızlığa rağmen, verdiği ölüm kalim mücâdelesini zaferle tamamlayarak Magcan Cumabay'ın endişelerini büyük ölçüde gidermeye muvaffak olmuştur.

Türk milletinin, istiklâl harbi yıllarında içine düştüğü bu kötü günlere üzüntüler olduğu gibi, bundan istifade etmek isteyenlerin de olduğuna şâhit oluyoruz. Türk milletinin içinde bulunduğu güçlüklerden istifade, ederek, yalnız Türkleri değil, diğer müslüman milletleri de kendi idâresine almak isteyen Bolşevik Rusyası, bu fırsatçıların başında geliyordu.

Millî Mücâdeleyi yokluklar içinde yürüten Mutafa Kemal Paşa, savaştığı düşmanların baş patronu İngiltere'nin Bolşevikler aleyhinde de faaliyet gösterdiğini tesbit edince, Bolşevik liderlerine bir heyet göndererek dost olmayı ve İngilizlere karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir[38]. Bolşevikler, Mustafa Kemal Paşa'nın bu dostluk teklifini memnuniyetle kabûl etmişlerdir. Zira, Boşevikler, stratejik ehemmiyeti fevkalâde önemli olan Türkiye'nin büyük bir kapitalist güç olan İngiltere'nin veya onun desteklediği bir kuvvetin nüfûzu altına girmesinden ve dolayısiyle güneyden kendilerine karşı herhangi bir müdahalenin yapılmasından endişe ediyorlar ve Türlerin Kurtuluş Savaşı'nı başarmalarını ve mümkünse Bolşevik rejimine girmelerini istiyorlardı.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa, bu dostluk çerçevesinde Bolşeviklerden mümkünse bir miktar silâh ve para yardımı yapmalarını da istemiştir. Sovyetler, bu ricaya da evet demişler, fakat, bir müddet sonra fikir değiştirerek, böyle bir yardımın ancak Ermeniler lehine bâzı Türk vilâyetlerinden vazgeçilmesi halinde verilebileceğeni bildirmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Boşvikler, Türkiye'ye komünizmi sokabilmek için bir de Türkiye Komünist Partisi adı altında bir parti kurdurmuşlardır. Ayrıca Sovyetler, Anadolu'daki Millî Kurtuluş hareketini kendi ihtilâlerinin bir benzeri ve "müslüman dünyasına yayılışı" olarak göstermeğe çalışmışlar, hattâ yayın organları İzvestiya'da, bunun, "Asya'da ilk Sovyet İhtilâli" olduğunu ilân etmekten çekinmemişlerdir. Komunistlerin, bilhassa Türkiye üzerinde bu kadar hızlı harekete geçmeleri Mustafa Kemal Paşa'yı hem şaşırtmış, hem de kızdırmıştır. Fakat, içinde bulunduğu şartları göz önü-

[37] Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, s. 566-567.

[38] Atatürk'ün Komünizm ve Sovyet Rusya hakkındaki düşünceleri ile ilgili geniş bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, 1984.*

ne alan Kemal Paşa, Sovyetlerle arasını bozmadan onların dosta yakışmayan bütün isteklerini kurnazca bir diplomasi ve büyük bir cesaret örneği göstererek reddetmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, T.B.M.M. Hükûmetini toplantıya çağırarak üyelere meseleyi uzun uzun anlatmış ve bundan sonra Türk-Sovyet münâsebetlerine esas olmak üzere şu hususları tesbit ettirip, bir karar ve direktif hâlinde Moskova'daki heyet kanaliyle Sovyet yöneticilerine 2 Eylül 1920'de şöyle bildirmiştir:

"Moskova'daki murahhas heyetimizin en son vasıl olan raporlarından ve ahvâl-i umûmiyeden anlaşıldığına göre, Bolşevik Rusya'nın dahi kalbinde istirdâd-ı mâfât, İslâm ve Türk memâlikinde hâkimiyet-i mutlaka arzuları hükümrân olmaktadır. Türkiye'nin halâsını ve bâhusus memâlik-i İslâmiye ile coğrafî ve siyasî irtibatını teshilden tevakkî etmektedir. Bir de vesâit-i harbiye ve fenniyece pek ziyâde fakirleşmiş olduğundan bu hususta kısm-ı küllîsi Müslüman olmak üzere dünyanın her tarafından vukubulan müracâatları is'âf edemeyecek bir hâlde bulunmaktadır. Ancak dâhilî vaziyeti itibariyle İslâm âlemini tatmin etmek ihtiyacından henüz müstağnî olmadığı gibi, Garp devletleri ile muvâzene-i kuvâ husûle getirmek için İslâm âleminde tahrikât yapmak iktidarını muhafaza ve izah mecburiyeti de Garplılarla itilâf husûlüne kadar bâkîdir.

Bu muhtelif avâmil tesiri ile Türkiye hakkında şimdiye kadar tebârüz eden hatt-ı hareketleri ber-veçh-i âtî yâni diğer İslâm milletleri üzerine sû-i tesire mâni olmak, bilhassa İngiltere'ye karşı nüfûz ve kudretini hissettirmek için Türkiye'nin mücâhedâtına müşevvik görünmek, kendisinden talep olunan ve kısm-ı âzam itibariyle vermeğe muktedir olmadığı vesâitin itâsını leyte ve laalle geçiştirmek ve maahâzâ verebileceklerini de mümkün olduğu kadar tehir etmek.

Garp devletleri ile anlaşma mukabilinde Türkiye'nin terk ve fedâsı imkânını muhafaza için bizimle kat'î bir taahhüde girişmemek, İslâm milletlerinin Türkiye'nin tesirine düşmemesi için aralarında irtibata mâni olmak. Ermeniler sebebiyle Garp Hıristiyan âlemi nezdinde Türkiye aleyhinde yerleşen telkinat-ı muzırrayı tahrîk etmekten tevakkî eylemek kendilerine ve Garp devletlerine karşı Türkiye'nin müstakil bir politika ittihazına mâni olmak için Bolşevizmi Türkiye dâhilinde emr-i vâkî hâline getirip Türkleri müstakillen uyuşamayacak bir hâle sokmak, memleketin müdîrânını bertaraf ederek Türkiye kuvvetinin idâresini Moskova'ya rapteylemek gibi hususattan ibarettir.

Bolşevikler düşünmektedirler ki, eğer Türkler, Âzerîler ve şimâlî Kafkasyalılarla kesb-i irtibat ederek kavî bir vaziyet gösterirlerse, bu vaziyet-

te Bolşevik Rusya için bir darbe-i kat'iyye vurabilirler. Böyle bir durumda Türkler kendilerine en çok menâfî te'min eden tarafı iltizam ederek mücadeleden sarf-ı nazar edebilirler. Kafkaslarda nüfûz-ı aslî sâhibi olan Türkiye'nin en çok menâfî ise Garpta ve Avrupa'nın taht-ı tazyîkindedir.

İşte bu programı tâkip eden Bolşevikler, şimdiye kadar hiçbir fedakârlık mukabilinde olmıyarak Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu propagandasını yapmışlar ve bu propagandayı İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir mübadele metâı olarak kullanmışlar, Türkiye'ye bir kuruş vermiyerek onu avutabilmişler, Azarbaycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler ve Türkiye'nin Müslümanlarla irtibatını fiilen men etmekle beraber Ermeni davasını Ermeni lehine halledebilecek bir vaziyette olduklarını gerek Ermenilere ve gerek Garp âlemine izhâr ve ispat eylemişlerdir. Bu müddet esnasında ümid ettikleri gibi Leh taarruzu metanetle hitam bulur ve sonra Vrangel'i bastırarak mâni-i dâhili de betaraf edilirse Garp devletleriyle müzâkerata ve mesâil-i esâsiyye meyânında taahhüt ile merbut olmadıkları Türkiye ve enkazı üzerinde umûmi bir pazarlığa girişebileceklerdir.

Bolşevikler bu proğramda kimsenin, yâni bizim celb-i teveccüh için ihtiyâr ettiğimiz hattı hareketten müstefîd olmuşlar ise de, esas itibariyle henüz bize ihtiyaçtan müstağnî bir hâle gelememişler ve gerek hududlarımızda ve gerek memâlik-i mütecâvirede Türkiye'yi Bolşevize edecek teşkilâtı tamamen ihzâr etmekle beraber memleketimizi bolşevik inkilâbı ile ellerine geçirememişlerdir.

...Leh taarruzu hakkında haberler onlarca düşünülecek bir nokta olduğu gibi, Vrangel taarruzu neticesinde Müslümanların Bolşevik vaziyeti dâhiliyesi üzerindeki tesiratı da yeniden kendisini hissettirecek bir âmil yerine geçmiştir. Anapa civarında karaya çıkarılmış olan Vrangel kuvvetlerinin Kuban Kossakları Bolşevik düşmanı olduğu gibi, gerek Denikin ve gerek Bolşevikler tarafından aldatılmış olan Şimâlî Kafkasya İslâm ahalisi ile de münâsebat-ı haseneleri vardır. Vrangel ileri yürüyüşü ile Kafkas şimendiferlerini kat'ederse, Moskova'nın mebde-i hayatiyyesi olan Bakû petrolü ile kara irtibatı yeniden münkatî olacak ve Müslümanların Vrangel'e fiilen muavenetleri halinde ise, Bolşevik âleminin Şark muvasalası ve Asya tehlikesi silâhı bertaraf edilecektir. Zaten Kafkasya'daki Müslüman milletleri hâlen Bolşevikliğe bir sene evvelki gibi mütemayil olmayıp son aylar zarfında hâdis olan vukuat ve sû-i istimalât ile ondan mütehaşî ve mutazarrır olduklarından Bolşevikler aleyhine vukubulacak tahrikata kolayca iltihak edebilirler.

Bu silsile-i mülâhazâttan, hâlen Bolşevik Rusya'ya karşı bizim ittihaz edeceğimiz batt-ı hareket tavazzuh etmektedir..

Evvelâ, Şark hududlarımızdan ve muhtelif mıntıkalardan teşkilât-ı hafiyye ile hulûle çalışan komünist tahrikâtına mukavemet ve ceryanı, alenî ve mutedil olarak hükûmetin yed-i idâresinde bulundurmak, bilhassa ordu içine Bolşevik teşkilât-ı hafiyyesinin girmesine mâni olmak muktazîdir.

Sâniyen, Bolşeviklere mes'eleyi anladığımızı söylemek lâzımdır. Bolşevik aleyhtarı cereyanlar karşısında Şimâlî Kafkas, Azerbaycan, Arap, Hind ve bilumum Müslümanların leh ve aleyhinde bir hatt-ı hareket ittihazı icin bizim bolşeviklerle müttefik olup olmadığımızı suâl ettiklerini bildirmek îcâb eder. Filhakika gayr-i resmî ve beyânatımızdan istidlâl ederek bütün Şark milletleri bizim Bolşeviklerle müttefik olduğumuzu zanneylemekte ve Bolşevik Rusya'dan ümit ve necât beklemektedir.

Hakîkate tevâfuk etmeyen bu vaziyetin devâmına imkân yoktur. Binâenaleyh arzu ettiğimiz veçhile müttefik olabilecek isek bunu derhâl neticelendirip ilân etmek lâzımdır. Eğer ittifak akdi mümkün değilse bunu da serian bilmek ve ona göre hareket etmek mecburiyetindeyiz... Bu ihtimaller karşısında bulunan Bolsevikler, bizim arzularımızla iktifâ ederek hakîkî bir ittifak esâsını te'min ve tedkîke girişeçeklerdir"[39].

T.B.M.M. ile Hükûmeti'nin yukarıdaki kararını Sovyet yöneticilerine bildirmesinden bir müddet sonra Mutafa Kemal Paşa, Kafkas ülkelerinde ve Rusya'da vazife gören Türk temsilcilerinin aşağıdaki meselelere gereki ehemmiyeti vererek çalışmaları hususunda Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya şu gizli direktifi göndermiştir:

"Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya verilen talimatnâmenin hülâsası Rus ve Azerbaycan ricaliyle temasımızda faydalı olur mülâhazasiyle birer suretini Memduh Şevket (Bakû Mümessilimiz) ve Kâzım (Tiflis Mümessili Beylere ulaştırılmasını istirham ederim" diye başlayan Mustafa Kemal Paşa'nın gizli direktifi şöyle devam ediyor:

"1 - Rusya ile akdine teşebbüs edilip maddeleri farafeyn murahhaslarınca parafe edilen dostluk ahidnâmesi imza edilsin edilmesin Türkiye ile Rusya arasındaki iyi komşuluk münasebetlerinin takviyesine itina kılınması.

Ruslarla aramızda her neye müteallik olursa olsun müzakerât cereyan ettiğinde kararlaştırılan şartların mütekabil olmasına daima dikkat

[39] A.F. Cebesoy, *Moskova Hâtıralar*, İstanbul, 1955, s. 75-78.

edilip bize bilmukabele bahşedilmeyen bir hakkın bizim tarafımızdan onlara katiyyen bahşedilmemesi.

2 - Rusya müslümanları ve alelumum İslâm kavimleri hakkında nokta-i nazarımız bunların muhtariyetlerinin genişlemesine ve Hilâfet makamına olan manevî bağlılıklarının takviyesine çalışılacaktır. Rusya'nın bu hususdaki hassasiyeti malûm olduğundan gayet ihtiyatkârane hareket edilecek ve her fırsatta bundan maksat İslâmcılık* ve Turancılık gibi eğilimler olmayıp, sırf Türk ve İslâm kavimlerini dahi herkes gibi hür ve şimdiki medeniyyetten istifadeye kâdir bir hâle getirmek olduğu beyân olunacaktır. İslâm âlemi üzerindeki manevî nüfuzumuz daima aralarında vifâk'ın (anlaşmanın) tesisi, nifâk ve şıkak (anlaşmazlık ve uyuşmazlıkın) izâlesi, maarifin tamimi uğrunda sarf olunacaktır. Bunlara Arap emparyalistlerinin bütün İslâm kavimlerini esaret altına almaktaki hırsları etrafıyla izah edilip bu ceryana karşı Bolşeviklere istinad etmenin lüzûmu anlatılacaktır. Bu isteğin husûlü için de Bolşeviklere dahi İslâm kavimlerinin adetlerine, hukukuna, an'anelerine, ve hürriyetine ve bilhassa memleketlerinin iktisadî kaynaklarına mâlik olmaktaki meşrû haklarına riayet edilmesinin lüzûmu anlatılacaktır. Ancak bu sâyede Boşeviklerle İslâm âleminin Garp emperyalizimine karşı müttefikan harp edebileceği iyice izah edilmelidir.

3 - Azerbaycan'ın temamen ve cidden mütakil bir devlet hâline girmesine taraftarız, ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lâzimede bulunacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadî kaynaklarına sâhip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azarbeycan'da yapacakları muamele bütün İslâm âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağının Rus-lara anlatılmasına gayret olunacaktır.

Kafkas meselesinin hudud, vesat-i nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın Şimâlî Kafkasya menfaatlarının bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10.8.1920'de Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düstûruna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.

4 - Azerbaycan için verilen talimat Şimâlî Kafkasya Cumhuriyeti'ne dahi şâmildir. Fırsat zuhurunda Çerkez ve müslüman olan Abaza memle-

* İslamcılığın Osmanlı Devleti tarafından bir politika olarak kullanılması için bkz. Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, İstanbul 1992.

ketinin Gürcistan'dan alınıp Kafkas Cumhuriyetine ilhâkına Rusları iknaya çalışılacaktır"[40].

Bu vesikalardan da anlaşılacağı üzere, içinde bulunduğu bütün güçlüklere rağmen Mustafa Kemal Paşa, tâkip ettiği akılcı ve cesur siyâset ile Sovyetlerin Türkiye üzerindeki oyunlarını bozduğu gibi, ayrıca, Sovyet idâresinde kalan Türklerin daha iyi şartlarda varlıklarını devam ettirebilmeleri için elinden geleni yapmıştır.

Daha öncede belirtildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk milletinin vermekte olduğu millî kurtuluş savaşına sempati ve ümitle bakan İslâm milletleri de vardı. Bunların başında ise Afganistan ve Hindistan müslümanları geliyordu. Hindistan müslümanlarına nisbetle Afganistan müslümanları daha müstakil bir hayat yaşadıkları için, Türkiye ile olan münâsebetlerinde büyük mesafe katetmişlerdi.

Esasında Osmanlı devrinden itibaren Türkler ile Afganlar arasında dostane ilişkiler bulunmak idi. İyi bir islâm ülkesi olan Afganistan'da cuma hutbeleri, hilafeti de temsil ettikleri için, Osmanlı Padişahları adına okunuyordu. Bu vesileyle halkın İstanbul'a karşı büyük bir sempatisi vardı. Bu dostluğa rağmen münasebetler yeterince sık değildi. Fakat, XX. asrın başlarından itibaren bu dostluğu takviye eden ve geliştiren münasebetler de olmaya başladı. Afganistan'da Türk sevgisini geliştiren ve münasebetlere bir canlılık veren kişi ise, İstanbul'da tahsil görmüş olan Mahmud Beg Tarzî adında bir aydın olmuştur. 1910'larda ülkesine dönerken, II. Abdülhamid'e kırgın olan bir grup Türk aydını da Afganistan'a götüren Mahmut Beg, ülkesinde ilk modernleşmeyi başlatmaya muvaffak olmuştur[41]. I. Dünya Harbi sonunda Cemâl Paşa'nın Afganıstan'a gelmesiyle bu kardeş ülkesinde Türk nüfûzunun daha da derinleştiğini görüyoruz. Türk nüfûzunun derinliğini, devrin Afgan Emiri Emanullah Han ile Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdıkları mektuplardan da anlamaktayız[42].

I. Dünya Harbi sonunda Almanya üzerinden Rusya'ya geçen Cemal Paşa, Türkler ile Sovyetlerin müşterek düşmanı olan İngiltere'ye karşı savaşmak istediğini söyleyerek Bolşevik liderlerinden müsaade alarak Türkistan yolu ile 1920 yazında Kâbil'e gelmişti. Afgan Emiri Emanullah Han

[40] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası, 1919-1923*, Ankara, 1981, C. I, s. 202-206.

[41] Afganistan'da Türk nüfûzu ve Türk-Afgan münasebetleri hakkında tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul, 1987.

[42] Emanullah Han'ın 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubun tam metni için bk., *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Ankara, 1981, C. I, Belge: 55, s. 341-342.

tarafından gayet iyi kaşılanan Cemal Paşa, derhal çalışmaya başlamış ve kısa zamanda Afgan ordusuna modern bir hava getirmeye muvaffak olmuştur. Cemal Paşa, Afganistan'da yaptığı ve yapmak istediği işler hakkında da devamlı olarak Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi vermiş ve kendisinden yardım istemiştir. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki çalışmalarının Türk-İslâm dünyası için faydalı olacağına inanan Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'ya yazılı direktif vererek Afganistan'a yardım yapılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa direktifinde şu hususlara yer veriyordu

"Fevzi Paşa'ya,

Müdâfaa ve Maliyemiz icabatı ile kabil-i telif olduğu takdirde Afgan Odusunu tensik için bir heyeti-i zabitanın izamını ehem ve elzem görmekteyim.

Cemal Paşa'nın merbut mektubunda zikredildiği veçhile, bunun istikbalde Anadolu üzerine çöken bar-i sakili tahfife yarayabileceği gibi nukatı atiyeye riayet edildiği takdirde Asya-yı Vusta'da emrimize amade Kuvvetli bir orduya malik olmamız hususu oldukça temin edilmiş ve dolayısiyle her icabettiği anda Anavatanı gavail-i harpten siyanet için İngilizleri daha uzaklarda işgal etmek için bir vasıta elde edilmiş olur.

Fikr-i acizaneme göre bu heyeti teşkil edecek zabıtanın intihabında ve kendilerine verilecek talimatta zirdeki nokta-i nazar-ı itibare alınmalıdır.

Evvelen: Bu heyetin bidayette kat'iyyen siyasiyatla işgal iştigal etmeyip sırf vazife-i askeriyesini ifâ ve kendisini gerek Afgan gerek Türkistan ve Buhâra ahali ve askerlerine fevkalâde sevdirmesi.

Saniyen: Giden zabıtanın zahiren Afgan Hükûmeti'nin adamları olmuş gibi görünmekle beraber daima ve her halükârda Türk Hükûmeti'nin bilcümle evamirine tâbî olacak ahlâk ve metanette intihap edilmesi ve bunu bir dereceye kadar temin zımnında Afganistan hizmetinde bulundukları müddetçe terfih ve sair hususatta Türk Ordusu kadrosuna dahil bulundurulmaları.

Salisan: İşbu heyetle telli veya telsiz telgraf muhaberatının tesisine çalışılması.

Rabian: Afganistan müdiran-ı umuru harici entrikalar sayesinde İslâmiyet ve Türklüğün menafiine mugayir bir surette hareket etmeye hazırlandıkları takdirde heyetimizin bu suretle hareketlerine mani olabilecek ve İslâm-Türk menafiine hadim bir Afgan hizbi mevkii iktidara getirebilecek kadar kavî bir mevki edinmesi"[43].

[43] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, C. I, Belge: 36, s. 218-219.

Ne var ki, Mustafa Kemal Paşa'nın, Cemal Paşa'nın maiyyetine zabit göndererek Afganistan'ı Türk nüfûzunda bir Orta Asya ülkesi hâline getirme düşünceleri, bir müddet sonra Rusların, Cemal Paşa'yı öldürtmeleri üzerine büyük bir darbe yemiştir. Cemal Paşa, Afganistan'a yardım temin etmek ümidiyle gittiği Almanya ve Rusya dönüşünde, onun faaliyetlerinden şüphelenen Sovyetler, kendisini bir Ermeni katiline Tiflis'de öldürtmüşlerdir. Cemal Paşa'nın faaliyetlerini yakından tâkip etmiş olan Ali Fuad Paşa, hâtıralarında onun için şunları söyler: "Cemal Paşa, Afganistan'da uzun müddet kalabilmiş ve Türkiye'den kendisine zabit ve memur gönderilmek suretiyle yardım edilmiş olsaydı, terakki ve inkişafa müsait olan Afganistan az bir zamanda kalkınabilecekti. Afganistan, Hindistan'ın istiklâline mühim bir yardımı olmakla beraber, şimâlindeki müslüman memleketlerin de terakkî ve inkişafına rehber olabilecekti. Ruslara karşı onların hak ve hukuklarını tanımağa cesaret edecekti. İşte istikbal, Cemal Paşa'ya böyle mühim bir hizmet hazırlamıştı. Fakat ne yazık ki, ömrü vefa etmemiş, bir yıl sonra Tiflfs'de şehit olmuştu"[44].

Fakat hâdiseler hızla gelişmiş ve T.B.M.M. Hükûmeti ile Afganistan Hükûmeti arasında 1 Mart 1921'de ilk Türk-Afgan İttifakı imzalanmıştır. Daha öncede temas ettiğimiz bu anlaşmaya göre Türkiye, Afganistan'ın kalkınmasına özellikle askeri ve eğitim sâhasında yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca, her iki taraf, "bütün Şark milletlerinin kurtuluşuna ve tam hürriyeti ve istiklâl hakkına malik olduklarını ve bunlardan her milletin bizatihi ve arzu ettiği herhangi bir usûl ve hükûmet şekli ile kendisini idârede serbest olduğunu, Buhâra ve Hîve devletlerinin istiklâlini tasdik ettiklerini" beyân ediyorlardı[45].

Türkiye, bu andlaşma ile üzerine düşen sorumlulukları derhal yerine getirmiş ve eski Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı da Kâbil'e elçi olarak tâyin etmiştir. Bu hâdiseler ve vesikalar da göstermektedir ki Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türkiye, müslüman şark milletlerinin kalkınması ve kuvvetlenmesi için elinden geleni yapmaya çalışmıştır.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk milletinin vermekte olduğu istiklâl mücadelesini sempati ile tâkip eden başka bir millet de Hindistan müslümanları idi. Daha önce de belirlendiği gibi, Osmanlı Türkiyesi, I. Dünya Harbi başladığı zaman bir fetva ile cihâd-ı mukaddes ilân etmiş ve bütün müslümanların buna iştirak etmelerini istemişti. Fakat, Osmanlı devleti hâricinde yaşayan müslümanların çoğu İngiliz, Fıransız ve Rus esa-

[44] A.F. Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, İstanbul, 1955, s. 279.

[45] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, Istanbul, 1987.

retinde yaşadığı için bu fetvaya icabet edemedikleri gibi, bir kısmı, baskılara dayanamayıp Osmanlı devletine karşı savaşmak mecburiyetinde kalmıştı. Fakat, kanlı harblerle dolu I.Dünya Harbi dördüncü senesinin sonunda hitam bulmasına rağmen, hıristiyan Avrupa devletlerinin İngiltere önderliğinde Türk milletine karşı kasıtlı olarak yürüttükleri hücumlar, esarette de olsa, bütün müslümanlar üzerinde, özellikle Hindistan Müslümanları üzerinde, menfî tesirler bırakmıştır. Kendi aralarında teşkilâtlanan müslümanlar, durumu İngiliz makamları nezdinde protestoya başlamışlardır.

Hindistan müslümanları arasında, İslâmın uzun yıllar önderliğini yapmış Türk milleti için gösterilen bu samimî sempati ve üzüntüleri öğrenen Mustafa Kemal Paşa, bunu daha da geliştirerek Türkiye lehine İngiltere üzerinde bir baskı unsuru hâline getirmek ümidiyle kendilerine hitaben 13 Mayıs 1920'de bir beyannâme neşretmiştir. Anadolu'da vuku bulan Fransız, İtalyan, Yunan ve İngiliz işgallerinin haksızlığını anlattıktan sonra beyânnâme şöyle devam ediyordu:

"Tarih-i siyasînin hiçbir devrinde hükûmet adamları maksatlarını riya etmekte, şimdi görüldüğü kadar şerir ve küstah olmamışlardır. Türk payıtahtının (Istanbul'un Türklere terkedildiğini, Halife ve Sultanın İstanbul'da ipka olunacağını Hindistan'a resmen tebliğ eden İngiltere, aradan on gün geçmeden bu taahüd-ü alenisini bilfiil nakz etmekte hiçbir beis görmedi, İstanbul askerî işgal altına alındı. Askerlerimiz gece uykusu arasında yataklarında bastırılmak suretiyle şehit edildi.

En maruf rical-i mülkiye ve askeriyemiz, erbab-ı kalemimiz bir çok mebuslar ve ayân tahassüngâhında haydud yakalanır gibi tevkif ve nefyedildiler. İstanbul İngiliz idâre-i örfiyesi altına alındı ve bunun üzerine Millet Meclisi ecnebi tahakküm ve tasşimih hür olan memleketin diğer kısımlarına çekilmeğe mecbur oldu. Sulh'ü hazırlamak için Payitaht işgal edildi. Sulh'ü hazırlamak için meşrû hükûmetlerimiz indirildi. Sulh'ü hazırlamak için İngiliz himayesi altına imzasını koymuş, her şeyi garbın adalet ve merhametinden bekleyecek kadar anlayışsız, idâresiz bir adam yeniden sadarete getirildi.

Anadolu mukavemetini kırmak için kendi hükûmetimizi, kendi milletimiz aleyhine taslit etmek, makam-ı iftayi şeref-i islâm için kanını akıtan mücahitlerin aleyhine kullanmak gibi iblisane bir fikri saha-i tatbika koydular. İdraksizlik ve cehli gayz ile gözleri kapanmış olan bir kaç adamı Anadolu kuvvetlerini arkadan vurmak üzere harekete getirdiler. Orduyu terhis etmek, köylülere Kuva-yı Milliye'yi âsî tanıtmak milleti kendine

şeref veren en asîl ve civanmerd evlâdına karşı şüphe ve tereddüde düşürmek, sulhü hazırlamak için İngiliz emri altında çalışan vatandaşların ilk işi oldu.

İşte biz, bir taraftan müstevlileri geldikleri yerlere tardetmek, diğer taraftan iğfal ve ifsad edilenleri yola getirmekle meşgul olduğumuz bu zamanda sizi haberdar etmek istedik. Zira öğrendik ki, Mısır'da ve Hind'de olduğu gibi islâmın başını eliyle ezenler, bizi Halife'ye âsî ve günahkâr bir zümre olarak tanıtmak istiyorlar. En eski zamanlarda olduğu gibi, bugün de, İslâm dinine ve Islâm âlemine karşı deruhte ettiği muazzam vazifeye sarsılmaz bir iman ile sadık olan milletimiz, düşmanların tezvir ve iğfaline kapılmakta sizi tahzir eden Cenubun kızgın çöllerinden, Şimâlin buzlu iklimlerine ve Şarktan Garba kadar asırlar arasında gazadan gazaya koşan milletimiz, din yolunda kurban ettiği milyonlarca şehitlerinin vedia-i mübareki olan maksada merbut kalmakta devam ediyor. İslâmın son yurdunda son kurtuluş cihâdını yapan kardeşlerinize karşı en büyük zulmü yalnız idlâl ve tezlilden ibaret olmayan düşmanların cebr altında neşrettirdikleri fetvalara cevap olarak Anadolu'nun her tarafında din-i mübinin sada-yı hakikisi yükseldi. Yüzlerce müftü ve müderrisin müşterek imzalarıyle ısdar ettikleri fetvalar doğru yolu milletimize ve cihân-ı islâma işaret etti: "Ada-yı müslimin olan düvel-i muhasıma tarafından fiilen işgal edilen makam-ı Hilâfette cüyuş-u müslimin silâhlarından tecrid, devair-i hükümete vaziyed ve idâre-i örfiye ilân ve hukuk-u Hilâfet gasp edildildikten sonra Halife-i müsliminin istihlâsı hususunda kudret-i mümkinelerini sarfetmek bilumum müslimine farz olduğunu" ulema-yı dinimiz tebliğ ve tamim ettiler. Bu sada-yı şer'iyi siz de işidin.

İslâm birliği fikrinin muahharan en büyük mümessili olan Yavuz Sultan Selim'in dediği gibi, "islâm gönüllerinin toplu olması için kendisini perişan eden" milletimize, onun dava-yı istiklâline, manevi teyit ve müzaheretinizi bir saniye eksik etmeyin, tâ ki islâmın bir küsûf-u tamma giden güneşi büsbütün kararmasın, tekrar âlemimiz üstünde ışıldamağa başlasın. Selâm ve hidayet her zaman din kardeşlerimizin üzerine olsun. Büyük Millet Meclisi emriyle Reis Mustafa Kemal"[46].

Belki bu beyannâmenin tesiriyle belki de diğer sebepler yüzünden Hindistan müslümanlarının, müslüman Türk kardeşlerini desteklemek için daha organize bir çalışma yoluna girdiklerini görmekteyiz. Asırlardır İslâmın önderliğini ve hamiliğini yapmış olan Türk milletine karşı gi-

[46] Bu vesikanın tam metni, M. Nalbantoğlu tarafından haftalık *AND* gazetesinin 17, 24 ve 31 Aralık 1983 tarihli nüshalarında neşredilmiştir.

rişilen haksız saldırıları durdurmak, Hilâfet merkezini kurtarmak için bir "Hilafet Komitesi" kurmuşlardır. Bu Komite kanaliyle Türkler için maddî ve manevî yardım kampanyası başlatan Hindistan müslümanları, kısa zamanda başarılı neticeler almaya başlamışlardır.

Hilâfet Komitesi'nin bu faaliyetlerini izaha geçmeden önce, Hindistan müslümanlarını böyle müessir bir mücadeleye sevkeden diğer âlimler üzerinde de durmak icabediyor. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Hindistan müslümanlarını, Mutafa Kemel Paşa önderliğinde ölüm kalım savaşı veren Türk milletine yardım etmeye sevk eden başka sebepler varmıydı? Bu ve bunun gibi akla gelebilecek soruların cevabını verebilmek için, Hindistan müslümanlarının hayatına kısaca bakmakta fayda vardır. İngilizler, Babürlü Türk Devleti'nin Hindistan'da hâkimiyetine 1862'de son vermişlerdi. Temelini Türklerin oluşturduğu müslümanlar, yarım asra yakın İngiliz hâkimiyetinde yaşadıktan sonra, 1906'da "Müslüman Birliği" (Muslim League) adlı bir teşkilât kurarak siyasî, iktisadî ve kültürel hakları için mücâdeleye başlamışlardı. O zamana kadar yetişmiş müslüman aydınlarının çoğunu etrafına toplayan bu Müslüman Birliği teşkilâtı, bir taraftan İngiliz hükûmeti, diğer taraftan da Hinduların kurduğu Kongre Partisi ile mücâdele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bir müddet sonra bu teşkilâtın başına, ileride müstakil Pakistan devletini kuracak olan, Muhammed Ali Cinnah geçmişti

İşte, bu Müslüman Birliği teşkilâtının 1919-1923 yılları arasında en çok uğraştığı meselelerin başında, kurdukları Hilâfet Komitesi vasıtasiyle, müslüman Türk milleti ile Hilâfet makamının ve merkezinin kurtarılması geliyordu. Hindistan'daki müslüman aydınların dikkatlerini Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk milletinin yapmakta olduğu istiklâl savaşına çeken kişilerin başında ise, İslâm âleminin iki büyük şâir ve düşünürü geliyordu: Bunlar, Nazrul İslâm ile Muhammed Ikbal idi. Bu iki şairdir ki, Türklük ve Atatürk sevgisini bıkmadan usanmadan Hindistan mislümanlarına (bilâhere Pakistan ve Bangladeş) aşılamışlar ve bu sevginin bugünlere kadar devam etmesini sağlamışlardır.

Hindistan müslümanlarının istiklâle kavuşmasında büyük katkıları olan Nazrul İslâm, 1899'da Bengal (eski Doğu Pakistan, Şimdi Bengladeş) de doğmuştu. Henüz 15 yaşında bir talebe iken İngilizler tarafından zorla orduya alınan Nazrul, I. Dünya Harbi'nde, Türklere karşı savaşmak üzere Çanakkale'ye götürülmüştü, Bir müslüman olarak Türk kardeşlerine karşı savaşmak durumunda bırakılışına son derece üzülen genç Nazrul, Çanakkale muharebelerinde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türklerin gösterdiği kahramanlıklar ve kazandıkları zaferlerle kendini teselli etmiş-

tir. Mustafa Kemal Paşa ve Türk kardeşleri için kalbinde hayranlık ve sevgi hisleriyle yurduna dönen Nazrul İslâm, meşhur KEMAL PAŞA şiirini, 1919'da bu duygular içinde yazmıştır. O zaman sâdece 20 yaşında olan Nazrul İslâm, şiirinde Mustafa Kemal Paşa'yı şöyle tasvir ediyordu:

"KEMAL PAŞA,

Hamiyetli annenin cesur evlâdı
Kemal'in erkek sesi kükremektedir.
Kan içen ifritlerin korkak feryadı
Karanlık dehlizlerde titremektedir.

Harikalar yarattın sen Kemal kardeş
Harikalar yarattın mucizeye eş.

Kılıcınla Mübarek ol Kemal Paşa
Cehenneme gönderdin düşmanı. Yaşa!
Kükre! Kuvvet ver bize kutsal hıncından
Söyle! Korkmayan var mı Türk kılıcından.

Kudretli Kemallere muhtacız biz de
Şahlanan bayrak oldun sen içimizde
Zayıfların sesine kim önem verir
Kana susayan düşman güçle devrilir.

Bu mavi uçlu süngü deşmeğe hazır
Düşmandan hıncımızı Kemal almıştır
Çok yaşa sen Bozkurdum! Yaşa Kahraman!
Ayağının altında zalime aman

Verme! Ez! Acıma, ez! Ah, hain düşman!
Bak güneş bile kızıl doğar ufuktan.

Mehmetçiğe leke ha! Haris köpekler!
Kalleşçe saldırdınız hür bir vatana
Ama bu toprakları Bozkurtlar bekler
Cehennemlerin dibi az bile sana.

Hür ruhlu insanlara, hür bir ülkeye
Zehirli solucanlar gibi sokuldun
Başverir, Hürriyeti vermez Türkiye
İşte kardeş Kemal'den belanı buldun.

Felek bile çevirdi yüzünü sizden
Tuzagına düştünüz kahramanların
Ne ahmakça saldırış! Gücünüz yokken
Dizginini tutmağa Türk atlarının....

Gökyüzünü kaplayan iki bulut var
Biri karanlık mavi, biri kırmızı
Kanınızdan bulaşmış göke karalar
Kin ve nefret bürümüş damarınızı.

Leş akbabalarının kanı mavi su
Vahşi hayvan sürüsü! Vahşet ordusu!

Ölümü kucaklayan, Toprağı öpen
Genç kahraman askerler şehit olurken
Arkadan vurularak kalleşcesine
Gökler kapandı Allah! Allah! sesine

Onlar şehit oldular...Ya siz? Korkaklar!
Sırtınızda Tanrının kırbacı şaklar
Şahlanmış süngüsü Türk Mehmetçiğinin
Savaş meydanlarından tez kaçın, gidin.

Cesur insan kanını bilir misiniz?
Bakın ne kadar sıcak, kırmızı, taze...
Bu cesur topraklarda neydi işiniz?
Bu dağların tek taşı çok gelir size.

Cezanızı verdi ya kardeşim Kemal...
Burda hürriyet vardır, burda istiklâl...
Biz de haykırıyoruz hürriyet diye
Ya herkese hürriyet, ya hiç kimseye.

Bak kızlar sesleniyor pencerelerden
-"Sen kimsin ey kahraman? Hangi zaferden?"
Bu kadar gösterişli kim olabilir?
Bu heybetli kahraman Kemalimizdir.

Bizlere Bayram bugün, evler süslensin
Evin en güzel süsü Kemalim sensin
Harikalar yarattın mucizeye eş
Mucizeler yarattın sen Kemal kardeş."[47]

Türk şairlerinden önce, Nazrul İslâm'ın, Mustafa Kemal Paşa ve Türk askerleri hakkında yazdığı bu şiir, Hindistan müslümanları arasında son

[47] Nazrul İslâm'ın bu şiirini, orijinalinden Türkçeye çeviren ve ömrünün uzun bir devresini Türk-Pakistan kardeşliği için CENTO'da çalışarak geçiren yakın büyüğüm Em. Kur. Alb. M. Fatih ÖZSÜ'yu burada rahmetle yadedmek isterim.

derece müspet bir tesir yaratmıştır. İşte bu şiirin yarattığı hava ile, Hindistan müslümanlarının, Türk kardeşleri için başlattıkları maddî ve manevî yardım kampanyası daha da hızlanmıştır.

Hindistan müslümanlarına Atatürk ve Türk sevgisini aşılayan ikinci şahıs Muhammed Ikbal idi. Şairliğinin yanısıra büyük bir fikir adamı da olan Muhammed Ikbal, 1873'de Pencap'da doğmuştu. Nazrul İslâm'a göre daha şanslı çıkan Muhammet Ikbal, iyi bir tahsil görme imkânı bulmuş bir insandı. Lâhor'da yüksek tahsilini tamamladıktan sonra İngiltere'ye giden Ikbal, Londra ve Cambridge Üniversitelerinde Hukuk ve Felsefe tahsil etmiştir, bilâhere gittiği Almanya'nın Münih Üniversitesinde Felsefe doktorası yapmıştır. Ortaya koyduğu birbirinden güzel eserleri ile Hindistan müslümanları arasında kısa zamanda büyük şöhrete kavuşmuştur. I. Dünya Harbi'nden sonra İslâm âleminin meseleleri üzerine daha çok eğilen Ikbal, Mustafa Kemal Paşa'nın yürüttüğü İstiklâl Mücâdelesini Hindistan müslümanlarına örnek göteren yazılar ve şiirler yazmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya büyük hayranlık duyan Ikbal, O'nun Türk milletini mutlaka başarıya götüreceğini söylemiş ve bu inancını yazdığı bir manzumede şöyle dile getirmiştir: "Bizans İmparatorluğunu yıkan Türk arslanı gene uyanacak, gene kükreyecek vedüşmanlarını titretecektir"[48]. Ikbal, Türkiye'de millî mücâdelenin devam ettiği yıllarda yazdığı "MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA SESLENİŞ" şiirinde, Kemal Paşa'yı şöyle teşvik ediyordu:

"MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA SESLENİŞ,

Bir millet var...biz onun varlığı ile ulaştık
İlâhi Kanunların gizli gerçeklerine.
Bir bakışla yön verdi bizlere... dağlar aştık.
Dünya güneşi olduk, bir kıvılcım yerine...

Aşk mı vefasız bize. Neden gönlümüz küllük.
Kusurlarımız mı çok. Küçüldükçe küçüldük...
Rüzgarlar! Çölden esin! Bize yaraşır matem...
Meltemin nefesinde aşan her gonca, elem.
"Ah"oldu kubbemizde nağmelenen ezanlar...

Bir inilti gibiyiz ... Nerede o borazanlar.
Bir zamanlar avları taşırdı atlarımız...
Şimdi avlanan biziz... kırık pusatlarımız.

[48] *Türkiye'de Muhammed Ikbal*, İstanbul, 1962, s. 49.

Koş Mustafa Kemal. Koş, atın çatlayanadek...
Bizi tedbir mat etti ... sana tedbir ne gerek..."[49]

Bu şiirinden iki sene sonra Mustafa Kamal Paşa'nın Türkiye'nin istiklâlini kurtardığını görünce, kendini dünyanın en bahtiyar adamı saymıştır. Ikbal'e göre, Türk kardeşlerinin yeniden hürriyet ve istiklâllerini kazanmaları, istiklâl ve hürriyetlerinden mahrum bütün Şark milletleri için bir kurtuluş ve feyz kaynağı olacaktı. Asırlardır İslâma hizmet etmiş Türk milletinin zaferini "İslâm'ın Doğuşu" (Tulû İslâm) adlı uzun bir manzumede övgülerle kutlamıştır[50]. Muhammed Ikbal, Müslüman Türk milletinin kara günlerinde, ona yardım sağlayabilmek için Hindistan müslümanlarını harekete geçiren, onlar arasında Atatürk ve Türk sevgisini yayıp yaşatan büyük bir Türk dostu idi.

Yukarıda zikredilen bu şairin de desteği ile Hilafet Komitesi faaliyetlerini müessir bir şekilde yürütmeye başlamıştır. Çoğunluğunu müslüman âlim ve aydınların teşkil ettiği Hilâfet Komitesi üyelerinin liderliğini "Ali Kardeşler" olarak üne kavuşan Şevket Ali ile Muhammed Ali Hanlar yapıyorlardı. Bunlardan Muhammed Ali Han, liderliğinin yanısıra büyük bir fikir adamı idi. O'nun için en büyük gaye islâm kurtuluşu idi[51].

I. Dünya Harbi sona erdiği zaman Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ile İngiltere Başbakanı birer beyanat vererek, her milletin yaptığı gibi, Türklerin de çoğunlukta bulundukları Anadolu'da müstakil devlet kurma hakları olduğunu Hindistan müslümanlarına bildirmişlerdi. Daha önce, istemedikleri hâlde Osmanlıya karşı savaşmak durumunda kalışlarının verdiği eziklik ve İngilizlerin Mekke Şerifi Hüseyin'i kışkırtarak İslâm'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'yi işgal ettirip Osmanlıdan ayırmalarına duydukları kızgınlık, bu demeçler ile hafiflemiş idi. Fakat İngilizler sözlerinde durmayıp, müttefikleri ile Türk milletinin son istinatgâhı olan Anadolu'yu da işgale kalkışınca Hindistan müslümanları büyük bir infiale kapılmışlardı Tam o günlerde, 1919 Islahat Kanunu adı altında çıkardıkları bir kanun ile İngilizler, Hindistan'daki Müslüman ve Hindu halkın hak ve hürriyetlerini kısma yoluna gidince, ilk defa Hindular ile Müslümanlar, İngilizlere karşı birleşme yoluna gitmiştir. Hattâ, başkanlığını Gan-

[49] Muhammed Ikbal'in bu şiirini de orijinalinden tercüme eden M. Fatih Özsü'dür ve burada ilk defa neşredilmektedir.

[50] *Türkiye'de Muhammed Ikbal*, s. 38-44. Ikbal'in islâm davası ile ilgili konuşmaları için bk., *Speeches and Statements of Iqbal*, Lâhor, 1948. Muhammed İkbal'in "İslâmın Doğuşu" (tukî İslâm) adlı şiirini EK-III olarak araştırmanın sonunda verilmiştir.

[51] Bu büyük İslâm mücâhid ve düşünürü hakkında tafsilatlı bilgi için bk., A. Iqbal (Ed.), *Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali Lâhor*, 1963, 2 Cilt.

di'nin yaptığı müşterek bir Hindu-Müslüman Konferansı'nda, çıkarılan yeni kanunun iptaline ve Türklere yapılan haksız saldırıların durdurulmasına kadar, İngilizlerle işbirliği yapmama "Non-Cooperation" kararı almışlardır[52].

Hindistan'daki bu gelişmelerin İngiliz hükûmetini oldukça müşkil duruma soktuğunu görüyoruz. Nitekim İngiliz hükûmeti bir açıklama yaparak daha önce çıkardıkları sözde Islahat Kanunu'nu yürürlükten kaldırdıklarını bildirmişlerdir. Fakat, Türklere karşı yürütülen haksız saldırıların durdurulacağına dair hiçbir şey söylememişlerdir. Böylece İngilizler, Hindular ile Müslümanların işbirliği yapmalarına manî olmağa çalışmışlar ise de, bunda pek muvaffak olamamışlardır. Zira, Gandi önderliğindeki Hindular da İngiliz idâresinden kurtulma mücadelesi veriyorlardı.

Bu arada Hilâfet Komitesi'nin şöyle bir siyaset tâkibine başladığını görüyoruz: Bir yardım kampanyası başlatarak, toplanan paraları, mücadelesini hayranlıkla izledikleri Mustafa Kemal Paşa'ya göndermek. İkinci olarak da, İngilizlere karşı açılan mücâdeleyi daha tesirli hale getirmek için yeni tedbirler almak. Bu tedbirlerin başında, Ali kardeşlerden Muhammed Ali başkanlığında bir heyeti Londraya gönderip meseleyi bir defa da İngiliz hükümetiyle yüz yüze konuşmak geliyordu. Muhammed Ali başkanlığındaki heyet 2 Mart 1920'de Hindistan idaresiyle vazifeli Bakanını, 17 Mart 1920'de ise Başbakan Lloyd George ile uzun uzun görüşmüş ve Hilâfet Komitesi'nin isteklerini özetle şöyle sıralamıştır: Biz buraya Türklerin sözcüsü olarak gelmedik. Fakat, İslâmın önderliğini yapmış Türk milletine karşı gösterilen bu devamlı düşmanlığın ve saldırının haksız olduğuna inanıyoruz. Ayrıca, biz müslümanlar için çok önemli olan Halifelik makamı ile diğer kutsal yerlerin müslüman olmayan kuvvetlerin elinde bulunmasını istemiyoruz. Biz, bütün bunları politik sebeplerden dolayı değil, dinî inançlarımızdan dolayı yapıyoruz. Bu bizim için son derece önemlidir[53].

Fakat, Muhammed Ali başkanlığındaki bu heyet İngilizlere hiçbir isteğini kabûl ettiremeden Hindistan'a dönmek mecburiyetinde kalmıştı

İngiliz yöneticilerinin İslâm âlemine ve Türklere karşı gösterdiği bu soğuk ve düşmanca tutum, Hindistan müslümanları arasında, özellikle Hilâfet Komitesi çevrelerinde büyük infiale sebep olmuştur. Hilâfet Komi-

[52] Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1950, C. III, s. 542-545; M.K. Gandhi, *Story of My Experiments with Truth*, Ahmedabad, 1976.

[53] A. Iqbal, *Select Writings and Speeches of Mohammed Ali*, s. 33-56.

tesi'nin önderliğini yapan Muhammed Ali bir beyanat vererek, müslümanların İngilizler ile, daha önce alınan ve hiçbir sâhada işbirliği yapmama kararını tam olarak uygulama zamanının geldiğini söylemiştir. O'na göre, iyi niyetlerini göstermiş olan Hindistan müslümanlarının artık son bir direnişe geçmelerinin zamanının geldiği ve bunun için de fevkalâdeden bir toplantı yapılmasının kaçınılmaz olduğu gerçeği ortada idi. Fakat O, bunu yapmadan önce son bir defa İngiliz makamlarına mektup yazarak "müslümanlara yapılan haksızlıkların durdurulmaması"halinde 1 Ağustos 1921'den itibaren kitle halinde direnişe geçeceklerini bildirmiştir [54].

Nihayet, Hilâfet Komitesi gerekli hazırlıklarını tamamlayarak 8 Temmuz 1921'de Hilâfet Konferansı'nı Karaçi'de toplar. Başkanlığını Muhammed Ali'nin yaptığı bu Konferansta hatipler çok heyecanlı konuşmalar yapar. Mustafa Kemal Paşa'nın ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin mücadelelerini hayranlıkla tâkip ettiğini ifade eden kongre şu kararı alır:

"Şayet, İngiliz Hükûmeti, açıkça veya dolaylı olarak Ankara Hükûmetine karşı savaşacak olursa, önümüzdeki konferansta Hindistan müslümanları "Hind Cumhuriyeti'ni ilân edecekler ve İngiliz ordusu dâhil olmak üzere bütün İngiliz müesseselerinde işi bırakacaklardır"[55].

Bu kararlardan heyecanlanan bâzı müslüman grupları İngilizler aleyhine gösteri yapmaya kalkışmış, Bombay'ın güneyinde Malabar kıyılarında yaşayan müslümanlar ise daha da ileri giderek "Hilâfet Cumhuriyeti" ilân etmişlerdir. İngiliz birlikleri bu hâdiseleri güçlükle bastırabilmiştir. Bu hâdiselere sebep oldular diye de Muhammed Ali ve kardeşi Şevket Ali, İngilizler tarafından tevkif edilerek hapsedilmişlerdir[56].

Bu gelişmeler Hindistan'da siyâsî tansiyonu birdenbire yükseltmiştir. Nitekim, Aralık 1921'de yapılan yeni Hilâfet Konferansı'nda, Müslüman Birliği'nin 14. toplantısında ve Hindistan Câmiat-ül Ulema'sının neşrettiği beyannâmede, bütün bu hareketlerin Hindistan müslümanlarının politik sâhada uyanmalarına, bunun ise ileride istiklâlin kazanılmasına yardımcı olacağı görüşleri açıkça ifade edilmiştir. Bu arada, mutedil bir siyaset tâkip eden Muhammed Ali Cinnah'ın taraflar arasında bir uzlaşmaya varılması için gayret sarfettiği dikkati çekmiştir.

[54] S.A. Ali, "The Muslim Political Thought during the Khilafat movement in India", A Paper delivered at *A World Seminar on Muslim Political Thought During the Colonial Period*, At the Muslim Institute, London August 6-9, 1986, s. 16.

[55] M.A. Zaidi, *Evolution of Muslim Political Thought in India*, New Delh 1975, s. 2, s. 550-551.

[56] Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. 3, s. 548.

Bu gelişmeler, bilhassa Ali kardeşlerin hapsedilmeleri, Hilâfet hareketini bir ara yavaşlatmış ise de, müslümanlar kısa zamanda kendilerini toparlayarak yeniden müessir faliyete başlamışlardır.

Nitekim, Hilâfet Komitesi ile Bengal Müslüman Birliği müşterek bir beyannâme neşrederek Türkiye'de ve Hindistan'da kendi idâre şeklinin mutlaka gerçekleşeceğini belirtmiş ve ayrıca şu hususlara da yer vermiştir: "Şayet, Mutafa Kemal Paşa, kurmakta olduğu yeni devletinin sınırları içine kutsal toprakları (Mekke, Medine, Yemen, Hicaz ve Cidde vs.) dâhil etmezse, Hilâfet meselesinin çözülmesi mümkün olmayacaktır. Bu takdirde biz mücâdelemize devam edeceğiz"[57].

Bunu tâkiben Hilâfet Komitesi'nin, Mustafa Kemal Paşa'ya alâkasını daha da artırdığını görüyoruz. Nitekim, 12 Eylül 1921'de kazanılan Sakarya Zaferi üzerine Azerbaycan, Kırım, Türkistan'dan heyetler gelerek Mustafa Kemal Paşa'yı kutladıkları haberini alan Hilâfet Komitesi mensupları, fevkalâdeden bir toplantı yaparak, Mustafa Kemal Paşa'ya iki uçak alıp göndermeyi ve kendisine bir "Şeref Kılıçı" (Sword of honour) takdim etmeyi, ayrıca, daha önce toplanan yardım parasını da göndermeyi kararlaştırmıştır[58].

Esasında, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmek için toplanan yardım parasının dramatik bir hikâyesi olmuştur. 1920'de Hilafet Komitesi yardım kampanyası başlattığı zaman, Zengin müslümanlardan oldukça iyi bir meblâğın toplanacağı ümid edilmişti. Bu maalesef öyle ceryan etmemiş, zenginlerden çok azı yardımda bulunmuş, esas bağışı yapanlar orta halli müslümanlar olmuştur. Bu insanların da çoğu, hanımlarının mücevheratını paraya tahvil etmek suretiyle bu bağışları gerçekleşmiştir. Ayrıca, bir miktar para da câmilerde toplanarak biriktirilmiştir. Bu toplanan paraların daha önce 65.000 Sterlin'i Osmanlı Bankası kanaliyle ve muhtelif tarihlerde gönderilmiş olduğu Bizzat İngiliz kaynaklarından anlaşılmaktadır[59]. Fakat, bu yardım meselesini öğrenen İngilizler, bu işle uğraşan müslümanları devamlı olarak tâkip edip hükûmete rapor halinde bildirmişlerdir.

Sakarya Zaferi'nden sora İngilizler, verdikleri bütün desteğe rağmen Yunanlıların Mustafa Kemal Paşa kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayınca, tarafları Mart 1922'de Paris'de sulh masasına dâvet etmek

[57] S.A. Ali, The Muslim Political Thought During the Khilafat Movement in India, s. 19.
[58] Ali, ayn. esr., 19.
[59] B.N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Ankara, 1984, C. 4, Belge No. 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, s. 68-71, Belge No. 81, s. 210.

mecburiyetinde kalmıştır. Bu durumu daha önce öğrenen Hilâfet Komitesi'nin yeni yöneticileri Hekim Ecmel Han ile Muhtar Ahmed Ansari, bir manifesto neşrederek toplanacak olan konferansta Müttefik Kuvvetlerin, Osmanlı Devleti'nin Arabistan toprakları da dahil olmak üzere eski şekliyle Mustafa Kemal Paşa Kuvvetlerinin kontrolüne vermesini istemiştir[60].

Hilâfet Komitesi'nin bu faaliyetleri, sonunda, İngiliz Hindistan yöneticileri üzerinde gerekli tesiri göstermiştir. Nitekim, İngiliz Hindistan Vâlisi Lord Riding, Hindistan müslümanlarını Türk meselesin de tatmin etmenin zaruretine işâret ederek Londra'daki Hindistan İşleri Bakanı'na şu telgrafı çektiğini görüyoruz:

"Türk-Yunan konferansının öncesinde Sevr Anlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesi hakkında Hindistan'da beslenen duyguların derinliğini Majeste Kıral Hükûmeti'ne sunmak bizim için vazifedir.

Hindistan hükûmeti sorunun ne derece âcil ve önemli olduğunu takdir eder; ancak, müslüman askerlerin çok geniş payları olduğu Hindistan'ın savaş sırasındaki hizmetleri ve müslüman dâvasının bütün Hindistan'da gördüğü alâka ve yardım, bu dâvanın kapsadıgı haklı isteklerin tamamiyle yerine getirilmesini gerektirmektedir.

Boğazların tarafsızlığını ve müslüman olmayanların korunulmasını sağlamak için gereken güvenceyi temin etmek şartıyle Hindistan Hükümeti bilhassa şu üç nokta üzerinde önemle durmaktadır:

1 - İstanbul'un boşaltılması,

2 - Sultan'ın kutsal yerler (Mekke ve Medine) üzerindeki Hâkimiyetinin sağlanması,

3 - Osmanlı Trakya'sının (Edirne dahil) ve İzmir'in Türklere geri verilmesi. Bu üç noktanın yerine getirilmesi Hindistan müslümanları için son derece önemlidir"[61].

Ne var ki, Hindistan Vâlisi'nin bu makûl ricaları İngiliz hükûmet üyelerinin çoğu tarafından kabul edilmesine rağmen, Türklere olan düşmanlığı ile meşhur Başbakan Lloyd George tarafından reddedilmiştir.

Bu sırada Anadolu'da, dört seneye yakın müstevli kuvvetlerle mücâdele etmiş olan Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk kuvvetleri düşmana 30 Ağustos 1922'de son darbeyi vurarak zafere ulaşmıştı. Bu zaferi

[60] Ali, ayn. esr., s. 19-20.
[61] Bayur, ayn. esr., s. 552-553.

tâkip eden haftalarda son Osmanlı hükümdarı Sultan Vahidettinin İngilizlere sığınması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, Saltanatı kaldırarak Abülmecid Efendi'yi İslâm âleminin yeni Halifesi olarak seçmiştir. Bu haberler Hindistan'a ulaştığı zaman, başta Hilâfet Komitesi üyeleri olmak üzere muhtelif İslâmî teşeküllere mensup muslümanlar için tam bir süpriz olmuştur. Saltanat taraftarı olarak bilinen Camiat-ül Ulama, haberin doğruluğuna inanmak istememiştir. Müslümanların ikiye ayrıldığı, bir kısmının durumu normal karşılamasına rağmen, diğer bir kısmının üzüntü ve hayâl kırıklığı içinde olduğu görülmüştür. Hindistan müslümanları arasındaki bu ayrılığı gideren ise, yine Hilâfet Komitesi olmuştur. Durumu etraflıca görüştükten sora Hilâfet Komitesi başkanı Muhtar Ahmet Ansari şu açıklamayı yapmıştır:

"Vahidettin, Sevr Anlaşmasını kendi bakanlarına imzalatmakta ülkesinin parçalanmasına sebep olmuştu. Bu andlaşmayı istemeyen memlekettsevenler Ankaraya gitmek meçburiyetinde kalmışlardır. O, müttefiklere dayanamadığı için bu hareketi yapmıştı"[62].

Bu açıklamayı takiben başlayan görüşmelerde, Mustafa Kemal Paşa'ya kırılmanın yersiz olduğu kanaatine varılmış ve yapılan umumî bir toplantıda Hilâfet Komitesi, Kazandığı zaferlerden dolayı Mustafa Kemal Paşa'yı "Seyfül İslâm" (İslâmın kılıcı) ve Mücahide Hilâfet" (Hilâfet Mücâhidi) unvanları ile taltif etmeye karar vermiştir. Ayrıca, bir açıklama yaparak şu kanati izhar etmiştir: "Mustafa Kemal, İslâmın yeniden doğuşunu sağlamakla kalmadı, ayrı zamanda Asya'ya şeref de kazandırdı"[63].

24 Temmuz 1923'de Lozan Anlaşması'nın imzalanması, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyetin ilân edilmesi Hindistan müslümanlarının dikkatlerini yeniden Türkiye'ye çevirmiştir. Bu arada yeni Halife Abdülmecid Efendi'nin dinî liderlik vazifesinin yanısıra siyasî bir lider gibi hareket etmeye kalkışması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni 3 Mart 1924'de Hilâfeti kaldırmaya zorlamıştır. Bu haber Hindistan müslümanlarına ulaştığı zaman, bütün islâm kuruluşları şaşkınlık içinde kalmışlar ve haberin doğruluğuna inanmak istememişlerdir. Fakat bir müddet sonra mesele daha serinkanlı bir şekilde ele alınıp tartışılmaya başlanmıştır. Saltanatın kaldırılmasında olduğu gibi, İslâm kuruluşlarının önderleri ve fikir adamları yine ikiye ayrılmış, bir gurup üzüntü ve kızgınlığını belertirken, diğer bir grup ise, şeriatla idâre edilmeyen modern bir Cumhuriyet idâresi kurduğu için Mustafa Kemal Paşa'yı ayıplamaya hakları olmadığını

[62] Ali, ayn. esr., s. 20.
[63] Ali, ayn. esr., s. 21.

belirtmişlerdir[64]. Zira, Mustafa Kemal Paşa'nın, herşeye rağmen, yok edilmek istenen müslüman Türk milletinin önüne düşerek istiklâlini kazandırdığını, böyle bir örneğin islâm dünyasında olmadığını, bunun için Kemal Paşa'ya kızmanın veya kırılmanın haksız olduğunu savunmuşlardır. Bir müddet sonra kızgınlıkları geçen koyu Hilâfet taraftarları, bu sefer, Mustafa Kemal Paşa'nın Halife olmasını istemişler ve hattâ bu maksatla Ankara'ya bir heyet dahi göndermişlerdir[65]. Fakat, Ankara'ya varışında bu heyet mensuplarına, ricalarını kabûl etmenin mümükün olmadığı nâzik bir şekilde anlatılmıştır.

Bu hâdiseden sora Hindistan'daki Türkiye ve Hilâfet lehindeki bu faaliyetler yavaş yavaş hızını kaybetmeye başlamış ve yerini istiklâli kazanma mücadelesine terk etmiştir. Esasında da, hem Mustafa Kemal Paşa'nın ve hem de Türk milletinin, bütün Şark milletlerine verdiği mesaj bu olmuştur. Yâni istiklâl ve hürriyetleri için mücâdele etme arzusunun kalb ve dimağlarında uyanmasına vesile teşkil etmiştir. Nitekim, bir müdded sonra hem müslümanlar ve hem de hindular istiklâlleri için mücadeleyi hızlandırmış ve zamanı geldiğinde de bunu başarmışlardır. Hindistandaki'daki bu istiklâl mücadelesini, Arab ülkeleri ile Uzak Şark ülkelerinde başlayan istiklâl ve hürriyet mücâdeleleri tâkip etmiştir. Hakikaten Atatürk, verdiği istiklâl mücadelesi ve kurduğu Cumhuriyyet idâresi ile esarette yaşayan bütün mazlum Asya milletlerine kurtuluşları için bir örnek ve feyiz kaynağı olmuştur. Onun için, bu ülkelerin hemen hepsinde büyük bir Atatürk sevgisi bulunur.

Bu arada Atatürk, bütün İslâm milletlerinin istiklâllerini kazanmalarının İslâm âlemi için büyük bir bahtiyarlık olacağını ve kendisinin de böyle bir gelişmeden son derece mutlu kalacağını T.B.M.Meclisinde yaptığı konuşmada şöyle dile getiriyordu:

"Efendiler! Ümid ederim ki, müsait bir sulh akdinden sonra vaziyetimiz hüsn-i idare edilirse evvelki hudud dahilindeki vaziyetimizden daha iyi olur. Bu noktada bir fikir izah etmek istiyorum: Cemiyetimiz nokta-i nazarından çizdiğim hudud hâricinde kalan dindaşlarımızla, bu muhterem kardeşlerimizle aynı hudud dahilinde asırlardanberi vatandaşlık ettik. Bu kardeşlerimiz her tarafta, Suriye'de, Irak'da, Yemen'de, Şark'da kendi dahillerinde muhafaza-i mevcudiyet ve temin-i istiklâl için sarf-ı mesai ediyorlar. Bütün bu İslâm parçalarının mazhar-ı istiklâl olmaları âlem-i İslâm için ne büyük bahtiyarlık olur. Bunun husulünde âlem-i İslâmın va-

[64] Ali, ayn. esr., s. 24-26.
[65] Ali, ayn. esr., s. 24-25.

ziyetinin ne kadar rasîn olacağını şimdiden tasavvur etmekle pek büyük saadet hissediyorum. Mazhar-ı intibah olduğuna şüphe kalmayan âlem-i İslâmın muvaffakiyetini o kadar kavi görüyorum ki bu imanla izah-ı hissiyat eylediğimden dolayı duyduğum vicdanî zevk pek büyüktür"[65a]

d) Atatürk'ün Türk Dünyası'nda Dil ve Kültür Birliğini Gerçekleştirme Faaliyetleri: Dil ve Tarih Çalışmaları

Atatürk, Cumhuriyetin ilânında sonra söylediği nutuklarda bilhassa şu hususları dile getiriyordu: "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür...". "Cumhuriyetimizin dayanağı Türk milletidir. Bu milletin fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o millete dayanan Cumhuriyyet de o kadar kuvvetli olur".

Bu sözleriyle Atatürk, Cumhuriyet Türkiyesi'nin en büyük vazifelerinden birinin, millî kültürümüzü teşkil eden güzel dilimiz ile zengin tarihimizin önemini ortaya koymak olduğunu ifade ediyordu. Başka bir ifâde ile O, bundan sora Türk milletinin ve Türk dünyasının millî varlığının muhafazası ve birliğinin devamı için, millî kültürümüzün temelini teşkil eden millî tarihimiz ile dilimizin araştırılıp geliştirilmesini, Cumhuriyet Türkiyesi'nin en büyük vazifesi olduğunu bildiriyordu[66].

Daha önce de belirtildiği gibi, Balkan Harbleri esnasında başlayan ve hızlanarak devam edegelen bir Türk Birliği çalışması var idi. Bu Türk Birliği çalışmasını yürüten gruplardan birisi siyâsî birlik fikrine ağırlık verilmesini ve bilhassa Rusya işgalinde yaşayan Türklerin de bu birliğe dâhil edilmesini savunurken, diğer bir grup ise Türk Birliği fikrini dilde, kültürde ve ülküde birlik olarak görüyordu. Yâni, Türkiye hâricinde yaşayan Türklerle kültür birliği içinde bulunulmasının daha doğru olacağını savunuyorlardı. İlk grubunu fikirleri I. Dünya Harbi esnasında daha da ağırlık kazanmış görünüyordu. Nitekim, Enver Paşa ve arkadaşları bu fikre inanarak hareket etmişlerdi. Bu ise Rusları, (Soyvet) sistemine geçmelerine rağmen, oldukça tedirgin etmişti. İster Millî Mücâdele yıllarında, ister Cumhuriyet kurulduktan sonra, Atataürk'ün, tercihi daha çok bu ikinci gruptaki Türkçülerin fikirleri, yâni dilde ve kültürde birlik siyaseti, olmuştur. Atatürk'ün, bu en mantıkî ve meşru yolu tercih etmesine rağmen, Sovyetler, Türk dünyasında bir dil ve kültür birliğinin gerçekleşmemesi için, Rus idâresinde yaşayan Türklerin kullandıkları Arap alfabesini de-

[65a] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası, 1919-1923*, Ankara, 1981, I, s. 39.

[66] Bu hususta geniş bilgi için bk., M. Saray, "Atatürk ve Türk Tarihi *Türk Kültürü*, sayı: 249 (Ocak 1984), s. 1-18.

ğiştirerek, Lâtin alfabesini kullanmalarını istemişti. 1925'de yapılan bu alfabe değişliği ile, Türkiye Türkleri ile Rusya idaresinde yaşayan Türkler arasındaki kültür bağlarında büyük bir kopma olmuştu. I. Dünya Harbi esnasında Türkler arasında birlik fikrini siyâsi yönü ile düşünüp savunmuş, fakat harbin sonunda bu fikirlerden vazgeçerek Mustaf Kemal Paşa ve arkadaşlarını desteklemiş, mevcut şartlara göre dilde ve kültürde birlik fikrinin gerçekleşmesi için çalışmanın daha mantıkî olacağına inanmış olan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Sadri Maksudi gibi daha pek çok fikir adamları, Sovyetlerin alfabe değişikliği ile Türk dünyasında yarattıkları dil ve kültür kopukluğunun giderilmesi gerektiğini Atatürk'e telkine başlamışlardır.[67] Atatürk, gayet mantıkî ve meşrû olan bu fikirleri benimseyerek hem Türk dünyasındaki bu kültür kopukluğunu telâfi etmek, hem de Türk milleti için hedef olarak gösterdiği Batı âlemi ile olan münasebetlerini daha düzenli bir şekilde yürütmek için öğrenimi daha kolay olan Lâtin alfabesine geçişi 1 Kasım 1928'de gerçekleştirmiştir. Bu alfabe değişikliği ile Türk dünyasındaki kültür kopukluğu büyük ölçüde giderilmiştir. Ne varki, Türk dünyasında birlik istemeyen Sovyetler, II. Dünya Harbi'nden önce, Rus idâresinde yaşayan Türklerin alfabesini yeniden değiştirerek Türkiye Türkleri ile olan kültür bağlarını yeniden kesmişlerdir.

Bu sıralarda Atatürk'ün, millî kültürümüzün temelini teşkil eden dil ve tarih araştırmaları için çalışmalarına daha da hız verdiğini görüyoruz. Nitekim, O'nun, uzun yıllar Türk Kültürünün ve Türklük şuurunun canlanıp yayılmasında büyük hizmetleri geçmiş olan Türk Ocakları'nı feshederek, bunun yerine Türk dilini ve tarihini ilmî usûllerle araştırıp ortaya koyacak "Türk Dili Tedkik Cemiyeti" ile "Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti" (bugünkü Tarih ve Türk Dil Kurumları)'nı kurduğuna şâhit oluyoruz. Bu müesseselerin verimli bir şekilde çalışabilmesi için de gerekli maddî imkânı vermiştir[68].

[67] O. Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1967, s. 157. Türklerde ilk alfabe tartışması hakkında bk., M. Erat, Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

[68] Atatürk'ün bu kurumlara ilmî faaliyetlerinde kullanılmak üzere bıraktığı paranın hikâyesi ise şöyledir: Bilindiği gibi Hindistan müslümanları, İstiklâl Harbi yıllarında müslüman Türk kardeşlerinin düşmanlariyle yaptığı mücâdelede ihtiyaçlarını karşılamada kullanmalar için bir miktar para göndermişlerdi. 250.000 Tl. civarında olan bu para Atatürk'e teslim edildiği zaman Büyük Gazi çok duygulanmıştı. Bu parayı bilâhere İş Bankası'nın kuruluş sermayesi için yakın arkadaşı Celâl Bayar'a vermişti. Türk Tarih ve Dil kurumları kurulunca, bu paranın ilmî araştırmalarda kullanılmasını vasiyet etmiştir.

Atatürk'"ün, Türk Tarihinin kısa zamanda araştırılıp ortaya çıkarılması için kesin direktifler verdiğini ve direktiflerin şu iki gayeye yöneldildiğini görmekteyiz: 1-Türk tarihi başlangıçtan itibaren iyi bir şekilde araştırılacak ve Türklerin kültür ve medeniyyet dünyasına katkıları, yetiştirdiği büyük şahsiyetlerin insanlığa hizmetleri ortaya konulacaktır. Böylece, dünya, Türklerin nasıl şerefli bir geçmişe ve zengin bir kültüre sâhip olduğunu öğrenecek ve yeni yetişen Türk çocukları da atalarının şanlı tarihinden haberdar olacak, onlarla övüneceklerdi. Bu, aynı zamanda, Türk milletinin millî birliğini ve heyecanını kuvvetlendirecek, millî mücâdele yıllarında olduğu gibi, Türkler için, güçlükleri yenmede ve muasır medeniyet sevyesine ulaşmada büyük bir destek olacaktı. Aynı zamanda diğer Türklerle olan müşterek tarihimiz ve kültürümüz ortaya çıkacaktı. 2-Atatürk'ün gösterdiği ikinci hedef ise Batılıların bize vatan olarak çok gördükleri Anadolu'nun, eski tarihinin araştırılması idi. Atatürk düşünmüştür ki, belki Türkler, 1071 Malazgirt zaferinden önce de Anadolu'ya gelmiş olabilirler. Şayet, tarihin ilk çağlarında, Asya'dan gelerek Anadolu'da medeniyetler kurmuş kavimler arasında Türklerin de bulunduğu tesbit edilirse, Batılı bir çevrenin, "Türkler Anadolu'ya sonradan gelen bir millettir, geldikleri yere dönmelidir" iddiasını çürütmek mümkün olacaktır[69].

Bu ilmî araştırmaların yanısıra Atatürk, hazırladığı millî eğitim proğramı ile yetişmekte olan gençlerimize vatanlarını, milletini, dinini, örf ve âdetlerini, millî kültürümüzün temeli olan tarihimizi ve güzel türçemizi iyi bir şekilde öğretmeleri için kesin hükümler koymuştur. Bu hususları gençlerimize öğretecek olan öğretmenlere de şu direktifi vermişti: "Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklâline, kendi benliğine ve millî geleneklerine düşman olan unsurları öğretmelisiniz"[70].

Atatürk, kurduğu "Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin de "Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşturulması"için ilmî bir şekilde çalışmasını istemişti. O'na göre, "Millî duygu ile dil arasındaki bağ, çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî duygunun gelişmesinde başlıca âlimdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeterki, şuurla üzerinde çalışılsın". Zira. "Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti, geçirdiği sayısız felketler içinde, ahlâkının, geleneklerinin, hâtıralarının, çıkarlarının kısaca bugün kendi mil-

[69] Atatürk'ün Türk tarihi ile ilgili görüşleri hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, "Atatürk ve Türk Tarihi", *Türk Kültürü*, sayı: 249 (Ocak 1984), s. 1-18.

[70] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1945, I, s. 24.

letini yapan her şeyi dili sayesinde korunduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir". "Türk dili zengin, geniş bir dildir. Her mefhumu (kavramı) ifade kabiliyeti vardır. Yalnız onun bütün varlıklarını aramak, bulmak, onlar üzerinde çalışmak lâzımdır"[71].

Atatürk ayrıca, Türk dilini geliştirerek ve yayarak, bütün Türk dünyasının yegâne sesi ve düşünce vasıtası olmasını istemiştir. O, Türkiye Türkleri'nin önderliğinde Batı Türkleri'nin dilini Orta Asya yâni Türkistan Türkleri'nin konuştukları dil ile kaynaştırma ve müşterek bir dil hâline getirmek arzusunda idi. Böylece, Atatürk, müşterek bir tarihe sâhip olan Türk dünyasının, lehçe farlılıkları giderilerek müşterek bir dil bağı ile birleşmelerini, kısaca, bütün Türk dünyasında bir kültür birliği meydana getirmek istiyordu. Böylece bir hedefe varmak için nasıl bir yol tâkip edilmesi gerektiği hakkında önünde yapılmış güzel bir teşebbüs bulunuyordu. Bu teşebbüsü yapan ise, Kırım'lı bir Türk olan Gaspıralı İsmail Bey idi.

1851-1914 yılları arasında yaşayan Gaspıralı İsmail Bey, çoğu Rus işgalinde yaşayan Doğu Türkleri'ni geri kalmışlıktan kurtarmak gayesiyle giriştiği mücâdelede şu prensipleri kullanmıştı: "Dilde, Fikirde ve İş'te Birlik". Gaspıralı'nın bu mücadeledeki hedefi yalnız Ruslar idâresirde yaşayan Türkler arasında değil, bütün Türk dünyasında ilerleme ve birlik sağlamaktı. Bu maksadını anlatmak ve yaymak için çıkardığı meşhur "Tercüman" gazetesinde kullandığı Türkçe'de şu hususlara dikkat etmişti: a) Yaşayan Türk lehçelerinde pek kaba olmayan mahallî kelimeleri Osmanlı Türkçesinin en gelişmiş şekli olan İstanbul Şivesine uydurarak kullanmak; b) Mümkün mertebe ecnebi lisan ve kaideleri Türkçe'den çıkarmak; c) Okur-yazarlar tarafından anlaşılmayan Arapça ve Farsça tabirleri tasfiye etmek. Bu prensipler çerçevesinde Gaspıralı İsmail Bey'in verdiği asîl mücadele başarıya ulaşmış, Tercüman gazetesinin kullandığı sâde Türkçe, gazetenin ulaştığı her yerde, Kazan'dan Kâşgar'a Balkanlar'dan Taşkent'e kadar uzanan bütün Türk dünyasında anlaşılan bir lisan hâline gelmiştir[72]. Nitekim, Ziya Gökalp de, "Türkçülüğün Esasları" adlı

[71] Atatürk ve Türk dili hakkında daha fazla bilgi için bk., A. İnan, "Dil ve Atatürk", *Bilgi Mecmuası*, No. 230-231; F.R. Atay, "Atatürk ve Dil", *Türk Dili*, No. 3 (1951); O. Sertkaya, "Atatürk'ün Dil ve Politikası" *Türk Kültürü*, sayı 49 (Kasım 1966) ve ayn. müel., "Atatürk'ün Dil Politikası, *Türk Kültürü*, sayı 61 (Kasım 1967).; Z. Korkmaz, *Türk Dilinin tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi*, Ankara, 1963 ve ayn. müel., "Türk İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları arasındaki yeri", *Türk Dili*, C. XLIX, Sayı: 401 (Mayıs 1985), ayrı basım.

[72] Gaspıralı, müşterek lisan kullanma meselesini yalnız gazetesinde değil aynı zamanda, 1908'de toplanan "Umum Rusya Müslümanları Kongresi"nde bütün Türk kavimlerine de aşağıdaki şekilde kabûl ettirmişti: "Umum Türklerin aslı ve nesli biridir. Zaman ve mekân tehalüfü ile Türklerin şive ve âdetlerinde bâzı farklar belirmiştir. Bu farklar bâzen bir-

eserinde, "Gaspıralı'nın Tercüman gazetesindeki Türkçeyi Şimal Türkleri olduğu kadar Şark Türkleri ile Garb Türkleri de anlardı; bütün Türklerin aynı lisanda birleşmesinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudu canlı bir delildir" diye yazmıştır[73].

Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı gibi, Atatürk de, güzel Türkçemizin bütün Türk dünyasında müşterek ber dil olarak kullanılmasını sağlamak için gerekli faaliyetlerin başlamasını emretmiştir. Asırlar evvel Orta Asya'dan gelmiş olan Bugunkü Anadolu Türkleri, Türkçemizi, bilhassa konuşma dilinde, müşterek kültür unsuru olarak büyük ölçüde devam ettiriyordu. Büyük Atatürk'ün direktifi ile Anadolu halkının kullandığı kelimeler tesbit edilecek ve yazı dilinde değişikliğe uğrayan veya kaybolan kelimelerin yerine bunlar konacak ve böylece diğer Türk tolulukları ile aramızda meydana gelen dil kopukluğu giderilmiş olacaktı.

Atatürk, meseleyi sâdece bir kültür hadisesi olarak ele almamıştı. Tâkip ettiği dış politikada da mümküm olduğu kadar Türk birliğine, Türklerin emniyet ve selâmetine dikkat etmiş ve bunu sağlamak için de her fırsattan istifade etmiştir. Bunun en açık misali 9 Şubat 1934'de Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'nın iştiraki ile imzalanan Balkan paktı (veya Entenți) ve 8 Temmuz 1937'de Türkiye, Iran, Irak ve Afganistan arasında imzalanan Sâdâbâd Paktı'dır. Atatürk, Balkan Paktı'nın hazırlık safhasında tertip edilen ve bir tanesi de 25 Ekim 1931'de Ankara'da akdedilen Balkan Konferansı'nın üyelerine şöyle hitap etmiştir:

"Muhterem delegeler!... Balkan milletleri, bugün, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye gibi müstakil siyâsî mevcudiyetler hâlinde bulunuyorlar. Bütün bu devletlerin sâhipleri olan milletler asırlarca beraber yaşamışlardır. Denebilirki, Türkiye Cumhuriyeti dâhil olduğu hâlde son asırlarda vücut bulan bugünkü Balkan devletleri Osmanlı imparatorluğu'nun yavaş yavaş parçalanmasının tarihî neticesidir.

---

birimizi anlamakta zorluk çekecek bir dereceye gelmiştir. Bunun için mekteplerimizde tedrisatı bundan sonra tek bir Türk edebî dilini umumîleştirecek bir surette tanzim etmeliyiz. İttifak kongrelerinin mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış lâyihada Türk iptidaî mektepleri için dört senelik tedris müddeti tâyin edilmiştir. Bunun ilk üç senesinde tedrisat mahallî Türk şivesi üzere yapılmalı ve son senesinde umumî Türk edebî dil ile yazılmış kitaplar okutulmalıdır. İptidaî mekteplerde tâkip olunacak bu tedris usûlü sayesinde muhtelif Türk şive ve lehçeleri tedricen birleşmiş olur". M.F. Togay, *Yusuf Akçura: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1944, s. 51. Gaspıralı hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987.

[73] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1970, basımı, s. 8.

"Bu itibarla Balkan milletlerinin asırlara şâmil müşterek bir tarihi vardır. Bu tarihinin elemli hâtıraları varsa, onlara sâhip olmakta bütün Balkanlılar müşterektir. Türklerin hissesi ise daha az acı olmamıştır.

İşte, siz muhterem Balkan milletleri mümessilleri; mâzinin karışık his ve hesaplarının üstüne çıkarak derin kardeşlik esasları kuracak ve geniş birlik ufukları açacaksınız; ihmal olunmuş ve unutulmuş büyük hakikatleri ortaya koyacaksınız.

Muhterem Delegeler!

Balkan milletleri içtimaî ve siyasî ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya'da gelmiş aynı kandan, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lâzımdır.

Karadeniz'in şimal ve cenup yollariyle, binlerce seneler deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlar'da yerleşmiş olan insan kitleleri başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatte bir tek beşikten çıkan ve damarlarından aynı kan devaran eden kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir.

Görüyoruz ki, Balkan milletleri yakın maziden ziyâde uzak ve derin mazinin kırılmaz çelik halkalarıyle birbirine pek alâ bağlanabilir. Binbir türlü beşerî ihtiraslarla, dinî ayrılıklarla, bâzı tarihî hâdiselerin bıraktığı dargın izlerle, geçmiş zamanlarda, gevşetilmiş, hattâ unutturulmuş olan hakikî bağların ihya olunması lüzumlu ve faydalı olduğu, yeni insanî devre girdik"[74].

Atatürk'ün tefsire muhtaç olmayan bu sözleri ve birkaç yıl sonra kurduğu Balkan Paktı ile Türk nüfûzunu Balkanlar'da nasıl devam ettirmek istediğini, ve böylece, Osmanlı imparatorluğu'nu âdeta ihya edercesine hareket ettiğini görüyoruz. Tabiî ki bu siyasetin temelinde Osmanlı imparatorluğu'ndan ayrılmış olan Balkan milletleri arasında kalan Türkler'in emniyetini sağlama fikri yatıyordu.

Ayrı maksatla Atatürk'ün Sâdâbâd Paktı'nı kurması da zor olmamıştı. Zira, O'nun büyük şahsiyetine karşı Afgan ve İran liderleri derin bir hayranlık duyuyorlardı. Nitekim, İran Şah'ı Rıza Pehlevî ve Afgan Emîri Emânullah Han, "Ağabeyimiz Mustafa Kemal Paşa nasıl tensip buyururlarsa öyle hareket ederiz" diyerek Atatürk'ün kendi üzerlerindeki nüfûzunu açıkca belirtmekten çekinmiyorlardı. Bu liderler, milyonlarca Türk'ün de yaşadığı kendi ülkelerinde yapmak istedikleri yeniliklerle hep Atatürk'ü örnek almaya çalışmışlardır.

[74] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1945, II, s. 268-269.

Atatürk, İran ve Afgan liderleri üzerindeki nüfûzundan istifade etmiş, gönderdiği iki ayrı heyetle, önce İran-Afgan ve sora da İran-Irak hudud anlaşmazlıklarını hallettirerek Sâdâbâd Paktı için gerekli zemini hazırlamıştır.

Atatürk, Balkan milletleri temsilcilerine yaptığı gibi, Afgan ve İran ileri gelenlerine de her fırsatta Türk milleti ile olan yakınlıklarını ve ortak menfaatlerini anlatmağa çalışmıştır.

Nitekim O, kendisini ziyârete gelen Afgan Emîri şerefine 20 Mayıs 1928'de verdiği bir yemekte şöyle diyordu:

"Afgan milleti ile menşei Orta Asya olan ecdadımız arasındaki münasebetler ve uhuvvet rabıtaları pek kadîmdir. Tarihin silinmez sahifeleri, o münâsebetlerin ebedî hâtıraları ile doludur.

İki kadîm kahraman milletin, bugün evlâtları, bizler, medar-ı intibah olan o sahifeleri, büyük alâka ile mütalaa etmeliyiz. Orada Afgan milletiyle Türk milletinin bir safta, yanyana, aynı gayeye yürüdüğü ve müşterek şanlar ve zaferler kazandığı görülecektir. Tarihin o lâyemut mazbutatı; bize kardeş hislerini ve rabıtalarını, kıymetli bir miras-ı müşterek olarak bırakmış olan Afganlı ve Türk büyük babalarımızın, bugünkü siyasî hudutlarımızın hâricindeki sâhalarda dahi, devletler kurmakta yekdiğerine halef ve selef olduklarını göstermektedir.

Muhterem Kral Hazretleri!

Tarihin ne garip tecellileri, dünya hâdiselerinin ne mânidar tesadüf ve müşabehetleri vardır. Zat-ı hükümdârîleri, 1919'da kahraman Afgan milletinin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklâl için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa'nın şarkında, bütün medenî cihânın pîşi enzarında, istiklâl ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.

Size ve bize çektirilen bunca âlâm-ı ıztırabattan bahse hacet yoktur. Yalnız, istiklâl ve hürriyet aşıkı milletler için, o ıztırap anları, o ıztırap sebepleri, o ıztırap âmilleri, teyakkuz ve intibah medarı olmak üzere daima tahattür olunmalıdır.

İstiklâl ve hürriyetlerini her ne bahasına ve her ne mukabilinde olursa olsun, ihlâl ve takyide, asla müsamaha etmemek; istiklâl ve hürriyetini bütün mânasiyle masun bulundurmak; ve bunun için icap ederse son ferdinin, son damla kanını akıtarak, beşer tarihini şanlı misâl ile tezyin etmek; işte istiklâl ve hürriyetin hakikî mahiyetini, şâmil mânasını, yüksek kıymetini, vicdanında idrak etmiş milletler için esasî ve hayatî prensip

.... Ancak bu prensip uğrunda her türlü fedakârlığı, her an, îfaya müheyya ve kadir bulunan milletlerdir ki, mütemadiyen beşeriyyetin hürmet ve riayetine lâyık bir heyet-i içtimaiye olarak mütalaa olunabilir. Afgan milleti ve Türk milleti ve Türk milleti, bu iki kardeş millet, bu prensibin hakikî salikleri olduklarını fiilen ispat ettiler"[75].

Afgan liderlerine Atatürk'ün gösterdiği bu samimî alakâ, komşu ve kardeş İran hükümdarı Rıza Şah Pehlevi'nin dikkatini çekmiş ve kendisinin Türkiye'ye gelip Atatürk'ü ziyaret ile kıymetli fikirlerinden istifade etme isteği kabûl edilmiş ve Türkiye'ye dâvet edilmiştir[76]. 1934 Haziranında Türkiye'yi ziyaret eden İran Şah'ı, Atatürk tarafından samimî bir şekilde karşılanmış ve kendisine büyük itibar gösterilmiştir. Yapılan görüşmelerde İran'ın Türkiye'yi kendisine örnek aldığını bildiren İran Şahı'na cevap veren Atatürk, binlerce sene geçmişe dayanan Türk-İran dostluğunun bundan sonra daha sıkı bir işbirliği şeklinde devam edeceğini söylemiştir[77].

Atatürk, Balkan ve Sâdâbâd Paktlarını kurmakla, Balkanlar'dan Orta Asya'ya, yâni Türkistan'a, kadar uzanan bir ittifak zinciri meydana getirmiştir. Bununla, hem Türkiye'nin, hem de üzerlerinde milyonlarca Türk'ün yaşadığı bu komşu memleketlerin emniyetini sağlamayı düşünmüştür. Böylece Atatürk, Türk nüfûzunun yaygın olduğu bu dost ülkelerde yaşayan Türkler arasında da bir birlik kurmayı ümid etmiş ise de, bunu gerçekleştirmeye ömrü vefa etmemiştir.

Şâyân-ı dikkattir ki, Balkan Antantı ile Sâdâbâd Paktı'ndan kuşkulanan yegâne devlet Sovyet Rusya olmuştur. Sovyetlerin bu kuşkulu tutumları üzerine Türkiye, Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ı Moskova'ya göndererek bu paktların Rusya aleyhine kurulan bir cephe olmadığını ve dört İslâm ülkesi ile Balkan milletleri arasında mevcut dostluk ve işbirliğini kuvvetlendirmeğe matuf hareketler olduğunu izah etmek lüzumunu hissetmiştir. Türkiye'nin bu iyi niyetli izahı Sovyet liderlerini o an için ikna etmiş gibi görünürse de, bir müddet sonra Sovyet yayın organları Türkiye'yi Sovyetlere karşı düşmanca paktlar kurmakla itham etmeğe başlamışlardır[78].

[75] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 250-252.

[76] *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, Ankara, 1981, C. II, s. 219-223.

[77] Ayn. esr., s. 263.

[78] Bu hususta daha geniş bilgi için bk., M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul, 1985 ve ayn. müel., *Türk-Afgan Münasebetleri*, İstanbul, 1984.

II — AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Atatürk, Millî Mücâdele Yıllarında Ankara'ya bir Büyükelçi gönderen Azerbaycan Türklerinin bu hareketine son derece duygulanmıştı. Azerbaycan sefirini kabûlü esnasında söylediği şu sözler son derece mânidar idi: "Rumeli ve Anadolu halkı, Âzerî kardeşlerinin kalblerinin kendi kalbleri gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfe-i selâmın ne kadar derin ve âlî bir hissin eseri olduğunu takdir eder ve bu selâmı alırken Âzerî Türklerinin de bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının pâymâl edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eylerler. Âzerî Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için, onların muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyâde sevindirir". Atatürk'ün, Âzerî Türklerinin istiklâli için gösterdiği bu büyük alâka ve heyecanı politik sebepler dolayısıyle, bilahere devam etmemesi son derece üzücüdür. Ayrıca, bugün, 24 milyona yakın Âzerî Türk'ünün yaşadığı Azerbaycan hakkında doğru dürüst ilmî bir araştırmanın yapılmamış olması üzüntümüzü daha da artırmaktadır. Eskiden yazılan iki ilmî makale vardır ki, bunlardan biri A.Z.V. Togan'a, diğeri de F. Sümer'e ait olup, Azerbaycan'ın Türkleşmesi devrini anlatmaktadırlar.

"Âzerî lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi" mânasına gelen Azerbaycan, 200,000 km²lik bir sâhayı içine alan ve 24 milyon Türk'ü barındıran bir İslâm ülkesidir. Azerbaycan, XIX. asrın ilk çeyreğinde ikiye ayrılmış ve Aras nehrinin kuzeyinde kalan 87,000 km² ve 7 milyon nüfus, parçası Rus, Aras'ın güneyinde kalan 113,000 km² ve 17 milyon nüfus, kısmı da İran idâresinde kalmıştır. Merkezi Bakû şehri olan Kuzey Azerbaycan'ın önemli kısmını ovalar meydana getirir ve yumuşak bir iklimi vardır. Ekonomisi iki unsura dayanır: a) Ziraat mahsülleri, özellikle sulama ile yapılan pamukculuk; b) Petrol ürünleri ve bunlarla ilgili sanayi dalları. En büyük şehri Tebriz olan Güney Azerbaycan, daha ziyâde yaylalardan ve tepelerden meydana gelmiş, iklimi sert bir bölgedir. Ekonomisi tamamiyle ziraate dayanır. Meyve, arpa, buğday, pamuk, bâzı bölgelerde haşhaş ve tütün yetiştirilir. Ayrıca, hayvancılık da önemli bir yer işgal eder[79].

Azerbaycan her ne kadar Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmış ise de, ülkenin Türkleşmesi Sultan Alp Arslan (1063-1072)'ın 1071'de Bizanslılara karşı kazandığı büyük zaferden son-

[79] Azerbaycan'ın coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için bk., A.Z.V. Togan "Azerbaycan" madd., *İ.A.*, II, 91-97; Y. Dönmez, *Türk Dünyasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyası*, İstanbul, 1973.

ra mümkün olmuştur. Azerbaycan'ın tam olarak bir Türk memleketi hâline gelmesi ise bilâhere Moğol istilâsından kaçan kalabalık Türk boylarının gelip ülkeye yerleşmeleriyle tamamlanmıştır[80]. Âzerî Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurlular idâresinde yaşamış, bilâhere de Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletlerinin kuruluşlarına iştirak ederek XVI. asra girmişlerdir[81]. XVI. asrın başlarında da Akkoyunlu devletinin inkırazı ile Azerbaycan yine bir Türk hânedanının (Safevî), idâresine geçmiş olan İran'ın hâkimiyetine girmiştir[82].

Azerbaycan'da Erdebil kasabasında bir şeyh âilesinden gelen Şah İsmail (1500-1524)'in Şiiliği siyasî bir vasıta olarak kullanıp yükselmesi yalnız Âzerî Türklerinin değil, bütün Türk-İslâm âleminin kaderini değiştiren büyük tarihî olaylardan biri olmuştur[83]. Âzerî Türklerinin çoğunluğunun Sünnî olmasına rağmen, Şah İsmail, ilk başarısını Azerbaycan'da elde etmiş ve bir Âzerî şehri olan Tebriz'de tac giymiştir. Şah İsmail bilâhere bütün Azerbaycan'ı imparatorluğuna dâhil edince Âzerî Türkleri, ordusunun esas nüvesini teşkil etmiştir[84]. Şii-Sünnî mücâdelesinin en hararetli zamanında Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Şah İsmail'i 1514'de Çaldıran'da yenince Tebriz'i ve Güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve böylece de Âzerî Türklerinin bir kısmı Osmanlı Türklerinin idâresine girmiştir. Bir müddet sonra Tebriz'in Osmanlılar tarafından boşaltılmasına rağmen, Güney Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Osmanlı devleti hudutları içinde uzun zaman kalmışlardır. Fakat, Şii propagandasının durmaması ve gittikçe yaygın hâle gelmesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran üzerine sefer yapmaya mecbur kalmış ve 1534'de Güney Azerbaycan'ın diğer kısımları ile Tebriz'i tekrar Osmanlı hâkimiyetine sokmuştur. Fakat Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmemiş ve birkaç sene sonra Tebriz tekrar İranlıların eline geçmiştir. Şii propagandasının devamlılığı Sünnî müslümanlar arasında büyük huzursuzluk yarattığından Osmanlı-İran mücâdelesi yeniden başlamıştır[85]. 1578 ve 1588 arasında cereyan eden bu mücadelenin son yıllarında Ferhad Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, İranlıları yenerek Tebriz'i geri aldıktan başka, Azerbaycan'da iler-

[80] O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965 s. 214-216; Togan, "Azerbaycan Etnografyasına dair", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, , sayı: 150 (1933), s. 101-107 ve sayı: 18 s. 247-253.

[81] P. Sykes, *A History of Persia* London, 1921, II, s. 100-136.

[82] F. Sümer "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî bir Bakış", *Belleten*, Sayı: 83 (1957), s. 429-445.

[83] A.J. Toynbee, *A Study of History*, London, 1935, I, s. 347-376.

[84] F. Sümer, *Safevî Devletinin Kurulu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976, s. 15-42, 57-84.

[85] B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 7-12.

leyerek Hazar Denizine kadar olan bölgeyi de Osmanlı idâresine sokmuştur[86]. Azerbaycan'daki Osmanlı hâkimiyetine, 1597'de doğuda Özbekleri yenen ve bir grup İngiliz subayının yardımı ile de ordusunu yeniden tanzim eden İran Şahı Abbas I (1587-1629) tarafından son verilmiştir. Şah Abbas I, Osmanlılara karşı giriştiği bir serî seferden sonra eski kudretinden gittikçe uzaklaşan Osmanlı ordusunu Urmiye Gölü yakınlarında yenerek Azerbaycan'ı tekrar Safevî İran'ın kontrolüne almıştır. Tebriz ve Erivan Osmanlılar tarafından her ne kadar 1635 senesinde yeniden alınmış ise de, bir yıl sonra İranlılar bu yerleri tekrar işgal etmişlerdir.

Azerbaycan hâkimiyeti için Osmanlı devleti ile İran devleti arasında yıllar yılı devam eden bu mücâdelede, Osmanlılar ile İranlılardan daha fazla Âzerîler yıpranmışlardır. Bilhassa Şii Âzerîlerin Osmanlı, Sünnî Âzerîlerin de İran ordularına karşı mukavemet etmeleri onların büyük zayiat vermelerine sebep olmuştur.

Osmanlılar ile İranlılar, Azerbaycan için bu amansız mücâdeleye devam ederlerken Ruslar sessizce Volga havalisine yerleşmişler ve sonra da 1556'da Astrahan'ı alarak Azerbaycan'a komşu olmuşlardır. Her ne kadar bu komşuluktan hoşlanmayan Osmanlı devleti Rusya'yı 1569'da Astrahan'dan atmak istemiş ise de, kâfî derecede hazırlıklı hareket edilmediğinden bir netice elde edememiştir[87]. İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan ile doğrudan ticaret yapmak emelini taşıyan Rus Çarı Petro (1689-1725), Volga ve Hazar denizinde bir donanma vücuda getirerek Hazar kıyılarına ve bilhassa Kafkaslara hâkim olmak istiyordu. Petro bu arzusunu 1711 de Prut'da Türkler karşısında uğradığı mağlûbiyetten sonra gerçekleştirmek istemiş ve bu vesileyle 1715 de İran'ın durumunu tedkik için bir elçi göndermiş, o sıralar İran'ın durumunun iyi olmadığını öğrenince bu ülke üzerine yürümüş ve Kafkaslara girmiştir. Kafkas Müslümanlarının uyarmasiyle tehlikeyi sezen Osmanlı devleti hemen harekete geçerek Petro'ya verdiği bir nota ile Rusların daha fazla yer işgal etmelerine mâni olmuştur[88]. Ne var ki, İran'ın karışık durumundan istifade eden Petro, 1724'de Osmanlı devleti ile anlaşmaya muvaffak olarak Şirvan'ın kuzeyinde kalan Âzerî topraklarını ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Azerbaycan'ın geri kalan kısmı ise Osmanlı devletine bağlanmıştır. Fakat, Afşar Türkmenlerinden Nâdir Kulu'nun İran'da şahlığa yükselmesi (1736-1747), Osmanlılara karşı başarılı seferleri ve istenmeyen müstevlî durumuna düşen Rusların da

[86] Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 162-168, 189-92.

[87] A.N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 86-127.

[88] E. Schuyler, *Peter the Great*, New York, 1884, II, s. 457-477; H.D. Andreasyan, *Osmanlı-İran-Rus ilişkilerine ait iki kaynak*, İstanbul, 1974.

geri çekilmeleri sonunda Azerbaycan, bir defa daha İran hâkimiyetine girmiştir. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra zaten birlikten mahrum bırakılmış olan Âzerî Türkleri Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Bakû ve Lenkeran Hanlıklarını kurarak İran'a bağlı yarı muhtar birer devletçikler durumuna gelmişlerdir. Fakat, onların bu parçalanmış hali düşmanlarının işgal emellerini uyandırmıştır.

Çar Petro, 1723-24'de Kafkaslara indiği zaman Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prenslikleri ile ikili andlaşmalar yapmış ve kendilerini Müslüman İran ile Osmanlı devletlerine karşı korumayı vaadetmişti. Bu andlaşma Kafkaslardaki Gürcü ve Ermeni prensliklerini daha cür'etkâr hareket etmeye sevketmişti. Fakat, İran'da Kaçar hanedanını kurmuş olan Ağa Muhammed Han, 1795'de Kafkasları, bu arada Gürcistan ile Ermenistan'ı da yeniden ülkesine katınca, daha önceki andlaşmaları uyarınca Ruslar, 1796'da Kafkas Müslümanları aleyhinde harbe girmiş ise de, Osmanlı-İran ittifakı sayesinde bu hücum neticesiz kalmıştır. Buna rağmen, uslu durmayan Gürcü ve Ermeni unsurlar hasmane faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir. Nihayet, İran, Gürcülerin daha barışsever hareket etmeleri için ihtirda bulunmuştur. Sözünü dinletemeyince de Gürcistan'ı cezalandırmakla tehdid etmiştir. Bunun üzerine Gürcüler, yeniden Rusya'ya elçiler gönderip yardım istemişlerdir. Napolyon tehlikesi dolayısiyle daha önceleri Gürcüler ile Ermenilerin yardımına gelememiş olan Ruslar, Kırım'ı Osmanlılardan aldıktan sonra mutlaka Kafkasları da kontrollerine almak için fırsat bekliyorlardı. Derhal harekete geçerek Gürcistan'ı işgal ile Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân etmişlerdir. Kırım'dan sonra Rusların Gürcistan'a da hâkim olmaları, Osmanlı devleti ile İran'ı Kafkas cephesinde son derece tedirgin etmeye başlamıştır. Fakat, gittikçe zayıflamaya başlayan bu iki Müslüman devletin Rusya karşısında ne kadar dayanabileceklerini kestirmek oldukça güçtü. Nitekim, Rusların, Azerbaycan'da istilâ hareketleri başlayınca bu iki devlet hiçbirşey yapamamışlardır.

Azerbaycan'a ilk Rus taarruzu General Tsitsianof komutasında Gence Hanlığı'na karşı 1804 yılında olmuştur. O zaman Gence'nin başında bulunan ve cesareti ile meşhur Cevad Han memleketini kahramanca müdafaa etmiş ise de, dışarıdan hiç bir yardım alamaması ve kendisinin de şehit olması yüzünden Gence düşmüş ve şehrin müdafileri ile birlikte ahâlisinin büyük bir kısmı katledilmiştir. Gence'nin adı Rus çariçesi şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilirken câmiide kiliseye çevrilmiştir[89]. 1805'de

[89] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, Münih, 1971, XI/1, s. 40-41; A. Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi İzleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 8-9 (1932), 291-304.

Karabağ, Şeki ve Şirvan, 1806'da da Kuba ve Bakû Hanlıkları aynı acı âkibete uğramaktan kurtulamamışlardır. Azerbaycan'da bu Rus ilerleyişi Rus-İran harbine sebep olmuş, İranlıları yenen Ruslar 1813'de Taliş bölgesini de alarak Azerbaycan'ın mühim bir kısmına hâkim olmuşlardır. Rusların Kafkaslardaki bu tehlikeli yayılmasını istemeyen Osmanlı devleti İran'ı teşvik ederek bu Müslüman topraklarını geri almasını tavsiye etmiştir. Zaten uğradığı büyük kayıpları telâfî etmek arzusu ile yanan İranlılar, Ruslarla yeniden mücâdeleye başlamışlar ise de, tekrar ağır bir şekilde mağlûp olarak 1828 Türkmençay Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu andlaşmaya göre, İranlılar, Azerbaycan'ın büyük bir kısmını Rus hâkimiyetine bırakarak, bugün de geçerli olan Aras nehrini hudud kabûl etmişlerdir[90].

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücâdelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, bu son Rus istilâsı ile en büyük darbeyi yemiş, Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır. Fakat, bütün bu darbelere rağmen Âzerî Türkleri, bilhassa kendileriyle ırkî ve kültürel hiç bir müşterek yanı olmayan, Rus müstevlisine karşı mücâdelerine yılmadan devam etmişlerdir.

Ruslar, Kafkasların diğer bölgelerini de işgal ederek buraları, Türkiye, İran ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında bir üs olarak kullanmak maksadiyle plânlar yapmaya başladılar. Fakat Ruslar, büyük askerî güçlerine rağmen Âzerî Türklerinin direnişlerini bir türlü yıkmaya muvaffak olamamışlardır. Âzerîleri sindirmek için Rusların aldığı tedbirlerden biri olarak, 1833'de Çarlık hükûmetinin bir kararı ile bir kısım Rus köylüsü serflikten (toprak köleliğinden) affedilerek Azerbaycan'a yerleşmeye başlamıştır[91]. Göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra Ruslar, Âzerîler arasından seçtikleri, mallarını kaybetmek istemeyen, bâzı zenginleri Han tâyin ederek Azerbaycan'da kısmen de olsa otorite kurmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat, daha önce Bakû'deki petrolü elinden alınan, ticâret hayatı Rus göçmenleri ile Ermeni tüccarlarına teslim edilen Âzerîler, şimdi de Rusların baskısı ile topladıkları ağır vergiler yüzünden birer Rus despotu haline gelen Hanlar sebebi ile son derece mağdur olarak büyük sıkıntıya düşmüşlerdir[92]. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Âzerî Türklerinin duyduğu infiâl meşhur "Kaçak Hareketi" ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idâresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebî isminde fa-

[90] Sykes, *A History of Persia*, II, s. 312-320.

[91] Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on teh Soviet Union*, XI/1, s. 41-42.

[92] H. Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesi Tarihi*, İstanbul, 1957, s. 30-37.

kir bir Âzerî köylüsünün direnmesi ile başlayan "Kaçak Hareketi" kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak millî bir hareket hâline gelmiştir. Bir müddet sonra İran Âzerbaycanı'na da sıçrayan bu millî isyan Rus ve İran hükûmetlerini telâşa düşürmüştür[93]. Ne var ki, Âzerî Türklerinin bütün ülkesini kontrolleri altında bulunduran Rus ve İran hükûmetleri birlikte hareket ederek önce isyanın elebaşlarını öldürmüşler ve sonra da taraftarlarını dağıtmışlardır[94]. Bir taraftan Rus baskısı ve sömürüsü, diğer taraftan Çarlık idâresinin birer maşası hâline gelen zenginlerin ve toprak sahiplerinin haksız davranışları Âzerî Türklerinin hem birliğini bozmuş, hem de son derece ezilmelerine sebep olmuştur. Aynı ıztıraplı durum biraz değişik ve hafif olarak İran idâresinde kalan Âzerî Türkleri arasında devam etmiştir. Âzerî Türkleri üzerindeki bu Rus ve İran baskısı, biraz da olsa, Rusya ve İran'da vukubulan 1905 ihtilâlleriyle gevşemiştir.

Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında taksim edilmiş olması bu iki devleti Azerbaycan'ın tamamını kontrol etmek için gizli bir mücâdeleye sevketmiştir. Bu mücâdele her ne kadar Âzerîler için yıpratıcı olmuş ise de, bir noktada, bilhassa kültür sâhasında, onların büyük bir uyanışı başlatmalarına vesile teşkil etmiştir. İran dili ve kültürünün Âzerî ileri gelenleri arasında yaygın olması Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfûzunun devam etmesine sebep olmuş, bu ise, Rus idârecilerini fazlasiyle tedirgin etmiştir. Ruslar kendi dil ve kültürlerini Âzerîlere kabûl ettiremeyince, Âzerîler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran nüfûzunu önlemeye çalışmışlardır. Bu şekilde Ruslar, bilerek veya bilmeyerek Âzerî Türklerinin millî şuur yönünden uyanmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır. Âzerî Türklerinin dil ve kültür alanındaki başarıları bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in de tesiriyle gelişmiş ve onların politik sâhada uyanmalarını sağlamış, bu ise, Rusların büyük bir telâşa kapılmalara sebep olmuştur[95]. 1905 ihtilâlinden sonra Rusya'da kurulan ilk Duma'ya 35 Âzerî Müslüman temsilci iştirak etmiş iken, bu rakam diğer Duma'larda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür. Ruslar baskılarında daha da ileri giderek yazılarında ana dillerini kullanan Âzerî Türklerini Türkiye ajanları olarak itham edip, onları tevkif etmeye başlamışlardır. Rus şovenizminin amansız tâkibatına dayanamayan bir kısım Türk aydını Türkiye'ye kaçmak mecburiyetinde kalmıştır[96].

[93] A. Caferoğlu, "Âzerî Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi İzleri III" *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, sayı: 11, s. 364-367.

[94] "The Kachak Movement in Azerbaycan", *Central Asian Review*, C. X, 1962, s. 12-18.

[95] Tekiner, "Azerbaycan", Studies on the Soviet Union, XI/1, s. 44; Mehmet-zâde Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, İstanbul, 1938, s. 40-47.

[96] Tekiner, ayn. esr., s. 44-45.

Güney Azerbaycan'a gelince: Güneyde İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin uyanışları da parlak olmuştur. Ne var ki, İranlıların, Ruslardan aşağı kalmayan baskıcı tutumları, bilhassa yeni başa geçen Pehlevî hanedanının terör saçan polis teşkilâtı, Âzerîlerin Türklükle ilgili her türlü faaliyetlerine yasak koymuştur[97].

I. Dünya Harbi'nin patlak vermesi yalnız Âzerî Türklerine değil, Rus pençesine düşmüş olan Orta Asya Türklerine de yeniden istiklâllerini elde etme ümidi getirmiş ve hattâ Orta Asya Türkleri 1916 Millî Kurtuluş Harekâtı'nı dahi başlatmışlar idi. 1917'deki Bolşevik İhtilâli ise, Türklerin bu ümidini daha da kuvvetlendirmişti.

Bolşevik İhtilâli üzerine Rus ordularının Kafkaslardan çekilmesi Âzerî Türklerini olduğu kadar Kafkas milletlerini de sevindirmiş ve bu arada komünistlerin Sovyet rejimini kabûl ettirme çabalarına hiç kimse iltifat etmemiştir. Nihayet, istiklâle susamış olan Âzerî Türkleri Müsavat Partisi'nin önderliğinde teşkilâtlanarak Gürcüler ve Ermeniler ile birlikte "Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti"ni kurarak istiklâllerini ilân etmişlerdir (22 Nisan 1918)[98]. Fakat Ermeniler ile Gürcülerin iki yüzlü hareketleri sebebiyle bu Kafkas Cumhuriyeti 32 gün sonra dağılmak durumunda kalmış ve Azerbaycan Türkleri de 28 Mayıs 1918'de istiklâllerini ilân etmişlerdir[99]. Fakat Rusların, bir kısım Bolşevik unsuru Azerbaycan'a sokarak entrika ile ülkeyi yeniden kontrollerine almaya kalkışmaları, müstakil Azerbaycan Hükûmetini endişeye sevk etmiş ve yardım için Türkiye'ye başvurmak mecburiyetinde bırakmıştır. Bu müracaat üzerine Türkiye ile Azerbaycan arasında her hususu kapsayan bir yardımlaşma andlaşması imzalanmıştır. Âzerîlerin isteği ile bu andlaşma çerçevesinde Türkiye Âzerbaycan'a yardım etmeye karar vermiştir. Nuri Paşa kumandasında Azerbaycan'a bir Osmanlı ordusunun girmesi, Âzerî Türklerini son derece sevindirmiştir[100]. Azerbaycan Başbakanı verdiği demeçte, Türkler için asırlar boyu devam eden ayrılığın sona erdiğini, Âzerî Türklerinden sonra Orta Asya Türklerinin de Osmanlı orduları sayesinde kısa zamanda istiklâllerine kavuşacağı ümidini izhar etmiştir[101]. Fakat, Âzerî Türklerinin bu mutlu devri ancak dört buçuk ay sürmüş ve I. Dünya Harbi'nin bittiğini ilân eden mütareke imzalanınca Osmanlı ordusu Bakû'den çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.

[97] C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s. 29.
[98] Tekiner, ayn. esr., s. 47; Baykara, ayn. esr., s. 202-208.
[99] Baykara, ayn. esr., s. 259.
[100] A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 537-538.
[101] S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge Mass, 1967, s. 259.

Türk ordusunun boşalttığı Azerbaycan'ı İngiliz ordusu işgal etmiştir. Azerbaycan Hükûmeti, İngilizler ile iyi münasebetler kurmayı başarmış ve hattâ İngiliz komutanı General Thomson parlâmenter müstakil Azerbaycan'ın Müttefikler tarafından tanınacağını bildirmiş ise de, İngilizler Bakû'den ayrıldıktan sonra vaadlerini yerine getirmemişlerdir. İstiklâlini mutlaka korumak azminde olan Azerbaycan Hükûmeti, Amerikan Cumhurbaşkanı'na müracaat ederek kendilerine yardım edilmesini ve istiklâllerinin tanınmasını taleb etmiştir. Azerbaycan delegeleri Başkan Wilson ile 1919 baharında Paris'de görüşmüşler ise de Amerikan başkanının konferansın küçük milletlere pek hayat hakkı vermek eğiliminde olmadığını, fakat yeniden kurulacak Federal Demokratik Kafkas Cumhuriyeti'nin istiklâlinin tanınabileceğini bildirmişlerdir[102]. Âzerîler, Gürcülerin aradan çekilmesi üzerine devam etmeyeceğini bildikleri hâlde Ermeniler ile birleşip bir federasyon kurmuşlar ise de, askerî güçleri olmadığı için çok geçmeden memleketleri Kızıl ordu tarafından işgal edilmiştir[103]. Âzerî Türklerinin kurdukları iki buçuk seneye yakın devam eden ve dünyanın en zengin petrol memleketlerinden biri olan müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti böylece sona ermiş ve Âzerî Türkleri de tekrar Rus emperyalizminin pençesine düşmek talihsizliğine uğramışlardır.

Rusların Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra hemen bir komünist hükûmeti kurarak "Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti"ni ilân etmişlerdir (28 Nisan 1920); fakat iki yıl sonra, 12 Mart 1922'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Ermenistan ile Gürcistan'ın da dahil olduğu "Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin bir üyesi haline getirmişlerdir.

Sovyetler vakit kaybetmeden Âzerî Türklerinin Türk dünyası ile olan bağlarını koparacak tedbirler almağa başlamışlardır. Alfabe değişikliği bu tedbirler silsilesinin ilkini teşkil etmiştir. Türklerin yüzyıllar boyu kullandığı Arap alfabesi değiştirilerek Lâtin alfabesi kullanılmağa başlanmıştır (1 Mayıs 1925)[104]. Bu değişikliğin tek gayesi Âzerîleri, Türk-İslâm kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmak idi. Fakat, Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin 1928'de harf inkılâbı yaparak Lâtin alfabesini kullanmaya başlamasiyle birlikte Türk kültürünün tesirinin Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar hissedilmesi Sovyetleri son derece tedirgin etmiştir. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek gayesiyle Ruslar, önce Azerbaycan'ın siyasî hüviyetini yeniden değiştirmek

[102] Hostler, *Turkism and the Soviets*, s. 26.

[103] Hostler, ayn. esr., s. 26; Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia, s. 264.

[104] O. Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, 1953, s. 155.

yoluna gitmişlerdir. İlk etapta Âzerîlerin dış ülkelerde elçilik bulundurma haklarını iptal eden Ruslar, ikinci etapta da Sovyet kontrolünü eksiksiz mümkün kılacak tarzda Azerbaycan'ın siyâsî bünyesinde bâzı değişiklikler yaparak ülkeyi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin bir üyesi hâline getirmişlerdir. Böylece, Azerbaycan'da tam bir kontrol sistemi kuran Sovyetler, 1938'de, Lâtin harfleriyle basılmış milyonlarca kitabı ve evrağı imha ederek Âzerî Türklerini Rus alfabesini kullanmaya mecbur tutmuşlardır[105]. Sovyetlerin, Âzerî Türklerinin dili üzerinde yaptıkları bu tahripkâr değişikliği, Âzerîlerin dinî kültürleri ve tarihleri üzerinde yaptıkları tahripler tâkip etmiştir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, şimdi de, Âzerî Türklerine, kendilerinin Türk aslından olmadıklarını, Kafkasların yerli ahalilerinin torunları olduklarını bir takım dayanaksız arkeolojik ve antropolojik delillerle telkin edip onların Türklüklerini unutturmaya çalışmışlardır. Bunu hem Azerbaycan'da yapmışlar, hem de Avrupa'da neşredilen umumî el kitaplarında ve ansiklopedilerde işleyerek, meseleyi bilmeyen Avrupa milletlerine Âzerî Türkleri hakkında yanlış bilgi vermeye çalışmışlardır[106]. Sovyetlerin bütün bu kültürel ve manevî baskılarına, yaptıkları nüfus mübadeleleriyle tâkip ettikleri eritme siyasetine rağmen, Âzerî Türkleri, Azerbaycan'da hem kahır ekseriyeti teşkil etmişler ve hem de Türklüklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Buna rağmen Âzerîler, öz vatanlarının her hususta zengin olan nimetlerinden gereği gibi faydalanamamış ve ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi görmüşlerdir.

İran idâresindeki Âzerî Türkleri: İran idâresinde yaşamak durumunda kalan Güney Azerbaycan Türklerinin kültürel uyanışı Rus idâresindeki Kuzey Azerbaycan Türklerininki kadar parlak olmamakla beraber, gayet müsbet bir şekilde gelişmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin bu uyanışı onların politik sâhada hareketliliğini sağlamış ve bu durum kısa zamanda aksiyon halinde ortaya çıkmıştır. Settar Han önderliğinde Tebriz merkez olmak üzere Âzerî Türkleri, 1906 yılında istiklâl mücâdelesini başlatmış ise de, İran'ı iki nüfûz bölgesine ayıran 1907 Rus-İngiliz Andlaşması'nın imzalanmasından sonra, bilhassa Ruslar Kuzey Azerbaycan'a da sıçramasından korktukları için, İngiliz ve İran hükûmetleri ile işbirliği yaparak bu hareketin bastırılması için ne mümkünse yapmışlardır. Bundan sonra İran'da Kaçar Hanedânı'nı, devirerek başa geçen Pehlevî Hanedânı'nın, polis teşkilâtıyla, Âzerî Türkleri üzerinde büyük bir baskı kurduğunu görüyoruz. İran'ın bu despotça baskısına dayanamayan Âzerîler 1920 ve 1922'de istiklâlleri için tekrar başkaldırmışlar ise de, hareketleri yine kanlı

[105] Caroe, ayn. esr., s. 156.

[106] *Encyclopedia Britannica,* 1974, basımı, C. 2, s. 544.

bir şekilde bastırılmıştır[107]. Zamanımızın Sovyet tarihçileri, Âzerî Türklerinin giriştikleri bu istiklâl mücâdelerini garip bir şekilde kendi felsefelerine göre izaha çalışmakta ve Âzerîlerin hareketini bir komünist hareketi olarak göstermektedirler ki, bunun hakikat ile hiç bir ilgisi yoktur[108]. Bu, doğrudan doğruya Âzerî Türklerinin Rus ve İran emperyalizmine karşı hürriyet ve istiklâl mücâdelesine girişmelerinden ibarettir.

Âzerî Türkleri üzerindeki İran baskısı 1930'lara kadar korkunç bir şekilde devam etmiştir. 1930'larda Âzerî Türkleri arasında yeni bir gelişmeye şâhit oluyoruz. İran'daki Rus-İngiliz rekabeti devam etmiş ve bilhassa İran petrollerinden pay koparma mücâdelesi 1940'larda çok kritik bir safhaya gelmiştir. II. Dünya Harbi'nin sona ermesi ile birlikte komünizm perdesi altında yeniden ortaya çıkan Rus emperyalizmi İran'da İngilizler ile birlikte giriştikleri sömürü yarışında, politik ve kültürel sâhada eşitlik için mücâdele etmekte olan Âzerî Türklerini bir maşa olarak kullanmak istemiştir. Bu maksatla Ruslar, Âzerî Türklerinin giriştikleri mücâdeleye politik yönden destek olmuşlardır[109]. Âzerî Türkleri bu mücâdelede İran hükûmetinden şu iki hususu taleb etmişlerdir: 1- Azerbaycan'da Türkçe tedrisat yapan okkulların açılması, 2- Azerbaycan'a otonomi tanınması. İran hükûmeti bu istekleri reddedince Âzerî Türkleri haklarını silâhla almayı denemişlerdir. Azerbaycan'daki İran askerî ve sivil makamlarını kısa zamanda tasfiye eden Âzerî Türkleri hemen hemen Azerbaycan'ın tamamını kontrolleri altına almışlardır[110]. Bu arada İran hükûmeti Azerbaycan'a askerî birlikler sevk etmiş ise de, buna Ruslar mâni olmuşlardır. Bunun üzerine Âzerî Türkleri İran'a bağlı Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilân etmişlerdir. Kısa zamanda seçime giderek kendi parlamentolarını ve hükûmetlerini teşkil edip okullarda Türkçe tedrisatın yapılmasını kararlaştırmışlardır. Bu şekilde kültürel ve ekonomik alanda tam otonom haklara sâhip Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş oluyordu[111]. Azerbaycan'ın asayişini temin için de, yeterli miktarda bir emniyet kuvveti teşkil edildi. Fakat, ne yazık ki, Âzerîler aralarına Sovyet ajanlarının sızmalarına mâni olamadıkları için, büyük gayretlerle kurdukları Otonom Azerbaycan Cum-

[107] "The 1917-1920 Upraising in Persian Azerbaycan", *Central Asian Review*, Nr. 8 (1960), s. 347-356, 432-446.

[108] G. Lenczovski, *Russia and West in Persia, 1918-1948*, New-york, 1949, s. 60-64.

[109] "The Journal Molla Nasreddin and its influence on political satire in Revolutionary Persia, 1905-11", *Central Asian Review*, Nr. 8, 1960, s. 15-21; "The 1905-11 Revolution in Persia", ayn. dergi, s. 293-297; "The 1917-1920 upraising in Persian Azerbaydzhan", ayn. dergi, s. 347-56, 432-446.

[110] Lenczowski, ayn. esr., s. 286-287; "Persia", Central Asian Review, Nr. 4 (1956), s. 318-324.

[111] Lenczowski, ayn. esr., s. 188-189.

huriyeti bir nevi Sovyet nüfuz bölgesi hâline gelmiştir[112]. İran'daki Rus-İngiliz müttefik kuvvetlerinin çekilmesine dair Birleşmiş Milletler de karar alınca, İran petrollerinden istediği hisseyi koparan andlaşmayı İran hükûmetiyle yapan Ruslar çekildiler. Bu arada Otonom Azerbaycan Hükûmeti de Âzerîlerin haklarını garantileyen bir andlaşmayı İran hükûmetiyle aktetmeyi başardılar (14 Haziran 1946)[113]. Fakat Azerbaycan hükûmetinin içinde bâzı Rus taraftarı komünistlerin olması İngiliz ve Amerikan hükûmetlerini tedirgin ettiğinden bu devletlerin teşviki ile yapılacak olan yeni seçimlerin emniyetini temin bahanesiyle İran ordusu 14 Haziran 1946 Andlaşması'na aykırı olarak Azerbaycan'ı işgal etti (14 Aralık 1946)[114] Komünist üyeler Kuzey Azerbaycan'a kaçmışlar ve diğer Âzerî ileri gelenleri de Azerbaycan'dan sürülüp İran'ın muhtelif yerlerinde hapsedilmişlerdir[115]. Böylece birbuçuk seneye yakın devam eden otonom Azerbaycan Cumhuriyeti varlığı sona ermiş oluyordu. Fakat, Âzerî Türklerinin talihsizliği bununla da bitmemiş, 1950'lerde Musaddık başkanlığındaki İran hükûmeti İran'daki petrolleri millîleştirince, bu sefer, Amerikan ve İngiliz hükûmetleri İran petrollerinden hisselerini kaybettikleri için ajanları vasıtasiyle Âzerî Türkleri arasında İran'dan ayrılmalarını sağlamak maksadiyle büyük bir propagandaya girişmişlerdir. Bu Amerikan ve İngiliz propagandası neticesi binlerce Âzerî Türk'ü İran hükûmeti tarafından hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş ve malları da İranlılara verilmişti. Bugün, İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi'ne imzasını atan İran hükûmetleri görülmemiş bir şövenist politika tâkip ederek Âzerî Türkleri'nin okullarda Farsça ile birlikte Türkçe öğrenmelerini, "Türk" ve "Türkçe" isimlerinin kullanılmasını dahi yasak etmiştir. Üstelik, bugün İran'da Âzerîlerin Türk olmadıkları ve "İraniyan" soyundan gelen bir halk oldukları mektep kitaplarında okutularak 17 milyonluk Âzerî Türkünü İranlılaştırma politikası tâkip edilmektedir.

İran'da Âzerî Türklerine reva görülen bu davranış aynı şekilde bir zamanlar İran'ı idâre eden hanedanları sinelerinden çıkarmış ve bugün sayıları üç milyon civarında olan Türkmen boylarından Afşarlar, Kaçarlar, Göklenler, Yamudlar ve Kaşgaylar ile daha pek çok Türk boyları üzerinde de görülmektedir. Sayılarının azlığı ve bu arada değişik bölgelerde yaşamaları dolayısiyle bu Türkmen boylarının millî hakları için İran hükûmet-

[112] Lenczowski, ayn. esr., s. 290.
[113] Lenczowski, ayn. esr., s. 301-302.
[114] Lenczowski, ayn. esr., s. 308-309.
[115] Lenczowski, ayn. sahife

leri ile mücâdeleleri gayet sınırlı olagelmektedir[116]. Fakat İran hükûmetlerinin her türlü baskılarına ve içinde bulundukları kötü şartlara rağmen bu Türkmen boyları Türklüklerini unutmadan yaşayayışlarına devam etmektedirler.

Âzerî Türklerinin kültür hayatı ve nüfusları: Âzerî Türklerinin kültür hayatı bütün devirlerde ve bilhassa XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında parlak olmuştur. Türk-İslâm kültür tarihinin tanınmış destan kahramanlarından Köroğlu, Dede Korkut, Kerem ile Aslı, Leylâ ile Mecnun Âzerî Türkleri arasında da gayet meşhur olmuşlardır. Bu arada Âzerî Türklerinden bütün Türk dünyasınca tanınan büyük şâirler, yazarlar ve fikir adamları yetişmiştir. Bunlardan XVI. asırda yaşayan Nizamî, Habibî, Şah İsmail ve Fuzulî; XVII. asırda yaşayan İbrahim Mirza, Ahdî Bağdadî, Sadık Bek Afşar, Mesihî, Tebrizî ve Şirvanî; XVIII. asırda yaşayan Vidadî ve Vâkıf en çok tanınan şahsiyetlerdir[117].

XIX. asır ile XX. asrın ilk yarısında yetişen Âzerî şâirleri, edibleri ve san'atkârları ise yalnız Türk kültürüne değil, aynı zamanda Âzerî Türkleri'nin politik ve ekonomik alanlarda da uyanmalarına hizmet etmişlerdir. XIX. asrın ilk yarısında yetişen ünlü Âzerî aydın ve yazarları şunlardır: Mirza Feth Ali Ahunzâde, Mirza Şefî, Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı ve Kasım Bek Zâkir. XIX. asrın ikinci yarısında yetişenler ise: Necef Bek Vezirli, Abdurrahim Bek Hakverdili, Celil Mehmed Kuluzâde, Mirza Ali Ekber Sâbir, Ali Bek Hüseyinzâde, Mehmed Hâdi Şirvanî ve Hasan Bek Zerdâbî Melikzâdedir[118].

XX. asrın başlarında yetişen ve Âzerî Türklerinin istiklâl ve hürriyet mücâdelelerinde büyük etkileri olan şâir, yazar ve fikir adamlarının en ileri gelenleri ise: Mehmed Emin Resûlzâde, Hüseyin Câvid, Cafer Cabbarlı, Abdullah Şâik, Hakverdili, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ali Hazmî, Ali Abbas Müznib Hambüsar, Seyyid Hüseyin, Süleyman Sâmî, Sanili ve Kantemir'dir[119].

İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin ana dillerini kullanmaları İran makamlarınca yasak edildiğinden, Rus idâresindeki Âzerî Türkleri

[116] W. Irans, "Variation in political Stratification Among the Yomut Turkmen", *Anthropological Quarterly*, C. 44, 1971, s. 143-156; C.E. Yate, *Khurasan and Sistan*, London, 1900, s. 275-276.

[117] "The Literature of Azerbaydzhan", *Central Asian Review, Nr. 8 (1960)* s. *235-243; B. Rıza, "The Cultural Heritage", Studies on the Soviet Union*, Nr. 11 (1971), s. 70-71.

[118] S. Tekiner, "Azerbaycan", *Studies on the Soviet Union*, XI (1971), A. Caferoğlu, *Azerbaycan*, s. 427.

[119] Tekiner, ayn. esr., s. 56-59; Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesi Tarihi*, s. 180-201; Caferoğlu, "Kuzey Azerbaycan", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 110.

de Sovyet Komünist edebiyatını işlemeye mecbur tutulduğundan son 30-40 senedir Âzerî Türklerinin millî kültür alanında gelişmeleri gayet yavaş olmuş ve dolayısiyle de aralarında büyük şâir ve edibler yetişememiştir. Fakat, bütün bu haksız baskılara rağmen hem İran, hem de Sovyet yöneticileri Âzerî Türkleri arasında Türklük şuurunu yıkamamışlardır. Son zamanlarda, İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesini hiçe sayarak, sistemli bir şekilde Âzerîlerin milliyet duygularını, tarihlerini, kültürlerini ve dillerini tahrif edip eritmeye çalışmışlardır.

Nüfus: Resmî istatistiklere göre, bugün Âzerî Türklerinin nüfusu 24 milyon civarındadır. İran idâresinde kalan Âzerî Türklerinin nüfusu 1946'da 4.500.000 idi. Bu nüfus o zamanki İran nüfusunun üçte birini teşkil ediyordu[120]. 1975'de İran'ın 32 ve bugün ise 52 milyonu geçtiği zikredilmektedir[121]. Bu nüfusun üçte birini Âzerî Türkleri teşkil ettiğine göre onların nüfusu 17 milyon civarında olmalıdır. Bu nüfusa üç milyon civarındaki Türkmen boyları ile diğer Türk gruplarının nüfusunu ilâve edersek bugün İran'da 20 milyonun üstünde Türk yaşamaktadır ki, bu, o ülkenin birinci etnik grubunu teşkil etmektedir.

1970 nüfus sayımına göre Rus idâresindeki Âzerî Türklerinin nüfusu 4,300,000 idi[122]. 1979'da yapılan Sovyet nüfus sayımına göre, Rus idâresindeki Âzerî Türklerinin sayısı 5.477.000 idi[123]. 1970 ve 1979 nüfus sayımla- Bu harbin müsebbibi gûya Hîvelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 göz önünde tutulursa, bugün Âzerî Türklerinin nüfusu 7 milyonu, İran idâresindekilerle birlikte ise, 24 milyonu çoktan geçmiş olmalıdır.

[120] Hostler, ayn. esr., s. 31; Lenczowski, ayn. esr., s. 286.

[121] *Britannica Book of the Year*, London, 1975, s. 409.

[122] R. Taagepera, "The 1970 Soviet Census", *Soviet Studies*, Glasgow, 1971, C. 23, s. 218.

[123] *Naseleniye SSSR. Po Dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniye 1979 goda*, Moscov, Politizdat, 1980.

III — TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

Türkistan'ın coğrafî durumu ve tabiî kaynakları: Bugün literatürde Orta Asya diye tanıtılan ve Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Türkistan'ın coğrafî sınırlarını şöyle çizebiliriz. Batı'da Hazar Denizi ile Horasan dağları, güneyde Hindikuş ve Kûh-i Sefîd dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının şimâl sınırları arasında kalan ve 5.340.066 km².lik sahayı içine alan bir bölgedir. Tarih ve etnoğrafya yönünden tamamiyle bir Türk ülkesi olan Türkistan, bugün Sovyet Rusya ile Çin arasında taksim edilmiş vaziyettedir. Çin işgali altında kalan ve 1.503.563 km².yi bulan kısmına *"Doğu Türkistan"*, Rus işgali altında kalan ve 3.836.503 km² yi bulan kısmına da *"Batı Türkistan"* denilmektedir.

Petrol ve madenler gibi tabiî zenginlikleri bol olan "Doğu Türkistan" da halk umumiyetle ziraatle uğraşır. Doğu Türkistan Türklerinin esasını Uygur Türkleri teşkil eder. Uygurlardan sonra sırasiyle Kazaklar ve Kırgızlar gelmektedir. Batı Türkistan olarak bilinen ve Rus hâkimiyetinde kalan kısım da petrol ve madenler yönünden oldukça zengindir. Ayrıca, ziraatçiliğin iyi olması ve bilhassa pamuk üretimin çok iyi yapılması Batı Türkistan'ı da tabiî zenginlikleri yönünden vazgeçilmez bir ülke haline getirmektedir. Batı Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarına şu adlar verilmektedir: Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar. Bunlara ilâveten Türk-İran karışımı ve fakat uzun süre Türk kültürünü benimsemiş olan Tacikler de ayrı bir topluluk olarak bölgede yaşamaktadırlar. Türkistan Türklerinin diğer geçim kaynağı da hayvancılık ve hayvan ürünleridir.

Türkistan, siyasî yönden büyük karışıklıklara uğramasına rağmen Türk karakterini her zaman muhafaza etmiştir. Bunun da en büyük sebebi Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar zamanında katıksız bir Türk ülkesi haline gelmiş olmasıdır. Geçici olan Moğol hâkimiyetinden sonra kontrol yeniden Türklere geçmiştir. Timurlular ve Özbekler olarak devam etmiştir.

a) Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar

Altın Orda Hanı Özbek (1312-1340)'in ahfâdından gelen idâreciler tarafından Fergana vâdisindeki Türkleri bir araya toplayarak yeni bir devlet kurulmuş ve bu devlete de "Özbeke Devleti" adı verilmişti. Halkına da Özbek denmiştir. Tıpkı Osmanlı ve Selçuklu dendiği gibi.

Cengiz Han zamanında Moğol hâkimiyetine girmelerine ve hattâ bâzı Moğol unsurlarla iç içe yaşamalarına rağmen kendi millî karakterlerini ve kültürlerini muhafaza eden Türkistan Türkleri, Moğol İmparatorluğunun dağılmasından sonra da varlıklarını daha da kuvvetlendirerek devam ettirmişlerdir. Timurlular devrinin esas halk kitlesini teşkil etmelerine rağmen Türkler, o devrin taht mücâdelelerine mümkün olduğu kadar az karışmış ve Moğol kabililerinin tasallutundan da kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru Orta Asya'da bir kuvvet hâline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybânî ahfâdından gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak istiklâlini ilân etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifâde eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Sa'id'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.

Fakat, Özbeklerin gösterdiği bu başarı, kuvvetli Moğol kabilelerinden Kalmuklar ile Oyratların kıskançlığını celbetmiştir. 1456'da Kalmukların, bir sene sonra da Oyratların hücumlarına uğrayan Özbek Türkleri, büyük zâyiat vermişlerdir. Moğol kabilelerine karşı gösterilen başarısızlıklar üzerine, bir kısım Türkler, Ebu'l-Hayr Han'ın gevşek siyasetini tasvip etmediklerini söyleyerek esas cemaatten ayrılmışlar ve kuzeye doğru göç etmişlerdir. Kendi başlarına buyruk hareket eden bu Türkler, bilâhere Kazaklar olarak adlandırılmışlardır. Buna rağmen, ortaya çıkan Özbek-Moğol rekabeti, Moğol saldırganlığı yüzünden, yatışacağı yerde daha da hızlanarak yarım asra yakın devam etmiş ve Özbeklerin son derece yıpranmalarına sebep olmuştur. Sonunda, Ebu'l Hayr Han 1468'de Moğollarla yaptığı harbi kaybedip ölünce yerine oğlu Şah-Budak Han geçmiştir. Fakat, bu hükümdarın da bütün gayretlerine rağmen perişanlıktan kurtulamayan Özbeklerin kaderi, o devrin en büyük âlimlerinden Mevlâna Muhammed Hitayi'den feyz almış olan Şah-Budak'ın oğlu Muhammed Şeybânî'nin Buhâra'dan dönmesi ile değişmiştir Komşularının bir ara iç mücâdelelerle meşgul olmalarından istifade eden Muhammed Şeybânî Han (1500-1510), Özbekleri yeniden toparlamış ve Mâverâünnehr'in kuzey kesimini kontrolüne almaya muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra Timurlular'dan Babür Şah (1504-1530)'ın kuvvetlerini de yenen Muhammed Şeybânî Han 1500 senesinde hükümdarlığını ilân etmiştir[124]. Özbek Türklerinin XVI. asrın başlarında Timurlular hâkimiyetini ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olmaları Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı

[124] H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, 2/II, s. 695 vd; A. Vambery, *History of Bukhara*, London, 1873, s. 253-254.

olmuştur. Özbekler, çok kısa bir zamanda hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir kuvvet hâline geldiler.

Fakat, aynı yıllarda, İran'da başka bir Türk'ün, Şah İsmail'in (1499-1524), Şiiliği başariyle siyasî bir aksiyon olarak kullanıp kurduğu devlet, Özbek hâkimiyetini tehdit edecek bir şekilde gelişmekte idi[125]. İki kuvvet arasında kaçınılmaz hâle gelen harbi, o sıralarda Kırgızlar'ın Şeybânî Han'a karşı isyanından da faydalanan Şah İsmail 1510 senesinde kazanarak Özbeklere büyük bir darbe indirmiştir[126]. Bundan istifade eden Babür, Şah İsmail'in de yardımı ile Orta Asya'yı yeniden istilâ etmiş ise de , çabuk toparlanan Özbeklere 1512'de tekrar yenilerek Türkistan'ı temelli terk etmiş ve Hindistan hududlarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[127]. Diğer taraftan Şah İsmail'de, Doğu Anadolu'da Şiî propagandası yaptığı için, Osmanlılarla arası açılmış ve 1514'de Yavuz Sultan Selim'e yenilerek büyük bir darbe yemiştir. Bundan sonra Özbeklerle Osmanlılar arasında bir işbirliği doğmuş ve İran'daki Şiî hâkimiyetine karşı birlikte mücâdele edilmiştir.

Özbeklerin, Horasan cephesinde Şiî İran'a karşı yaptıkları mücâdelede Osmanlılardan harb malzemesi ve askerî yardım aldıkları bilinmektedir[128]. Portekizlilere karşı Hind denizinde çarpışan Seydi Ali Reis Hindistan'dan dönerken Orta Asya'ya da uğramış ve İstanbul'dan Özbeklere gönderilen Yeniçerilerin nasıl başarılı vazife gördükleri hakkında hâtıralarında geniş bilgi vermiştir[129]. Özbek Hanları bilâhere İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplarla kızılbaş İranlılara karşı kazandıkları zaferleri zikrettikten sonra işbirliğinin devamını istemişler ise de, Osmanlılar bu istekleri ancak İran'a sefer gerektiği zamanlar müspet karşılamışlardır[130].

1510'da Şah İsmail'e yenilmelerine ve arkasından da Türkistan'ın Babür'ün istilâsına uğramasına rağmen Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişler ise de, aralarındaki bölünmeyi de önleyememişlerdir. Özbeklerin bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hîve (Harezm) Hanlığını devam ettirmişlerdir[131]. Bu bölünme kısa zamanda menfî neticelerini gös-

[125] P. Sykes, *History of Persia*, London, 1930, II, s. 159; Vambery, ayn. esr., s. 167-169.

[126] Howorth, ayn. esr., s. 707-708.

[127] Vambery, ayn. esr., s. 275; Sykes, ayn. esr., II, s. 161.

[128] İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949-56, III, s. 254.

[129] Seydi Ali Reis, *Mirâtü'l-Memalik*, İstanbul, 1313, s. 64-65; Howorth ayn. esr., s. 728.

[130] *Feridun Bey Münşeatı*, II, s. 73 ve 147; Ozbek Hanlarından Mektuplar, *Topkapı Sarayı Arşivi*, Nr. 5489 ve 9696.

[131] Howorth, ayn. esr., s. 276-277; V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, s. 136.

termiş ve Türk hanlıkları hem dış tehlikelerle, hem de birbirleriyle uğraşmak durumunda kalmışlardır. Türkistan Türklerinin bu karışık günlerinde Osmanlılar, yine de kendilerine yardımcı olmaya çalışmışlardır. Nitekim Osmanlı devleti, Hindistan'daki Türk hâkimiyetinin başkanı Şah Cihan (1628-1658)'dan Özbek liderleri arasındaki taht kavgalarında arabuluculuk yapmasını rica etmiş ve Şah Cihan'da bu isteği yerine getirmiştir[132].

XVII. asrın sonlarına doğru Türkistan'da temin edilen sulh ve sükûn önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Sungarların istilâlariyle yeniden bozulmuştur. Bilhassa Kalmuk istilâsı Özbeklerin kuzeyindeki Kazak Türklerini perişan etmiş ve parçalanmalarına yol açmıştır[133]. Türkistan Türklerinin bu karışık durumundan en çok istifade eden de, 1552'de Kazan'ı 1556'da da Astrahan'ı alarak Başkırt Türklerinin memleketinde adım adım ilerleyen Ruslar olmuştur. 1740'da Başkırtlar memleketinin istilâsını tamamlayan Ruslar, Kalmuklar ile Kazakları birbirlerine karşı kışkırtarak onları iyice zayıflatmıştır[134]. Bu sebepten, daha önce Kalmuk istilâsiyle kuvvetini kaybeten ve Büyük Orda, Orta Orda ve Küçük Orda diye üç Orda'ya ayrılan Kazaklar, bilhassa Küçük Orda hanı Ebu'l-Hayr'ın yardım alma ümidiyle Ruslara tâviz vermesi üzerine Kazaklar arasında birliğin tekrar kurulması imkânsız hâle gelmiş ve Ebu'l-Hayr Han tam bir Rus vassalı durumuna düşmüştür[135]. Bütün XVIII. asır boyunca Kazaklar arasındaki Rus entrikaları devam etmiş ve bir kısım Kazaklar ile Kazakistan'ın büyük bölümü Rus hâkimiyeti altına düşmüştür[136]. Geri kalan Kazak Türkleri, Kırgız kardeşleri ile birlikte Buhâra ve Hîve Hanlıkları yanısıra 1700'de kurulmuş olan Hokand Hanlığı etrafında toplanarak Ruslara karşı mücâdelelerine devam etmişlerdir.

Orta Asya Türkleri arasındaki parçalanmalar, ayrıca Kazakistan'ın kuzey-doğusunda Sibirya'ya doğru olan havaliyi kontrollerinde bulunduran Kossakların Çarlık Rusya'sının hâkimiyetini kabûl etmeleri, Rusların Türkistan için daha büyük bir ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Ruslar, Türkistan hâdiselerini yerinde inceleyip ne gibi ticârî ve siyasî menfaatler temin edebileceklerini görmek maksadiyle 1714'de Buhholz ve 1716-1717'de ise Çerkaskiy başkanlığında keşif heyetleri gönderdiler[137]. Fa-

[132] *Feridun Bey Münşeatı*, II, s. 281-282.

[133] A. S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*, London 1968, s. 42.

[134] Donnelly, ayn. esr., s. 52.

[135] Donnelly, ayn. esr., s. 54-63, Kazak Türkleri hakkında daha fazla bilgi için bk., *İslam Ansiklopedisi*, Kazakistan maddesi.

[136] Donnelly, ayn. esr., s. 135-138

[137] İ.H. Sturmm, *Russia's Advance Eastwar London*, 1875 s. 13.

kat bu keşif heyetlerinin bilhassa Hîve Hanlığı tarafından etkisiz hâle getirilmesi Rusları oldukça kızdırmış ve Hîve'ye karşı hasmane bir siyaset tâkibine başlamışlardır.

Türkistan'daki Türk Hanlıklarının kuzeyinde bu gelişmeler olurken batıdan da diğer bir Türk hükümdarı hâkimiyet sâhasını yavaş yavaş Orta Asya'ya doğru kaydırıyordu. İran'da idâreyi eline geçiren Afşar Türkmenlerinden Nâdir Şah (1736-1747), Orta Asya Türk Hanlıklarını birer birer işgâl ederek hâkimiyeti altına aldı (1740)[138]. 1747'de Nâdir Şah'ın ölümü ile Türkistan'daki İran hâkimiyeti sona ermiş ve Hanlıklar yeniden toparlanıp kuvvetlenme imkânı bulmuşlardır. Bilhassa Merv ve Horasan bölgesinin hâkimiyeti için İran ile tekrar başlayan mücâdeleler XIX. asrın ikinci çeyreğine kadar devam etmiş ve bu mücâdelelerden en çok zarar gören de o havalide yaşayan Türkmen boyları olmuştur[139]. Fakat, XIX. asrın başlarında Hîve ile Buhâra arasındaki rekabetin tekrar düşmanlığa dönüşmesi bu iki Türk devleti arasında faydasız ve yıpratıcı bir mücâdele devrini başlatmıştır[140]. Bu mücâdeleye Hîve ve Buhâra kendilerini o kadar çok kaptırmışlardır ki, 1819-1820'lerde Türkmen ilinden Hîve'ye doğru mühim bir keşif seyahat yapan Rus casusu Muravyev'in maksadını dahi anlayamamışlardır.

İran ve bilhassa Hîve ile yapılan mücâdelelerden oldukça bıkan ve tedirgin olan Buhâra Emiri Haydar Şah (1801-1826), İstanbul'a elçiler göndererek Padişah'a biat ettiğini ve Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirerek, ısrarla ricasının kabulünü istemiştir[141]. Osmanlı hükûmeti uzun müzâkerelerden sonra Haydar Şah'a güvenemediği ve devletin başına yeni gaileler açabileceği düşüncesiyle bu ricaları kabûl edemeyeceğini münâsip bir lisanla Buhâra Emirine bildirmiş, Osmanlı devletinin ondan memnun olmakla beraber, Hîve ve Hokand ile daima iyi geçinmesini ve Rus tehlikesine karşı birlikte hareket etmelerini tavsiye etmiştir[142].

Rus istilâsı devrinde Türkistan Türkleri: XIX. asrın ortalarında Çarlık Rusyası'nın hem Avrupa'da, hem de Türkistan'da yayılma ihtirası içinde olduğu görülür. Rusya'nın Avrupa ve Orta Doğu'da tâkip ettiği cür'etkâr yayılma siyaseti, diğer iki emperyalist Avrupa devleti olan Fransa ve İngiltere'yi, ister istemez Rusya'nın karşısına dikmiş ve Osmanlı devleti ile

[138] Sykes, ayn. esr., II, s. 263-265; Barthold, *Four Studies...*, III, s. 163-164; Howorth, s. 913-914.

[139] Barthold, ayn. esr., III, s. 164-166; Howorth, ayn. esr., s. 922; *Mahtum Kulu*, Türkmenistan SSR., Aşkabad, 1961, s. 289-290; *İstoriya Türkmenskoy* SSR., Aşkabad, 1957.

[140] Howorth, ayn. esr., s. 920-923.

[141] Tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münâsebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984, s. 31-36.

[142] Saray, ayn. esr., s. 36-37.

birlikte bu politikaya Kırım Harbi (1854-56)'nde dur denilmiştir. Fakat, Rusya'nın Orta Asya'da yayılmak için giriştiği faaliyetleri durduran olmamıştır. 1847'den 1852'ye kadar Rusları bir taraftan Irgız ve Turgay nehirleri boyunca Türkistan devletlerine ait pek çok kaleyi alarak Aral Gölü kıyılarında da müstahkem mevkiler inşa etmişler, diğer tarafdan da Çin ile imzaladığı 1852 Gulça Andlaşması ile Orta Asya'nın istilâsı için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır[143]. Fakat, Türkistan'ın kuzeyden işgali için stratejik ehemmiyeti büyük olan Akmescit kalesinin alınması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların 16 Nisan 1852'de yaptıkları ilk askerî taarruzlarını kale kumandanı ve ileride müstakil Kâşgar devletini kuracak olan Yakub Bey başariyle önledi. Fakat bu mühim kalenin zaptı zaruretine inanan Ruslar aldıkları büyük takviye kuvvetleriyle General Perovskiy komutasında bir ordu ile Akmescit'i dört taraftan kuşattılar. Perovskiy'nin Akmiscet müdafiilerine gönderdiği teslim olun notasındaki muhteva Rusların niyetlerini tam mânasiyle açıklıyordu: "Ruslar buraya ne bir gün için, ne de bir yıl için gelmişlerdir. Bilâkis, ebediyyen burada kalmak için gelmişlerdir ve geri çekilmeyeceklerdir"[144]. Kale müdafileri Rus hücumlarını aylarca kahramanca önlemişler ise de, Yakub Bey'in getirmek için gittiği takviye kuvvetleri zamanında yetişemediği için Rusların ağır topçu ateşine daha fazla dayanamayıp mağlûp olmuşlardır. Müdafiler kalelerini kahramanca müdafaa ettiklerinden dolayı Ruslar tarafından büyük bir kısmı katledilmiş, geri kalanları da esir edilmiştir[145]. Ruslar harab olan kaleyi yeniden inşa edip Akmescit'e büyük bir kuvvet toplayarak Orta Asya Türk Hanlıklarını istilâ için hazırlıklarına devam etmişler ise de, Kırım Harbi'nin patlak vermesi ve harbde büyük bir mağlûbiyete uğramaları üzerine istilâ plânlarını ileri bir tarihe bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat Rusları Kırım Harbi'nde mağlûp olmalarına rağmen, harp esnasında mağrur İngiliz ve Fransız kumandanlarının birbirleriyle olan geçimsizlikleri ve Türk kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa'nın, Rusları Kafkasya'dan atmak için yaptığı teklifi ciddiye almamaları ve bilâhere de Şeyh Şâmil'e Türk yardımının önlenmesi yüzünden, Kafkaslar tamamiyle Rus kontrolüne geçmiştir. Rusların Kafkasya'ya yerleşmeleri onların Türkistan devletlerini istilâlarını daha da kolaylaştırmıştır[146].

[143] M.A. Terentyev, *İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii*, Petersburg, 1906, I, s. 88; C.C. Alikbanov, *The Russians in Central Asia*, İng. terc. London, 1865, s. 320-322; S.A. Singh, *A History of Khokand*, Lahore, 1878 s. 3-4.

[144] Hayıt, *Türkistan*...., s. 65-66.

[145] Hayıt, ayn. esr., s. 66; Terentyev, ayn. esr., s. 216-222.

[146] H.C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 263-265; W.E. D. Allen and A. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, s. 46-53; *Başbakanlık Arşivi*, İrâde, Hâriciye, Nr. 7327.

Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Alexandır (1855-1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve bilhassa askerî sâhalarda köklü reformlara girişti ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemiyeceğini anlayınca, daha önce ilerlemeye başladığı Türkistan bölgesini kendisi için yayılma sâhası olarak görmeye başladı. Türkistan devletlerini kolayca ele geçirmenin en önemli yollarından birinin ise Kafkaslara tamamiyle hâkim olmaya bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Alexandır'ın yakın arkadaşı ve Çarlık hanedanını ileri gelenlerinden biri olan Prens Alexandır İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tâyin etti[147]. Aynı zamanda askerî ve idârî alanlarda büyük bir reformcu olan Prens Baryatinskiy, 1857 yazında Kafkaslardaki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silâhlarla techiz ve onları yeniden teşkilâtlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay (General) D.A. Milyutin'in yardımları ile Kafkaslardaki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi: a) Kumanda zincirinin yeniden organize edilmesi, b) bölge komutanlarına geniş selâhiyetlerin verilmesi, c) bütün birliklere iyi bir savaş eğitiminin yaptırılmasını sağlamak[148].

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform, Milyutin'in Harbiye Vekilliğine getirilmesi ile 1865'den itibaren bütün Rus ordusunda uygulanmaya başlandı[149].

Bu reformlar neticesinde Ruslar, Türkistan devletleri aleyhinde yapacakları yayılma harekâtının esas hazırlıklarını tamamlamış oldular fakat, Ruslar, askerî harekâtı başlatmadan evvel bâzı askerî casuslar Türkistan ülkelerine göndererek bir durum değerlendirmesi yapmak istemiştir. Nitekim Rus hükûmeti, 1858-59 yıllarında Türkistan Hanlılarına Hanikof ve İgnatiyev başkanlığında iki heyeti göndererek bölgede Rus iktisadî ve ticarî menfaatlerinin neler olabileceğini, askerî hazırlıklar için ne gibi tedbirler alınması icabettiğini tetkik ettirerek hazırlıklarını tamamlamışlardır[150].

[147] A.J. Rieber (Ed.), *The Politics of Autocracy: Letters of Alexandr II to Prince A.I. Baryatinskiy 1857-1864*, The Hague-Paris, 1966, s. 60.

[148] Rieber, ayn. esr., s. 66.

[149] Rieber, ayn. esr., s. 68; F.A Miller *Dimitri Milyutin and the Era in Russia*, Vanderbilt Univ, Press, 1968, s. 33-35.

[150] N. İgnatiyev, *Missiya vi Khivu i Bukharu vi 1858 g.*, Petersburg, 1897, s. 2-3, 30-31; A.N. Khalfin, *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868*, İng. terc., London, 1964, s. 30.

Rusya cephesinde bu gelişmeler olurken, Türkistan Hanlıkları, maalesef, Osmanlı devletinin tavsiyelerinin aksine, dostluk ve beraberlikten uzak bir devir yaşıyorlardı. Buhâra ile Hîve'nin Merv bölgesi hâkimiyeti için yaptıkları uzun mücâdelenin arkasından bu sefer Buhâra ile Hokand arasında başlayan manâsız rekabet ve birbirlerinin iç işlerine karışma hareketleri başlamış bulunuyordu[151].

Kapılarına kadar gelip dayanmış olan Rus istilâsına karşı, tavsiye edildiği gibi, birlikte mücâdele yerine, kendi aralarında çekişmeleri Türkistan Türklerinin en büyük talihsizlikleri olmuştur. Rusları bu iç mücâdeleden istifade ile, Buhâra'yı bilhassa Hokand'a karşı destekler görünmesi, Hokand'da bir grubun Buhâra hâkimiyetini istemesi Emir Muzaffereddin (1861-1885)'in bir kısım Hokand arazisini işgal ederek Buhâra'ya ilhak etmesine yol açtığı gibi, Rus işgalinden önce de enerjilerini tüketerek zayıf düşmelerine sebep olmuştur[152].

Fakat, Rusların, Türkistan Hanlıklarına karşı tâkip ettikleri bu fevkalâde aldatıcı ve devletlerarası hukuka aykırı yayılma siyasetini medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine[153], Rus hükûmeti, Rusya'nın Türkistan istikametindeki yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasiyle dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asya'lılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin hâricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup herşeyden vazgeçecektik, veya bu vahşi Orta Asya memleketleri-

[151] Sing, ayn. esr., s. 4-6; Vambery, *History of Bukhara*, s. 371-377.

[152] Bu devirdeki Türkistan Hanlıkları arasındaki iç mücâdeleler hakkında geniş bilgi için bk., Saray, ayn. esr., s. 45-55, 59-62.

[153] İngilizlerin Orta Asya'da Ruslara karşı tâkip ettikleri siyaset hakkında daha fazla bilgi için bk., *M. Saray, Dünden Bugüne Afganistan* İstanbul, 1981, ve M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia*, Peşâver, 1963.

nin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi[154]".

Rus hâriciye vekili Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya Türk toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1. Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız ve Uygur Türkleri yarı-vahşi, teşkilâtsız ve tamamiyle göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi. Onlar Hokand, Buhâra, Hîve Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti[155] gibi kendi millî devletlerine sâhip bulunuyorlardı.

2. Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiç bir delile rastlanmamaktadır.

3. Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istilâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misâlleri vermekten maksatlarının kendi istilâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat, bütün bu hakikatlere rağmen, Ruslar, bu deklarasyonun arkasından giriştikleri diplomatik faaliyetler ile, sonunda, diğer devletlerin bir nevi muvafakatlerini almaya veya onları çekimser bir duruma sokmaya muvaffak olmuşlardır.

Diplomatik ve askerî hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harb için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadiyle 1 Mayıs 1864'de Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükûmeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu. Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı gene-

[154] *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan*, F.O.65/1150.

[155] Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray "XIX. asırda Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlâmento", T.K.A. 1970.

rallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'de Çimkent'i müdafaa eden Âlim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zaptetti[156]. Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Âlim-Kul, müstevlî kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeğe mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'de bir cebrî yürüyüşten sonra Taşkent'i âniden kuşatmalarına mâni olamamıştır. Fakat, düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Âlim-Kul, toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşma için 2 Mayıs 1865'de Hokand'dan ayrılarak 22 Mayıs'ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vukubulan muharebede Âlim-Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o âna kadar başariyle çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Âlim-Kul Taşkent'de ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı[157]. Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları hain iki zengin tüccarın yardımiyle 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'de Rusların hazırladığı bir andlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfûzuna dahil edildi[158].

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemezler düşüncesiyle, zamanında yerine getiremeyen Buhâra Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkil duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'den güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi[159].

Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir

[156] M.S. Veniukoff, *The Progress of Russia in Central Asia*, İng. terc., *India Office, Political and Secret Memoranda*, C. 17, s. 15-16; Singh, aynı eser., s. 8-9.

[157] Singh, ayn. esr., s. 10; D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent: the career of General M.C. Cherniaev*, Univ. of Georgia, 1974, s. 55-57.

[158] Singh, ayn. esr., s. 10-11; Terentyev, ayn. esr., s. 309-314.

[159] D.I. Romanovskiy, *Zametki po Sredne-Aziatskomu voprosu*, Petersburg 1868, s. 37-39; A.I. Maksheyev, Istoriçeskiy obzor Turkestana: nastupatenogo dvizheniya v nego Russkikh, Petersburg, 1890, s. 236-237.

elçi gönderdi ise de, elçisi Orenburg askerî makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhâra'da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi[160]. Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhâra Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'e, "elçilerimle karşılaşıncaya dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir-derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhâra kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkûm etmişlerdir[161].

Çernyayev'in bu başarısızlığı üzerine, Rus hükûmeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovskiy'yi Türkistan'ı istilâ etmekle görevli birliklerin komutanlığına tâyin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hududlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır[162].

Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhâra birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Romanovskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhâra kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler[163]. Vambery'ye göre ircar muharebesi Buhâra için hâdiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti[164]. Buhâra Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harb tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir andlaşma metni teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir andlaşmayı Emir kabul edemiyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler[165]. Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhâra Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti fevkalâde elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Vâliliğine ve İngiltere Kraliçesine de birer mektup yazarak, Rusya'nın milletlerarası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve bu hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir[166].

[160] Romanovskiy, ayn. esr., s. 181; Terentyev, ayn. esr. s. 324; Makheyev ayn. esr., s. 238-239.
[161] Terentyev, ayn. esr., s. 334-335.
[162] Rawlisno, ayn. esr., s. 268.
[163] Romanovskiy, ayn. esr., s. 67; Terentyev, ayn. esr., s. 354.
[164] Vambery, ayn. esr., s. 404.
[165] Romanovskiy, ayn. esr., s. 74-76.
[166] Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, *India Office*, Londra.

Buhâra elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahî olarak Osmanlı hükûmetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhâra'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükûmeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhâra'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir andlaşma imzalayarak bu ihtilâfın halledilmesi icabettiğini bildirmiştir[167]. Fakat Osmanlı devletinin bu tavsiyelerini bildirmek için Buhâra elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücuma geçerek Buhâra Emirliğinin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg'da da bir serî toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre Ruslara, o âna kadar Türkistan'da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ilân ettiler (Ağustos 1866). Bir sene sonra da Rus Çar'ı Türkistan Genel Vâliliğinin kurulduğunu ve vâliliğe de General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu[168].

Türkistan Genel Vâlisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhâra Emirinin ricasını kabul etti. Fakat hazırlattığı andlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı, sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhâra kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabûl etmek mecburiyetinde kalmıştır[169]. 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklâlini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşid Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola varır varmaz Buhâra kuvvetlerinin mağlûp olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır[170].

Rusların dikte ettikleri ve Emir'in de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı andlaşmaya göre: Buhâra 500,000 ruble harb tazminatı ödeyecek o âna kadar Rusların işgal ettiği Buhâra toprakları (ki Buhâra'nın üçte iki-

[167] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler 1775-1875*, İstanbul, 1984, s. 72-78.

[168] Romanovskiy, ayn. esr., s. 114.

[169] Terentyev, ayn. esr., s. 426-429, 458-460; Maksheyev, ayn. esr., s. 268.

[170] G.C. Naper, *Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G.C. Napier*, on special Duty in Persia 1874, London, 1876, s. 176.

si) Rus işgalinde kalacak ve Buhâra Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı[171]. Böylece, Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığından sonra Buhâra Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hîve Hanlığında idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hâkim olmalarında en büyük engeli her zaman Hîve Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hîve, Türkmenler ile birlikte Hazar Denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevrili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar, bu hanlığı ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlûbiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar, bilhassa 1852'de Çinlilerle hudud anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı istilâyı Hokand Hanlığından başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhâra'yı zaptettikten sonra, Hîve'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hîve üzerine yürümeyi plânladılar. Bu hazırlıkları öğrenen Hîve Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve "tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil", fakat, yine de anlaşmamız imkân dâhilindedir diye bir sulh andlaşması teklifinde bulunmuş ise de, Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır[172].

Rusların, memleketini mutlaka istilâ emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hîve hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal İstanbul'a ve Hindistan İngiliz Vâliliğine elçiler göndererek memkleketinin Rus istilâsından korunması için yardım istemiş ise de, tıpkı Buhâra ve Hokand Hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu[173].

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hîve üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hîve önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükûmetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hîve Hanı ile sulh yapmayı

[171] Terentyev, ayn. esr., s. 474 ve 488-489.

[172] H. Stumm, *Russia's Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commisoner attached to the Khivan expedition* İng. terc., London 1874, s. 13-14; N.İ. Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 goda*, Petersburg, 1888, s. 8-9.

[173] Hîve Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 92-97.

reddettiler[174]. Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, üstün topçu ateşi sayesinde Hîve kuvvetlerini yenerek hanlığın başkenti Hîve'yi kuşattılar. Han'ın son sulh isteğini de reddeden Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hîve şehrini zaptettiler[175]. Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurâne bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hâkimeyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere gûya iyi bir ders vermek maksadiyle, Orta Asya'yı istilâları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırd etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler[176].

Hîve Hanlığı'nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden andlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hîve Hanı bir Rus vassalı hâline getirildi. Bu harbin müsebbibi gûya Hîvelilermiş gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harb tazminatını zorla Türkmenlere ve Hîvelilere ödettirdi[177]. Bu ağır harb tazminatı yüzünden Hîve Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendilerine gelememişlerdir.

Hîve'nin istilâsı ile Orta Asya'ya hemen hemen hâkim olan Rusları tedirgin eden yegâne engel, 1860'da henüz istiklâllerine kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan'daki Türk Hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilâsına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardı. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezî bir idâre yerine, parçalanmış üç-dört devlet hâlinde yaşamaları idi. Osmanlı hükûmetlerinin birlik ve beraberlik hâlinde olmaları için yaptığı tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca, etrafları hep hasım milletlerle çevrili olduğu için iktisaden ve ticâreten zayıf kalmışlar ve dolayısiyle de ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır. Neticede, cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harb sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silâhlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı-yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütfî Efendi de şöyle izah etmiştir: "Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanâyi-i cedîde-i harbiyyeye ve top ve tüfenk misillü esliha ve âlat-ı

[174] Stumm, ayn. esr., s. 49.

[175] Stumm, ayn. esr., s. 98-118; J.A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus*, London, 1874, s. 220-221.

[176] MacGahan, ayn. esr., s. 352-368; E. Schuler, *Turkestan*, London, 1876, II. s. 357-362.

[177] MacGahan, ayn. esr. s. 416-419.

nâriyyeye mâlik olmaması ve mâruz oldukları aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihada sarılmak ve mekr ve taaddî-i düşmandan sakınmak lâzım iken fecâyi-i hâle ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lâkaydane ile bakub durması Rusya'ya Asya kıtasında geniş bir saha-i istilâ küşâd etmiş..."[178].

Çarlık Rusyası hâkimiyeti ve Türkistan Türkleri: Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idârî sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar memleketi ile Kazakistan'da başladılar. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel vâlilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın idârî sistemlerini yeni baştan düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tâyin etmeye başladılar. Bu tâyinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilâlar esnasında Ruslar, Türkleri mânen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise, iş başına getirdikleri kukla şahıslar ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilâve olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset tâkibine giriştiler[179]. Ayrıca, sayıları önce binleri ve sonra da yüzbinleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar[180]. Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısiyle ağır vergileri ödeyemez hâle gelen Türk halkı Rus makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idârecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz, despotça idâreye ve kolonileştirme siyasetine daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar.

Rus idâresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı. Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmiyeceklerine ve musamahalı bir idâre tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir[181]. Fakat, Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir.

[178] *Tarih-i Lütfi*, VIII, s. 320-321.

[179] Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria*, s. 153-154.

[180] A.N. Sedelnikov, *Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII*, Petersburg, 1903, s. 176-178; F.V. Shahmatov, *Kazakhskay pastbischno-kochevaya obshchina* Alma-Ata, 1964, s. 153.

[181] *İstoriya Kazakhskoy SSR.*, Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metodlarından biri de kaleler inşaası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşaası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskân ediliyordu[182]. Fakat, bu iskân faaliyeti büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklâl için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey'in isyanı böyle bir hâdise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin millî istiklâl savaşı hâline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklâl mücâdelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücâdelesi on yıldan fazla başariyle devam etmiş, Rusların baş edemedikleri bu yiğit mücâhit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir[183]. Fakat, bu hâdiseyi tâkip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklâl savaşlarının bir timsali hâline gelmiştir. Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücâdelenin haklılığını yıllar sona kabûl etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir: "Kenasarı, hayatı ve mücâdeleleri ile Orta Asya'da tâkip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir... Bu ders, Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu"[184].

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar, iskân polotikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha başkaldırmalarını önlemek için yüzbinlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar[185]. Fakat, toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan Hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları "Türkistan Genel Vâliliği" ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da Hanlıkların başına getirdikleri idâreciler kanalı ile onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların, ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idârecilerin başında Hokand Hanı Hudayar geliyordu. Nitekim, Hudayar'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların koyduğu ağır vergileri yoksul

[182] G.J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhistan 1896-1916*, The Hague-Paris, 1969, s. 40-42.

[183] Hayıt, *Türkistan...*, s. 183-185.

[184] Hayıt, ayn. esr., s. 186.

[185] Hayıt, ayn. esr., s. 161-162.

halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılanmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabad önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklâl mücâdelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat, silâh üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücâdele bir müddet sonra mücâhitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kalesine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerlebir etmişler ve mücâhitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır[186]. Ruslar bu hâdiseden sonra Hokand'ın idâresinde bâzı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Vâliliği kanaliyle idâre ettikleri Buhâra Hîve ve Türkmen memleketindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'da tâkip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idâreleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bâzı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasiyle halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idârecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlariyle halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da "siz kendiniz idâre etmekten âcizsiniz" diyerek bütün idâreye el koymuşlardır. Yerli Türk idârecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idâresinden şikâyet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idâm etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istilâ ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tedkik etmek isteyen "Türkistan" tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Schuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş, ne de Rus idârecileri kendilerini kabûl etmişlerdir. Buna rağmen Schuyler, bâzı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idâresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahede edip eserinde yazmıştır[187]. Türkistan'daki Rus idâresinin yolsuzlukları, adaletsiz ve despotça tutumu Rus başkentinde dahi birçok dedikodulara yol açmış ve bu söylentileri önlemek için Rus hükûmeti 1882 yılında Veretennikov başkanlığında Türkistan'a bir teftiş heyeti göndermek mecburiyetinde kalmıştır[188]. Fakat bu teftiş

[186] R.A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, Berkeley, 1960, s. 34-36.
[187] E. Schuyler, *Turkestan*, London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.
[188] Pierce, ayn. esr., s. 81-82.

heyetinin ortaya çıkardığı haksızlıklar bir türlü giderilememiş ve nihayet halk 1898'de Andican'da Rus yönetimine karşı yeniden ayaklanmıştır[189]. Işan Muhammed Sabıroğlu isminde aydın bir din adamının önderliğinde yürütülen ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır[190]. Bunun üzerine Rus hükûmeti Kont Pahlen'i fevkalâde salâhiyetle 1908-1909 arasında Türkistan'a göndermiş ve aksaklıkları tesbit ettirerek Türk halkına daha çok haklar getirecek bir takım idârî ıslahat yapmayı vaadetmiştir[191]. Çarlık idâresinin çok sert idâresi yalnız Türkistan Türklerinin değil, aynı zamanda Rus halkını ve Rus olmayan diğer milletleri de ezdiği için 1905 ihtilâli patlak vermiş ve Türkler, geçici de olsa, biraz nefes alabilmişlerdir.

Türkistan Türklerinin manevî hayatı ve kültürel uyanışı: Türkistan Türklerinin Rus hâkimiyetine karşı direnmelerinde iki faktör büyük rol oynamıştır. Bu faktörlerden ilki İslâm dini, diğeri de Türklük şuuru idi. Müslümanlar bütün gayri müslimlere olduğu gibi, Ruslara da "kâfir gözü ile bakıyorlardı. Kâfirlerin hâkimiyeti onlarca bir nevi "Allah'ın cezası" olarak kabûl ediliyordu. Yeniliğe dönük olmalarına rağmen Türkistan'da medreseler ve din adamları müslümanlar üzerinde tam bir nüfuza sâhip olduklarından Ruslarla her türlü işbirliğini yasak etmişler ve bunda genellikle başarılı olmuşlardır. Halkı aleyhlerine ayaklandırmalarından çekindikleri için Rus idârecileri din adamlarına bir dereceye kadar ses çıkaramamışlardır[192]. Bilhassa XIX. asrın sonlarına doğru Pan-İslâmizm cereyanının Türkistan'a kadar yayılması ile islâm, Ruslara karşı en büyük direnç kaynağı olmuştur. Rus hâkimiyetine karşı direnme kaynağı olarak Türklük şuuruna gelince: Rus istilâ orduları Türkistan kapılarına dayandığı zaman Türkmen ve Türkistan Hanlıklarının önderleri Ruslara, "sizinle hiç bir müşterek tarafımız yok; dilimiz, dinimiz, örfümüz ve taşıdığımız kanlar ayrıdır" diye karşı koyup vatanlarını savunmuşlardı[193]. Türkistan Türkleri arasındaki bu duygu Rus idâresine düştükten sonra daha belirli hale gelmiş ve bilâhere Pan-Türkizm akımıyla birlikte iyice gelişmiş, Ruslara karşı mücâdelelerinde İslâmiyet ile birlikte en büyük rolü oynamıştır.

Türkistan Türklerinin kültür sâhasında uyanmaları ise Rus hâkimiyetine karşı mücâdelelerinde üçüncü faktörü teşkil eder. Türkistan Türk-

[189] *İstoriya Uzbekiskoy SSR*, Taşkent, I, K-2, s. 131.

[190] E.D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russia Central Asia*, Baltimore 1954, s. 56-64; Terentyev, III, ayn. esr., s. 473-479; *Istoriya Uzbekiskoy SSR*, s. 98-101.

[191] K.K. Pahlen, *Mission to Turkestan*, New York, 1964, s. VII-XV.

[192] Hayıt, *Türkstan*, s. 192.

[193] N.I. Grodekov, *Voina v Turkmenii*, Petersburg, 1883-84, I, s. 164. *Enclosure to Secret Letters from India*, 1867/2, s. 87-93, India Office.

lerinin kültürel uyanışına en büyük katkı ise, XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Tatar Türkleri ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımlı Tatar Türkleri tarafından olmuştur. Zira, Rus hâkimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkânı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticârete vermişler ve neticede de iktisaden iyi bir duruma gelmişler idi[194]. Zenginlik onlara modern eğitim ve ilim kapılarını açmıştır. Kültür alanındaki büyük uyanış onların siyasî alanda uyanmalarını sağlamıştır. Kazanlı ve Kırımlı Türklerin bu durumu kısa zamanda Türkistan Türklerine de tesir ederek kültür ve siyaset alanlarında kendini hissettirmiştir. Böylece Tatar Türkleri, Türkistan Türklerinin, bir bakıma, batıya ve modern dünyaya açılan pencereleri hâline gelmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısında bilhassa Rus işgalinden sonra Türkistan Türkleri arasında tedrisatı yenilemek ve gençliği çağdaş dünya görüşü üzerine yetiştirmek düşünce ve gayretleri hızla gelişmekte idi Tatar Türklerinin de tesiriyle bu gelişme kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimler yanısıra modern ilimleri de öğreten "Usul-ü Cedid" (Yeni Metod) mektepleri açılmaya başlanmıştır[195]. Buhâra'da teşekkül eden "Genç Buhâralılar'ın Ahmed Dâniş, Hîve'de teşekkül eden "Genç Hîveliler"in İsmail Hoca önderliklerinde faaliyete geçirdikleri bu yeni usûl mektepler kısa zamanda çoğalarak sayıları 5,000'i buldu. Bilhassa Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerinin Türkistan'a kadar yayılması bu Usûl-ü Cedid mekteplerinin faaliyetine yeni bir hız ve mâna getirdi. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası yalnız Türkistan Türkleri için değil bütün Türk dünyası için de uyanışın ve yeni bir hareketin başlangıcı oldu[196]. Bu hareket Türklerin bir nevi Türklüğe ve İslâma yeniden dönüşlerinin başlangıcını teşkil eder[197]. Türkler arasındaki bu uyanış kısa zamanda Pan-Turkism ve Pan-İslamizm akımlarının doğmasına zemin hazırladı. Gaspıralı'nın fikirleri kendisinin neşrettiği "Tercüman" ve Orenburg'da Kazak Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazeteleri vasıtasiyle bütün Türk dünyasına yayılmış ve bu fikirler bilâhere diğer dergi ve gazetelerle geniş bir sâhaya yayılmıştır[198].

Rus idâresindeki Türklerin bu kültürel faaliyeti onların politik alanda da uyanışlarını sağlamıştı, bu ise onların, gasbedilen haklarını geri ala-

[194] S.A. Zenkovskiy, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harward, 1967, p. 18-21.

[195] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 76, 82-87; Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, basımda.

[196] Hayıt, ayn. esr., s. 195; Zenkovskiy ayn. esr. s. 24-34; Saray, ayn. esr.

[197] Saray, zikredilen eseri ve "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey", *Emel Dergisi*, sayı: 135 (1983), s. 114-133.

[198] Hayıt, ayn. esr., s. 197; Zenkovskiy, ayn. esr., s. 31-32.

bilmek için bir çok siyasî cemiyet ve parti kurmaya sevketti. Türklerin siyasî alandaki bu teşkilâtlanmaları onlara 1905'de Rusya'da kurulan "Duma" (Meclis)'ya temsilciler gönderme fırsatını vermiştir. Fakat Türklerin gösterdikleri büyük gayret, Rusları şübheye düşürmüş ve uyanışı baltalayıcı tedbirler almaya sevketmiştir. Böylece, Türklerin dinî, kültürel ve politik her türlü eğitim faaliyetlerine karşı amansız bir baskı başlamıştır. Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir serî konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları ittifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Abdürreşid İbrahim başkanlığındaki bir heyet Rus hükûmetine müracaat ederek siyasî ve kültürel haklarının tanınmasını istemiş, ancak bu istek, Ruslar tarafından reddedilmiştir Bunun üzerine Türkler, Kazanlı Yusuf Akçura Bey başkanlığında Azerbaycanlı Hüseyin zâde Ali, Kırımlı Mehmed Esat Çelebizâde Buhâralı Mukimüddin Begcan'dan müteşekkil bir heyetin temsil ettiği "Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti"ni kurarak milletlerarası sahada haklarının sağlanması için teşebbüslerde bulunmaya karar verdiler. Stockholm'de kurulan "Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti"nin Rusya Müslümanları temsilcisi seçilen Abdürreşid İbrahim ile Yusuf Akçura Beyler, I. Dünya Harbi'nin başlarında Amerikan Başkanı Wilson'a bir muhtıra göndererek Rus hükûmetini şikâyet etmişler ve hürriyetlerinin tanınması için tavassutunu rica etmişlerdir. Bu muhtırada şu hususlara yer verilmiştir:

"Biz 25 milyon Rusya Müslümanları, bize yapılmakta olan köle muamelesinden şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayr-i kanûnî olarak engellenmektedir. Siyasî takibata maruz kalıyoruz. Arazimiz, iltimaslı ve nüfûzlu Ruslara hediye edilmek üzere gasbedildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlamalara tâbi tutuluyoruz. Savaş başlayalıdan beri her türlü adalet sukut etti. Tâkip edilmekteyiz ve kötü muamele görmekteyiz..."[199].

Aynı komite üyeleri Yusuf Akçura'nın başkanlığında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyâret ederek Rus baskısını merkezî Avrupa devletlerine anlattıktan sonra Türkistan'ın ve Azerbaycan'ın istiklâli için ilgili devletlere birer muhtıra vermişlerdir. Ayrıca, Akçura verdiği konferanslarla Türklerin durumunu ve arzularını dile getirerek istiklâllerinin tanınmasını talep etmiştir. Ruslar bu Türk taleplerinin hiç birine cevap vermedikleri gibi, Türkistan'daki baskılarını daha da artırarak tam korku ve baskı idâresi uygulamaya başlamışlardır. Nihayet, bu adaletsiz ve gaddarca baskılara daha fazla tahammül edemeyen Türkler, 1916'da Millî İstiklâl ayaklanmasını başlatmışlardır.

[199] Hayıt, *Turkistan*, s. 202.

Türkistan Türklerinin 1916'daki Millî Ayaklanması: Ruslar, Türkistan'da kurdukları adaletsiz ve terör saçan idârelerine devam ede dururlarken I. Dünya Harbi başladı. Fakat harbin ilk yıllarında Ruslar beklemedikleri yenilgilere uğradılar. Bunun üzerine Çarlık hükûmeti bir kararnâme neşrederek Türkistan Türklerinden yarım milyon kişiyi askere alacağını bildirdi[200]. Rus hükûmetinin bu kararı Türkler tarafından infialle karşılandı. Daha önce onbinlerce Türkmen ve Âzerî Türk'ünü Ruslar zorla cepheye götürmüşlerdi. Şimdi de Özbekleri ve Kazakları istiyorlardı. Yıllar yılı bir esaret rejiminde yaşadıkları, hiçbir haklarının tanınmadığı ve uğradıkları bunca haksızlık yetmiyormuş gibi, bir de yarım milyon evlâdını Rusların müdafaası için heba etmeleri istenmesi Türk halkını haklı olarak isyana sevk etti[201]. 1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türkistan'a yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı ve "Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet isteriz!... Biz, İslâm devleti kurmak istiyoruz" parolası ile başlayan isyan tam bir millî ayaklanma hâline döndü[202]. Fakat ne var ki, böyle bir Millî Ayaklanma teşkilâtsız ve lidersiz başlamıştı. Bir ayaklanma hâlinde ne gibi tedbirler alınması gerektiğini görüşmek üzere Münevver Kaari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kaari Kâmil ve Abidcan Mahmud'un daha önce yaptıkları toplantıdan hiçbir netice çıkmamış, bu ise, büyük bir talihsizlik teşkil etmiştir[203]. Lidersiz, teşkilâtsız ve üstelik silâhsız bir şekilde isyana katılanlar çok geçmeden Rus topları ve makinalı tüfekleri karşısında erimeye başladılar. Ruslar o kadar gaddarca davranıyorlardı ki ayaklanmaya katılanların hepsini öldürdükleri gibi, mal ve arazilerini de müsadere ediyorlardı. Ayaklanma buna rağmen altı aydan fazla sürdü. 1917 başlarında ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatlarını kaybetmiş, 168.000 Türk Sibirya'ya sürülmüş ve 300.000'e yakın Türk de Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sayıları bir milyonu geçen bu talihsiz insanların malları ve toprakları, isyanın bastırılmasında askerî birliklere yardım eden Rus göçmenlerine dağıtıldı[204]. Ayaklanma tam hasat zamanı başladığından açlık başgöstermiş, Ruslar buna çare bulacağı yerde çıkardıkları bir emirle, Rus hâkimiyetine hürmet ve riayet anlamında halkın bir Rus subayını gördüğünde durması ve diz çökerek selâmlamalarını istemişlerdir[205]. Modern tarih, insanların alçaltılarak cezalandırıldığını

[200] Sokol, *The Revolt of 1916 i...*, s. 78; Hayıt, ayn. esr., s. 207.
[201] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 130.
[202] Sokol, ayn. esr., s. 99-142; Hayıt, ayn. esr., s. 208.
[203] Hayıt, ayn. esr., s. 206.
[204] Sokol, ayn. esr., s. 154-155, 168.
[205] Hayıt, ayn. esr., s. 201-211.

kaydetmemiştir. Nihayet, büyük şikâyetlerden sonra Türkistan Türklerinin niçin ayaklandıklarını araştırmak üzere Duma'da tertip edilen heyetin üyelerinden Kerenskiy, 13 Aralık 1916'da üyelerine hitaben yaptığı konuşmada hükûmeti şu şekilde suçlamıştır: "Mevcut savaş cephelerine bir de Türkistan cephesi ilâve edildi. Beyler, Türkistan ve Kazakistan bölgeleri, Tula veya Tambovsky eyâletleri değildir. Bunlara, İngiliz ve Fransızların müstemlekelerine bakmaya alıştıkları gözle bakmak gerekir"[206]. Fakat bu tip ikazların Rusların Türkistan'da tâkip ettikleri despotca idâreye hiçbir tesiri olmamıştır.

1916 isyanı göstermiştir ki, Türkler hürriyetleri uğruna ne kadar cesurâne mücâdele ederlerse etsinler -Rus imparatorluğunun parçalanması hâricinde- kendi kendilerine istiklâllerini elde etmeleri çok zor olacaktır. Buna rağmen Şubat 1917'de başlayan ve Ekim 1917'de gerçekleşerek Çarlık rejimini deviren Bolşevik İhtilâli, başlangıçta, istiklâllerini elde etmek için Türklere yeni ve çok iyi bir fırsat vermiştir.

1917 Bolşevik İhtilâli ve Türkistan Türkleri: Şubat 1917'deki Bolşevik İhtilâlinin Rusya'daki Çarlık rejimine son vermesi Rus olmayan diğer milletleri olduğu gibi, Türkleri de çok sevindirdi. Fakat İhtilâl idâresinin "bütün memurların ve askerlerin bulundukları yerde kalmalarını" isteyen emirnâmesi Türklerin sevincini kısa sürdürdü[207]. Zira, bu emirnâme ile getirdikleri on binlerce göçmeni silâhlandırarak 1916 Millî İsyanı'nı kanla boğan Rus askerî ve sivil yöneticileri Türkistan'da kalıyorlardı. Bu insanlar dün Çarlık idâresinin uşaklığını yapmışlardı; bugün de Bolşeviklerin uşaklığını yapmaya hazır idiler. Her iki hâlde de kendilerini Türkistan Türklerinin efendisi addetmeğe ve Türkleri ezmeye kararlı görünüyorlardı. Türkistan'daki Rus idârecileri ihtilâl hükûmetinin direktifi ile bir "İşçi, Asker ve Köylü Şûrası" kurarak memleketi eskiden olduğu gibi yine askerî rejimle idâreye başladılar. Fakat, çok geçmeden Moskova'dan aldıkları ikinci bir emir ile Türkistan'ın idâresini yeniden düzenleyecek olan "Geçici Hükûmet Encümeni"ni kurdular. Türkistan'ı Rus müstemlekesi yapmak için yıllardır çalışan Rus şövenistlerinin çoğunluğunu teşkil ettiği bu encümene Türklerden ancak Sadri Maksudi, Muhammedcan Tınışbay ve Ali Han Bökeyhan'ı kabûl ettiler[208]. Fakat Türk üyeler o kadar azınlıkta idiler ki Türklere faydalı olabilecek hiçbir kararı Ruslara kabûl ettiremediler.

[206] Hayıt, ayn. esr. s. 211.
[207] E. Allworth (Ed.), *Central Asia: A Century of Russian Rule,* London, 1967, s. 215.
[208] Allworth, ayn. esr., s. 216; Hayıt, ayn. esr., s. 216.

"Geçici Encümen Hükûmeti" Türkistan'ı Rus idâresine temelli yerleştirmek arzusunda olduğunu açıkça söylüyor ve bu hususta gerekeni hızla yapmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Türkler, ihtilâlin başlangıçta verdiği çok sınırlı serbestlikten istifade ile, Nisan 1917'de "Türkistan Müslüman Kongresi" tertip ettiler. Bu kongrede "Geçici Hükûmet Encümeni"nin faaliyetlerine karşı Türklerin zorla gasbedilen topraklarını geri alacak, Türkistan'a göçmen akımını durduracak ve müslümanların haklarını koruyacak "Türkistan Müslüman Merkez Şûrası"nı kurdular[209]. Bilâhere "Millî Merkez" olarak ad değiştiren "Türkistan Müslüman Merkez Şûrası" bütün Türkistan'a yayılarak şubeler açmaya ve halkı ilk defa bir teşkilât etrafında toplamaya başladı "Millî Merkez"de görevli Ahmed Zeki Velidi, Kebir Bekir ve Efendi Zâde Rusça bilen şahıslar olarak Türklerin haklarını ve isteklerini Ruslara anlatmakla vazifelendirildiler. Bu arada 4. Duma'da müslümanları temsil eden Türk liderleri önderliğinde 14-24 Mayıs 1917'de Moskova'da "Rusya Müslümanları Kongresi" tertip edildi. Kongre Türklerin nasıl bir yol tâkip etmesini tartıştı. Rusya'daki Türk boylarının farklı durumlarının sonucu olarak hazin münakaşalar cereyan etti. Türk birliği için ömrünü veren Gaspıralı İsmail Bey'in gösterdiği yoldan yürüyemediler. Sonunda görüldü ki, bütün bu felâketlere rağmen Türkler arasında tam bir hedef birliği teşekkül etmemiştir. Bunun üzerine, birleşmiş Rus devletinin içinde bütün müslümanlara kültür muhtariyeti verilmesi tezini savunanları, Türkler için, belirli bir ülke bütünlüğüne sâhip olanlara millî muhtariyet ve toprak bütünlüğüne sâhip olmayanlara da millî kültür muhtariyeti tanınmasını savunanlar oylama sonunda 271'e karşı 446 oy ile mağlûp ettiler. Bu neticenin alınmasında Millî Muhtariyet tezini savunan Azerbaycanlı Mehmed Emin Resulzâde ile Ali Topçubaşı, Buhâralı Ubeydullah Hoca ve Başkırt lideri A. Zeki Velidi büyük rol oynadılar[210]. Aynı kongrece bir de "Millî Merkezî Şûrası" kuruldu.

Millî Merkezî Şûra kongrenin kararlarını Rus hükûmetine Ağustos 1917'de Petrograt'da ilettiği zaman Rusların Türklere her hangi bir muhtariyet verme taraftarı olmadıkları anlaşıldı. Bu arada daha önce kararlaştırılan ve Rusların menfî tutumu yüzünden tam bir moral bozukluğu içinde yapılan "Kazan Müslümanlar Kongresi" de maalesef birlik yolunda bir ilerleme kaydedemediği gibi, Başkırtlar ile Tatarlar arasında yeni bir ihtilâfın çıkmasına da mâni olunamamıştır. Bu Başkırt-Tatar ihtilâfının neticesinde önceleri birlikte bir federasyon kurmayı kabul eden A.

[209] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 142-143; A.Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)*, İstanbul, 1942-47, s. 356-362.

[210] Togan, ayn. esr., s. 359; Hayıt, ayn. esr., s. 221-222; Zenkovskiy, ayn. esr., s. 146-150.

Zeki Velidi diğerlerinden ayrılarak tek başına Muhtar bir Başkırt hükûmeti teşkil etme yolunu seçmiştir[211]. Kendi aralarındaki karışıklığın yanısıra umumî vaziyet de Türkler için gittikçe kötüleşmeye başlamış, Türkistan'daki Ruslar ihtilâlin verdiği ulaşım sıkıntısı dolayısiyle kendilerini beslettikleri Türklere her hangi bir hak vermeğe yanaşmadıkları gibi, Rus ihtilâlcilerine yardım toplamak bahanesiyle de halkın elinde neyi varsa zorla almaya başlamışlardır. Neticede halk tam bir perişanlık içine düşmüştür. Daha önce Bolşevik ihtilâlinin müslüman Türklere yeni haklar getireceğine inandığı için başlangıçtan beri ihtilâl rejimini destekleyen Mustafa Çokay'ın hâtıralarında zikrettiği gibi, "sevinç kısa sürdü, hayâl kırıklığı ise büyük oldu"[212].

Türkistan'daki "İşçi-Asker-Köylü Şûrası" temsilcisi Nikora, "İhtilâl, Rus ihtilâlcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri tarafından gerçekleştirildi; bunun için de Türkistan'da kuvvet ve idâre bizim elimizdedir. Yerli halk kendisine verdiğimizle yetinmelidir" diye Türklere her türlü hakkı reddediyordu. Türkistan delegelerinin sözcüsü Şah İslâm ise, "madem ki ihtilâli Ruslar yaptılar, o halde onlar Rusya'da bağırsınlar. İhtilâlin kimler tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez; biz kendi haklarımızı istiyoruz. Nikora'nın konuşmasiyle Ruslar, Türkistan'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak istediklerini te'yid etmiş oldular. Eğer şûra "İşçi, Asker ve Köylü Şûrası" Çar rejiminin mirasını korumak niyetinde ise, bizim bundan sonuçlar çıkarmamız gerekir" cevabını veriyordu[213]. Türkler ile Ruslar arasındaki münâsebetler Rusların emperyalistçe tutumları yüzünden çok kritik bir döneme girdi. Halk arasında Ruslara karşı duyulan nefret ve infial son haddine varmış idi. Bu arada son günlerini yaşamakta olan ve daha önce Türklere eşit haklar vermeyi reddeden Kerenski'nin her ne kadar ihtilâl hükûmeti, "Anayasa Meclisi'nin hazırlayacağı esaslara göre her milliyete kendi geleceğini tâyin etme hakkını tanıyacak ve aynı zamanda millî meseleler için özel bir şûra seçecektir" şeklinde bir açıklama yapmış ise de, bundan hiçbir netice çıkmamıştır[214]. Zira, ihtilâlcilerin Bolşevik grubu hazırlıklarını tamamladıktan sonra mevcut hükûmeti devirmek için çoktan harekete geçmişler idi.

Ekim 1917'de Rus ihtilâlcilerinin komünist grubu Kerenski hükûmetini devirdikten iki hafta sonra Türkistan'da o ana kadar iş başında bulu-

[211] Togan, *Hâtıralar, İstanbul, 1969, s. 185; H. Namık, Türk Dünyası*, İstanbul, 1932, s. 148; A. B. Taymas, *Kazan Türkler*, Ankara, 1966, s. 200.

[212] Hayıt, ayn. esr., s. 226.

[213] Hayıt, ayn. esr., s. 26.

[214] Allworth, ayn. esr., s. 214.

nan Çarlık ve Kerenski devresi Rusları (Sabık Çarlık memurları, askerler ve subaylar) Taşkent'de kendi kendilerine bir komünist darbesi yaptılar. Böyle hareket etmekle eski mevkilerini korumak istiyorlardı. Esasında komünist fikirleri tek sempati duyan Türkistandaki Rus demiryolu işçileri idi. Rus askerleri ve memurları arasında komünist fikirlerden haberi olan pek az kişi bulunuyordu. Hele Türkistan Türkleri arasında komünizmin K'sını bilen hiç kimse yok idi onun için, Türkistanlılar, komünist Rusların Taşkent'deki iktidar değişikliğine ve diğer şehirlerdeki hareketlerine katılmadılar.

Ruslar, 15-22 Kasım 1917 arasında yaptıkları kongre sonunda "Türkistan Sovyet Komiserliği'ni kurduklarını ilân ettiler. Gûya bu komiserlik Türkistan'da iktidarı temsil ediyordu. Esasında ise, yeni bir diktatörlük idâresinden başka bir şey değildi. Sovyet Komiserliği'nin tek destekçileri Rus askerleri ile demiryolu işçileri oldu. Bu sözde komünist iktidar temsilcileri, Türkistan üzerinde kontrol ve idârenin sadece kendilerinin hakları olduğunu ileri sürüyorlardı. Ekim ihtilâlinin önderleri Lenin ve Stalin'in 2 Kasım 1917'de neşrettikleri şu beyannâmeyi hiç hatırlamak istemiyorlardı:

1- Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hâkimiyet hakkı,
2- Halkların kendi mukadderatlarını bizzat tâyin etmeleri,
3- Halkların millî ve dinî inançlarının serbestçe tatbiki,
4- Rusya'daki millî azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarının olduğunu kabûl ve ilân ediyoruz[215].

Sovyetlerin neşrettikleri bu beyannâme esasında Rus olmayan milletleri bir oyalama taktiği idi. Kısa zamanda anlaşıldı ki, yeni Sovyet rejiminin en büyük gayelerinden biri millî esaslara göre gelişmekte olan Türklerin muhtariyet çabalarını önlemek idi. Nitekim, Türkistan'daki Sovyetler, Moskova'daki "Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi"nden aldıkları emir ile 1 Mayıs 1918'de yaptıkları kongrede Sovyetlere bağlı "Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ni kurduklarını ilân ettiler. Bilâhere Türkistanlıların bu sosyalist Cumhuriyetin idâresine ortak olma teklifini de reddettiler. Bununla "Otonom Türkistan" deyiminin hiç bir mâna ifade etmediği anlaşıldı. Sovyetler bu nevi "Otonom" oyunları ile "Burjuva Milliyetçilerine" (millî haklara sâhip çıkmak isteyenler kastediliyor) büyük bir darbe indirmek emelinde idiler[216]. Türkistanlıların millî muhtariyet isteklerinin amansız muhalif-

[215] Allworth, ayn. esr., s. 161.
[216] Hayıt, ayn. esr., s. 236.

lerinden biri olan Safarof, "Rus ihtilâlinin Türkistan'da derhal müstemlekeci bir yol tutmak mecburiyeti kaçınılmaz oldu" diyerek Rusların maksadını açıkca itiraf etmiştir[217].

Türkistan Türklerinin millî haklarından vazgeçmeyip mücâdeleye devam etmeleri Rusları yeni tedbirler almaya sevk etti. Sovyet yönetimi, hükûmet ve Rus komünist partisi adına 8 Ekim 1919'da bir "Türkistan Komisyonu" teşkil ederek âcilen Türkistan'a gönderdi. Bu komisyon, sâhip olduğu diktatörce yetkilerle, faaliyetini Ekim 1919'dan 1923'ün ortalarına kadar özellikle Sovyet iktidarını kuvvetlendirmeye, Türkistan'ın kat'î olarak Rusya'ya bağlanmasına ve Rus ile Sovyet aleyhtarı eğilimindeki Türkistan millî hareketini yıkmaya sevketti.

Sovyetlerin gayelerini gerçekleştirmek için Türkistan'da seçtikleri ikinci yol, Rus komünist partisinin bir modeli olan "Türkistan Komünist Partisi'ni kurmak oldu (17 Haziran 1918). Türkler arasında hiçbir komünist bulunmadığı için Türkistan Komünist Partisi'nin ilk üyeleri tamamen Ruslardan meydana gelmişti. Yapılan bir serî kongreler ile Türkistan'da kalmış yabancı harb esirleri ile Türklerden sosyal demokrasi fikrine inanan bâzı şahıslar parti üyeliğine alındılar[218].

En kötü şartlarda dahi hakları için mücâdele etmek kararında olan Türkler, komünist partisine bağlı bir "Müslümanlar Bürosu" kurmayı başararak halkın isteklerini bu büro kanalı ile dile getirmek istediler. "Müslüman Bürosu" gelişerek kısa zamanda Rus ve Türkistan Komünist Partilerinin rakibi ve halkın bir ümidi hâline gelmeye başladı. Bunun üzerine (komünizme inanmadıkları, daha doğrusu ne olduğunu bilmedikleri hâlde) bir kısım Türkler komünist partisine girmeye ve "Müslümanlar Bürosu"na destek olmaya başladılar. Türkler, kâfî çoğunluğu sağladıktan sonra 12-18 Ocak 1920'de komünist partisi kongresinde "Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin adını "Türk Cumhuriyeti" ve Türkistan Komünist Partisi'nin adını da "Türk Komünist Partisi" olarak değiştirmeye muvaffak oldular[219]. Rus ve Sovyet yönetimi, Türkistan Cephesi Kumandanı General Frunze'nin ikazı üzerine bu kararı reddetti. Ayrıca, 8 Mart 1920'de de Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi bu kararı hükümsüz saydı. Bunun üzerine Eylül 1920'de yapılan bir kongre ile bütün partilerin birleştirilip bir Türkistan Komünist Partisi kurulmasına ve bu partinin Merkez Komitesi nezdinde "Millî Şube"nin kurulmasına (Türkistan yerli komünistleri için) karar verildi. Kısa zamanda da Buhâra ve

[217] G. Safarof, *Kolonialnaia revolyutsiia*, Taşkent, 1922, s. 67.

[218] Hayıt,. ayn. esr., s. 241.

[219] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 244-245.

Hîve'de Komünist Partisi'nin şubeleri açılarak komünizmin bütün Türkistan'da yayılması gayesine gidildi. Nisan 1920'de Kazakistan'da kurulan Komünist Partisi ise Rus Komünist Partisi'nin bir şubesi olarak faaliyete başladı. Bu maksatla Başkırt ve Tatar illerinde de Komünist partileri kurulup faaliyete geçtiler.

Komünist Partisi'ne giren Türklerin sayıları günden güne çoğalıyordu. Türklerin Komünist Partisi'ne girmeleri onların komünist felsefesini bildikleri ve inandıkları için değildi; bilâkis ya şahsî menfaatleri yüzünden veya kendi millî menfaatleri için çalışmak maksadı ile idi. Zira Türkler için başka çıkar yolları denemek o şartlarda mümkün görülmemekte idi. Ancak bu şekilde kendi haklarını bir parça da olsa korumayı ümit ediyorlardı. Türk illerinde kurulan Komünist Partileri üyeleri arasındaki Rus şövenizmi ile Türkler arasındaki millî cereyanları bertaraf edememiş ve komünist yönetimi bu iki tarafın ve görüşlerinin çekişmesi hâlinde uzun müddet devam etmiştir. Bazı Sovyet iddialarının aksine, bugün bu mesele bütün canlılığı ile devam etmektedir.

Türkistan Türklerinin Millî Kurtuluş Savaşı: Rusya'daki komünistler ile komünist olmayanlar arasında bir iç harbin başlaması ve Türkistan'daki Rus komünistlerinin Türklere hiç tâviz vermeyen tutumları yıllardır Rus zulmünde inleyen Türklere istiklâlleri için mücâdeleye yeni bir fırsat yaratmıştır. Türklerin daha önce kurdukları ve fakat komünistlerin menfî tutumları yüzünden maksatlarına uygun bir şekilde faaliyet göstermeyen "İslâm Şûrâsı" ve "Ulema Cemiyeti" çalışmalarını yeniden hızlandırdılar. Bilhassa İslâm Şûrâsı'nın gayretleri ile Hokand merkez olmak üzere Sovyet aleyhtarı bütün milliyetçiler bir araya gelmeye başladılar. Hokand'ın merkez seçilmesi Taşkent'de Rusların asker ve polis kuvveti kullanarak orada bir çalışma imkânı vermemelerinden ileri geliyordu. Hokand'da başlayan bu millî hareket Kazakistan'da ve Başkırt ilinde de devam etti.

1917 İhtilâl Beyannâmesinin çerçevesi dâhilinde Hokand'da bir "Halk Şûrâsı" kurularak Türkistan'ın bir "Mahallî Muhtar Cumhuriyeti" olarak ilânına karar verildi. Şir Ali Lapain başkanlığındaki "Halk Şûrâsı" 11 Aralık 1918'de Hükümet vazifesini görecek olan 10 kişilik "İcra Komitesi"ni seçti. "Halk Şûrâsı" aldığı bir karar ile Başkırt ve bir müddet evvel kurulan Alaş-Orda kazak hükûmetlerinin de katılacağı bir "Federasyon" kurulacağını ilân etti[220]. Bu karara Başkırtların lideri A. Zeki Velidi evet demiş, Alaş-Orda hükümet başkanı Bökey Han ise, Ruslarla bir işbirliği yapma ümidi taşıdığından, bu federasyon kararına müspet bir cevap ver-

[220] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 233-234.

memiştir. Kuruluş gayeleri aynı olan bu Türk teşkilâtlarının birleşmeleri için bu en uygun bir zaman idi. Böyle kuvvetli bir federasyonu Sovyetler kolay kolay dağıtamıyacakları için Türklerin haklarını, asgarî derecede, alma imkânı doğacaktı. Hem Alaş-Orda, hem de Hokand hükûmetlerinin dışişleri bakanlığını birlikte yapan Mustafa Çokay ile Alaş-Orda hükûmetinin içişleri ve Hokand hükûmet başkanlığını yapan Tınışbay'ın bütün gayretlerine rağmen Kazak liderlerinin bu anlaşılmaz tutumu değişmeyince Zeki Velidi de ayrı bir Muhtar Başkırt Cumhuriyeti kurmak mecburiyetinde kalmıştır[221]. Bu beklenmedik menfî gelişmeye rağmen Hokand da hükûmet ve halk bu Millî Muhtar Cumhuriyeti'nin devlet yapısını sağlamlaştırmaya devam ettiler. Fakat maddî güçlükler Hokand'daki bu millî hükûmeti kısa zamanda müşkül duruma soktu[222]. Böyle millî bir hükûmetin teşekkülünden son derece tedirgin olan Taşkent'deki Sovyet Komiserliği, Ermenilerle takviyeli bir Rus birliğini hemen Hokand üzerine sevk etti. Kızıl birliklerle Hokandlılar arasındaki kıyasıya mücâdele 11 Şubat'tan 22 Şubat 1918'e kadar devam etti. Silâh üstünlüğü olan kızıl birlikler sonunda Hokand'ı ellerine geçirerek 10,000 kişiyi katlettiler. Türklerin millî istiklâl için giriştikleri bu mücâdele de böylece kanlı bir şekilde bastırıldı[223].

Kazak Türklerinin kurdukları hükûmete gelince: Kazaklar 1906'da kurdukları "Kazak Anayasal Demokratik Partisi" vasıtasiyle Şubat 1917 ihtilâline kadar halk arasında millî şuurun uyanmasına ve ellerinden alınan topraklarının geri alınmasına çalışmışlar idi. Bu arada Kazakların millî şuurunun uyanmasında "Uyan Kazak" şiirinin şâiri Mir Yakub Dulat'ın büyük rolü olmuştur[224]. Temmuz 1917'de Kazak Anayasal Demokratik Partisi'nin adını "Alaş-Orda" olarak değiştiren Kazaklar hızla istiklâlleri için harekete geçtiler. "Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasî hedefimiz millî kurtuluştur" parolasiyle hareket eden Kazak Türkleri Ali Han Bökey Han başkanlığında "Alaş-Orda" veya "Kazak Muhtar Hükûmeti"ni kurdular (26 Aralık 1917). Fakat başta Bökey Han olmak üzere Kazak liderlerinin arasında oldukça radikal düşüncede olan pek çok kimseler vardı. Hokand'da kurulan Türkistan hükûmetinin ısrarla birleşme tekliflerini Bökey Han, Türkistanlıların aşırı muhafazakâr görüşte olduklarını ileri sürerek reddetti. Başkırtlar ile Tatarların birlikte bir federasyon kurma tekliflerini de olumlu karşılamayan Bökey Han, Rus ihtilâl hükûmetiyle anlaşma yo-

[221] Togan, *Hâtıralar*, s. 286-290.
[222] Allworth, ayn. esr., s. 227.
[223] Hayıt, ayn. esr., s. 251; Zenkovskiy, ayn. esr., s. 235-236.
[224] Hayıt, ayn. esr., s. 252.

lunu tercih ettiğini söyledi. Orta Asya Türklerinin Rus hâkimiyetinden kurtulma mücâdelesinde Kazak liderlerinin Türkistan'daki millî güçlerle işbirliğini reddedip Rus ihtilâl hükûmetiyle anlaşma yolunu tercih etmeleri hazin bir dönüm noktasını teşkil eder. Alaş-Orda hükûmeti Sovyet hükûmetinin kendi aleyhlerinde dönebileceğini göremeyecek kadar basiretsiz olamayacakları şüphesizdir. Buna rağmen Sovyetlerle işbirliğine teşebbüs etmelerinin sebeplerini anlamak Türkistanlılar için çok güç olmuştur.

Baştursun başkanlığındaki Alaş-Orda heyeti Ocak 1918'de Moskova'da Stalin ile görüşerek kendilerine vaad edilen muhtariyet sözünden dönülmemesini rica etti. Stalin, heyete, hükûmetinin, Kazak-Kırgız Muhtar Hükûmeti'ni tanıyacağına dair teminat verdi[225]. Rusya'daki iç harbi düşünen Stalin, Kazak heyetini iyi karşılamış ve esas düşüncelerini söylememiştir. Kazak heyeti Moskova'dan ayrıldıktan sonra da Sovyetlere bağlı Rus köylüler, askerler ve işçiler şûrâsına 28 Ocak 1918'de şu telgrafı göndermiştir: "Halihazırda, burjuva milliyetçileri ile müzakereleri kabûl etmek zorundayız. Alaş-Orda'yı protesto etmek için, her vasıtaya başvurarak ve şehirlerde 20-30 kişiyi bir araya toplayarak tedbirler almalısınız ve Sovyet iktidarını ilân etmelisiniz"[226]. Stalin'in bu emirleri yerine getirilir getirilmez kızıl birlikler Alaş-Orda hükûmetini devirmek için yola çıktılar. Alaş-Orda hükûmet kuvvetleri üstün silâhlara sâhip kızıl birlikler karşısında tutunamamışlar ve böylece Kazak Türkleri liderlerinin anlaşılmaz tutumları yüzünden ağır bir şekilde cezalandırılmış oldular[227]. Sovyetler, Kazakistan'da kurulan yeni hükûmette, devam etmekte olan iç harbi gözönüne alarak, Kazaklara da yer vermişler ve bu şekilde Kazakistan'da çıkabilecek karışıklıkların hem önüne geçmişler, hem de memleketi kontrolleri altına almışlardır[228]. Hokand ve Kazakistan'da oynanan Sovyet oyunları Buhâra ve Hîve'de de tekrarlandı.

Buhâra Emirliği Mart 1918'e kadar iç işlerinde serbest olarak Rusya hâkimiyeti altında kalmıştı. "Genç Buhâralılar" adı altında 1910'lardan beri hazırlıklarını yapan bir grup yenilikçi 1917 ihtilâlinden istifade ederek Emir Mir Alim Han'ı devirmek için harekete geçtiler. Fakat hareketleri Emir tarafından öğrenilip tesirsiz bırakıldı. Bunun üzerine reformistler, çok yanlış olarak, Buhârayı kontrollerine almak isteyen Sov-

[225] Allworth, ayn. esr., s. 238-239.
[226] Hayıt, ayn. esr., s. 255.
[227] Hayıt, ayn. esr., s. 256.
[228] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 218-221.

yet komiserliğinden yardım istediler[229]. Buhâralı reformistlerle Sovyetlerin müştereken giriştikleri darbe hareketi de Emir tarafından başarıyla önlendi. Bu olaydan sonra 25 Mart 1918'de Sovyet hükûmeti Buhâra'nın istiklâlini tanımaya mecbur kaldı[230]. Emir'e karşı başarısızlığa uğrayan yenilikçiler ikiye bölündüler: bir kısmı Sovyetlerle tam bir işbirliğine giderken, Osman Hoca önderliğindeki diğer grup da reformcu ve milliyetçi bir Buhâra Cumhuriyeti kurmaya kalkıştılar.

Sovyet hükûmetinin, istiklâlini tanımak mecburiyetinde kaldığı Buhâra'nın varlığı Türkistan'daki Sovyet Komiserliğini ve kızıl-ordu komutanı Frunze'yi son derece tedirgin etti. Buhâra Emirinin komünislere karşı tâkip ettiği tâviz vermez politika Frunze'yi Buhâra'yı işgal için bahaneler aramaya sevk etti. Sovyetlerin kurduğu Buhâra komünist partisinin isteklerini kabûl etmesi için Frunze, Emir'e baskı yapmaya başladı. Sonunda Lenin'in tasvibini de alan Frunze, 28 Ağustos ile 2 Eylül 1920 arasında Buhârayı bir yıldırım harekâtı ile işgal ediverdi[231]. 6 Ekim 1920'de "Buhâra Halk Kongresi" toplanarak "Buhâra Halk Cumhuriyeti"ni ilân etti. Fakat halkın Ruslara ve komünistlere karşı duyduğu nefretten bir an için gözleri yılan Sovyetler Buhâra'nın idâresini yine Buhâralılara bırakmak mecburiyetinde kaldılar. İçinde Sovyet taraftarlarının da bulunduğu fakat çoğunluğunu milliyetçi reformcuların teşkil ettiği Buhâra Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir "İttifak" andlaşması yapan Ruslar Buhâra'nın istiklâlini yeniden tanıdılar. Fakat Rusların Buhâra'yı Sovyetleştirme emellerinden vazgeçmemesi Buhâra-Sovyet münâsebetlerini yeniden kötüleştirdi. Bunun üzerine Sovyetlere karşı direnme mücâdelesini bizzat başlatan Buhâra'nın yeni devlet reisi M.A. Muhiddin zorla istifa ettirilerek yerine daha ılımlı olduğu sanılan Osman Hoca getirildi. Fakat Osman Hoca Sovyetlere hiç tâviz vermediği gibi bilâkis tam istiklâl için Türkistan'a gelmiş olan Enver Paşa ile işbirliği yaparak Ruslara karşı mücadeleyi daha da hızlandırdı. Türklerin bu istiklâl mücadelesi 1924'de kızıl-ordunun Türkistan'ı tekrar işgaline kadar devam etmiştir. Şimdi sıra Hîve Hanlığına gelmişti.

Hîve Hanlığı da tıpkı Buhâra gibi Rus işgalinden sonra içişlerinde serbest ve Rusya'ya bağlı bir devlet olarak varlığını devam ettiriyordu. 1917'de Bolşevik İhtilâli başladığı zaman Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Hîve'de Han ile "Genç Hîveliler" olarak bilinen yenilikçi grup ara-

[229] B. Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge Mass, 1968, s. 265-268.

[230] Hayıt, ayn. esr., s. 262.

[231] Seymour, ayn. esr., s. 291-194; Zenkovskiy, ayn. esr., s. 248-249.

laşarak ülkede ıslahatçı ve demokratik bir idâre tarzını kurmuşlar idi[232]. Fakat Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasındaki an'ânevî rekabetin yeniden patlak vermesi Hîve'nin bu kritik günlerinde en büyük talihsizliği olmuştur. Türkmen-Özbek anlaşmazlığının halledilememesi üzerine Türkmenlerin önderi Cüneyid Han etrafındaki Türkmen kuvvetleri ile Hîve üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Bu karışıklıktan istifade eden Sovyetler bir kızıl-ordu birliğini Hîve'ye göndererek Cüneyid Han'ın kuşatmasını kaldırmayı sağlamışlardır[233]. Fakat, Ruslardan hiç hoşlanmayan ahali, kızılordu birlikleri yerine Türkmenleri Hîve'de görmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim, bir müddet sonra Cüneyid Han'ın, Ruslarla işbirliği yapan İsfendiyar Han'ı öldürterek Hîve'ye hâkim olmasına ses çıkarmamıştır. Ne hazindir ki, büyük bir mücâhid olmasına rağmen Cüneyid Han'ın bâzı kışkırtmalara aldanarak Özbeklere karşı katı davranmaya başlaması Özbekleri kendinden uzaklaştırmakla kalmamış, hattâ onların Sovyetlerle işbirliği yapmalarına sebep olmuştur. Bu ise, Ruslar'a tekrar Hîve'nin içişlerine müdahele için yeni bir fırsat vermiştir. Durumun ciddiyetini kavrayan Cüneyid Han, Ruslarla anlaşma yolunu tercih etmek mecburiyetinde kalmış ve onlarla bir barış anlaşması yapmayı o şartlarda en ehven çıkar yol olarak görmüştür[234]. Böyle bir andlaşma ile Sovyetler, Hîve'de kendi fikirlerine uygun bir zemin hazırlamayı tasarlıyorlardı. Fakat, Hîve'de hiçbir komünist olmadığı için bu fikirlerini tatbik etmede son derece güçlük çekiyorlardı. Sonunda, Hîve'deki Rus askerleri Cüneyid Han'dan kaçan muhalif Özbeklerle bir "Hîve İhtilâl Taburu" kurarak Hîve de bir Sovyet hükûmeti kurulmasını talep ettiler. Hîve ihtilâl Taburu'nun yardım istemesi üzerine Sovyetler Türkistan'daki kızıl-ordu birliklerinden bir kısmını Hîve'ye sevk ettiler. Gûya "Cüneyid Han'ın ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hîve emekçilerini kurtarmak" maksadiyle 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 arasında kızıl-ordu birlikleri Hîve'yi işgal ettiler[235]. Bu Sovyet işgali ile sözüm ona "Hîve Halkının İhtilâli" gerçekleşmiş oluyordu. Hîve'de komünist olmadığı için Sovyetler idâreyi "Genç Hîveliler"e devretmek mecburiyetinde kaldılar. Kurulan "Hîve İhtilâl Komitesi" Hanlık sistemini lâğvederek "Harezm Halk Cumhuriyetini" ilân etti. Sovyet hükûmeti 13 Eylül 1920'de "Harezm Halk Cumhuriyeti" ile bir "İttifak" andlaşması imzalayarak Harezm'in gûya istiklâlini tanıdı. Bir müddet sonra

[232] Hayıt, s. ayn. esr., s. 268.

[233] Allworth, ayn. esr., s. 242.

[234] Seymour, ayn. esr., s.285.

[235] Allworth, ayn. esr., s. 242; Seymour, ayn. esr., s. 288; A. Sheehy, "The End of the Khanate of Khiva", *Central Asia Review*, 1967, Sayı: 1, s. 12-14.

Sovyetler Harezm Komünist Partisi'ni kurarak faaliyete geçirdiler[236]. Bilâhere Sovyetler Harezm Halk Cumhuriyetinin komünist aleytarı bir tutuma girdiğini ileri sürerek Genç Hîvelileri baştan uzaklaştırmış ve Ekim 1921'de kurdukları komünist hükûmetle Hîve'yi kontrollerine almışlardır. Böylece, binbir entrika sonunda Sovyetler, Hîve'de de komünist iktidarını gerçekleştirmiş oluyorlardı.

Bu sıralarda Kara-Kum'a çekilen Cüneyid Han, Sovyetlere karşı mücâdeleyi yeniden teşkilâtlandırarak hızlandırdı. Bu seferki mücâdelesinde kendisini diğer Türkmen boylarının yanısıra bir zamanlar lüzumsuz yere fikirlerine karşı çıkmış olan fakat bilâhere Sovyetlerin hakikî niyetlerini anlayan Hîveliler de katılıyorlardı.

Türkistan Türklerinin kültürel ve politik alanda uyanmalarına çok büyük emekleri geçen Tatar Türklerinin âkibetleri de Türkistan Türklerininkinden farklı olmamıştır. Rus hâkimiyetine düşen Türk boylarının içinde en uyanık ve kültür sâhasında en ileri gitmiş bir Türk boyu olan Tatarların istiklâllerine kavuşamamalarında şu iki faktör büyük rol oynamıştır: 1- Tatarların dağınık oluşu bir kısmının Kırım'da bir kısmının Kazan'da ve diğer kısmının Volga boylarında yaşamaları onların bir araya gelip müstakil devlet kurma şanslarını büyük ölçüde azaltmıştır. 2- Tatarların yaşadıkları bölgelerin merkezî Rusya'ya yakın oluşları dolayisiyle de her türlü faaliyetleri Ruslar tarafından sıkı bir şekilde tâkip edilmesine sebep olmuştur. Bütün bu aleyhteki faktörlere rağmen Tatar Türkleri yılmamış ve bilhassa Kazan merkez olmak üzere bir "Muhtar Tatar Cumhuriyeti" kurmak için büyük bir mücâdeleye girmişlerdir. Fakat, 1917 Bolşevik ihtilâli'nden sonra çıkan iç harbde Kazan'ın önce komünist aleyhtarı Rus birlikleri ve bilâhere de kızıl birlikler tarafından istilâ edilmesi Tatarların mücâdelesini sonuçsuz bırakmıştır[237]. Bunun üzerine Tatarlar, Başkırtlar ile birleşip bir "Muhtar Tatar-Başkırt Cumhuriyeti" kurmayı denemişler ise de, liderlik hususunda çıkan anlaşmazlık ve Sovyet baskısı neticesinde bir sonuç alamamışlardır. Bütün mücâdelerine rağmen millî muhtariyet hakkını elde edemeyen Tatarlar sonunda Sovyet modelinde kurulan "Tatar Komünist Partisi"nin idâresinde bir otonomiyi kabûl etmek durumunda bırakılmışlardır[238].

[236] Allworth, ayn. esr., s. 243; Sheehy, ayn. esr., s. 15-16; *İstoriya Uzbekskoy SSR*, Taşkent 1967-68, III, s. 268-271.

[237] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 186-190.

[238] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 192-194. Tafsilât için bk., *İslâm Ansiklopedisi*, Kazan, Kırım ve Başkırt maddeleri.

Rus hâkimiyetine düşmüş Türk boylarının içinde millî muhtariyet için 1917 İhtilâlinden sonra en başarılı ve aynı zamanda en hazin mücâdeleyi verenlerin başında Başkırtlar gelir. İhtilâlden önce Başkırtların iki gayesi vardı: birincisi, Ruslar tarafından gasbedilen topraklarını geri almak, ikincisi ise "Muhtar Başkırt Cumhuriyeti" kurmak. İlk isteklerini yerine getirme imkânı bulamayan Başkırlar, Bolşevik İhtilâli'nden bir ay sonra "Başkırt Otonom Cumhuriyeti"ni ilân ederek ikinci arzularına kavuştular (15 Kasım 1917)[239]. Başkırt Türklerinin millî muhtariyet için yaptıkları en büyük mücâdelenin lideri Ahmed Zeki Velidi idi. Zeki Velidi'ye bu başarılı mücâdelenin başlangıcında en çok yardımı dokunan şahıs ise sonradan aşırı bir komünist olan Manat olmuştur. Nitekim Manat, çok geçmeden Stalin ile işbirliği yaparak Başkırt Cumhuriyetinden ayrılınca Zeki Velidi Başkırtların tek millî lideri olarak kalmıştır.

Türk boylarını giriştikleri istiklâl mücâdelelerinde yöneten diğer liderlerin aksine Zeki Velidi daha gerçekçi bir tutumla mücâdelesine muntazam bir ordu kurarak başlamıştır[240]. Fakat Başkırtlar da Tatarlar gibi merkezî Rusya'ya yakın oldukları için Zeki Velidi'nin bu faaliyetleri Rusların hemen dikkatini çekmiştir. Nitekim, iç harbte komünist aleyhtarı kuvvetlerin kumandanı Kolçak, "Millî Muhtar Başkırt Cumhuriyeti"ni istemediğinden memleketi istîlâ ederek yenice kurulmuş olan Başkırt ordusunun silâhlarını toplatmıştır[241]. Çaresiz kalan A. Zeki Velidi, büyük emeklerle kurduğu Başkırt Cumhuriyeti'nin muhtariyet için komünist liderlerle anlaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Lenin ve Stalin, Başkırt ordusunun istendiği zaman Sovyetler emrine verilmesi şartiyle Başkırt Muhtariyetini tanımışlardır[242]. Sovyetlerle işbirliği yapmanın sonunu iyi görmeyen Zeki Velidi, Kazak Türkleri ile beraber daha kuvvetli bir federasyon kurmak için teşebbüse geçti ise de, Kazak liderlerini ikna edemediğinden bir netice alamadı[243]. Çaresizlik içinde tekrar Sovyetlere dönen Zeki Velidi, onlarla işbirliğini daha da geliştirip Başkırt Cumhuriyeti'nin muhtariyetini garanti etmek ümidiyle 150 arkadaşı ile birlikte Başkırt Komünist Partisi'ni kurarak faaliyete geçirdi[244]. Fakat Sovyet taraftarı bâzı aşırı komünistlerin hükûmet işlerine sık sık karışması üzerine hükûmetin emri ile Başkırt ordusu komünistleri tevkif etti. Komünist aleyhtarı Kolçak kuvvetlerini yenen Frunze'nin kızıl-ordu'su Başkırt ilini istilâ ede-

[239] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 197; Toğan, *Hâtıralar*, s. 185.
[240] Togan, *Hâtıralar*, sz. 207.
[241] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 198-199.
[242] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 200.
[243] Togan, *Hâtıralar*, s. 286-290.
[244] Zenkovskiy, ayn. esr., s. 201.

rek komünistleri serbest bıraktırdı (Ocak 1920). Başkırt ordusu Rus subayların komutasına geçtiği için hiç bir müdahalede bulunamadığı gibi bir müddet sonra büyük bir kısmı, daha önceki anlaşma gereğince, Lehlilere karşı çarpışmak üzere Ukrayna ve Lehistan cephesine gönderildi. 19 Mayıs 1920'de Sovyet hükûmeti "Muhtar Başkırt Cumhuriyeti"ni fesh ederek yerine komünist bir idâre kurduğunu ilân etti. Bütün bu hâdiseler olurken Zeki Velidi Moskova'da idi. Sovyet komünistlerinin hiçbir sözüne güvenilemeyeceğini bir kere daha görerek Basmacı harekâtı adı altında Türkistan'da devam etmekte olan millî istiklâl mücâdelesine katılmak üzere Moskova'yı terk etmiştir[245].

Basmacılık: Türklerin son Millî Ayaklanması: Rus hâkimiyetine düşen Türkistan Türklerinin Çarlık rejiminde maruz kaldıkları adaletsiz ve sömürü idâresinden kurtulma ve eşit haklara sâhip daha insanca bir hayat tarzı için giriştikleri her mücâdele Ruslar tarafından kanlı bir şekilde önlenmiş idi. 1917 İhtilâli ile Rus imparatorluğunda yaşayan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendilerini idâre etme hakkı vaad eden yeni Sovyet rejiminin de sözlerinde samimî olmadığı ve Çarlık'dan daha katı bir dikta idâresi kurarak sömürgecilik siyasetine devam etmek emelinde olduğu kısa zamanda acı bir şekilde bütün Türklerce öğrenilmişti. Her türlü maddî varlıkları ellerinden alınan ve ezilen Türk halkı, Ruslara karşı büyük bir nefret hissiyle doldu. Millî Muhtariyet teşebbüslerinin Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde boğulması onlardaki istiklâl ve hürriyet aşkını söndürememiştir. Nitekim, hürriyet ve istiklâl aşkıyla yanan halktan bir çok kişi silâhını alıp mücâdele için dağlara çıkmıştır. Bu silâhlı kişilere halkın da katılmasıyla Ruslara karşı yeni bir istiklâl mücâdelesi başlamıştır. Türkistan Türklerinin giriştikleri bu hürriyet ve millî istiklâl mücâdelesi Sovyetler tarafından dünya milletlerine önemsiz bir olay gibi Basmacılık (basın-haydutluk edenlerin) harekâtı olarak tanıtılmak istendi[246]. Sovyet iddialarının gülünçlüğünü Türkistan'daki kızıl-ordu birliklerinin komutanı Frunze'nin askerlerine verdiği şu emirden anlamak mümkündür: "Yoldaşlar, Türkistan'ın incisi olan Fergana, iki yıldan fazla bir zamandır kanlı bir savaş meydanı halindedir... Türkistan'daki Sovyet iktidarı, ilk kuruluşu zamanında, Avrupalı (Rusyalı demek istiyor) ve yerli geniş işçi, köylü kitlelerini, kendine çekecek yerde, emekçi halkı kendinden uzaklaştırmak için elinden geleni yaptı... İstihsalin millîleştirilmesi yerine sadece burjuvazinin malları değil, orta halli köylülerinki bile yağma edildi. Burada

[245] Zeki Velidi ve Başkırtların muhtariyet mücâdelesi hakkında daha fazla bilgi için bk., A. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, İstanbul, 1969.

[246] H.C. Ellis, *The Trascaspian Episode*, London, 1963, s. 165.

faaliyet gösteren kızıl-ordu birlikleri, ihtilâli savunan önderlerin bâzıları ve emekçi halk tarafından istibdat aracı olarak kullanıldı... Basmacı Harekâtı olarak bilinen o hareket, bu temel üzerinde meydana geldi ve gelişti. Basmacılar, basit haydutlar değildir. Böyle olsalardı, onların çoktan bertaraf edilebilecekleri âşikârdır"[247]. Büyük Sovyet Ansiklopedisi ise 1927 basımında bu mevzuuda şunları kaydeder: "Basmacı harekâtının mantıkî olarak yürütülen, siyasî ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri vardı. Bu hareket, üç cumhuriyette (Türkistan, Buhâra ve Harezm'de), köylü halkın kitle hareketine dönüşüverdi"[248]. Türkistan'da vazife gören bir Sovyet otoriteside Basmacılık hakkında şunları yazmaktadır: "Basmacı hareketi, Türkistan halkının yabancıların hâkimiyetine karşı millî ayaklanması olarak ortaya çıktı"[249].

Türkistan'daki bu millî ayaklanmanın gücünü köylüler teşkil ediyordu. Bunlara esnaf ile san'atkârlar, din adamları ve reformistler de katılmışlardır. Ayaklanmanın yeteri kadar lideri olduğu hâlde maalesef merkezî bir teşkilâtlanmadan yoksun idi. 1918 yazına kadar ayaklanmanın liderliğini Ergaş Korbaşı yaptı. Ergaş'dan sonra liderliğine getirilen Şîr Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu'nun kontrolünde sekiz bölge komutanlığı kurularak teşkilât genişletilmeye çalışıldı[250]. Millî ayaklanmayı yöneten kuvvetler Kasım 1919'a kadar Fergana'nın büyük bir kısmını kontrollerine aldılar. Telâşa kapılan Sovyet yöneticileri önce beş kişilik bir "Fergana İhtilâl Komitesi", sonra da üç kişilik bir "Fergana Cephesi" kurarak bu millî ayaklanmayı bastıracak tedbirler almaya başladı. Fakat bu komiteler ve kızıl-ordu ayaklanmayı bastırmaktan âciz kaldılar. Bunun üzerine adları geçen komiteler feshedilerek Fergana'da bir askerî diktatörlük kurdular. Millî ayaklanma Fergana'dan sonra Buhâra ve Harezm (Hîve)'de de hızla yayıldı. Eskiden olduğu gibi Ruslar bu ayaklanmaları da küçük çapta asker birliklerle bastırıp ayaklanmanın elebaşılarını cezalandıracaklarını ümid etmişlerdi. Bu maksatla Buhâra ve Harezm'e gönderilen birlikler başarıya ulaşamadıkları gibi kendilerine duyulan nefretten dolayı daha çok halkın ayaklanmaya iştirak etmesine sebep oldular[251].

Bu esnada Cüneyid Han ile diğer liderlerin Harezm'de Sovyet hâkimiyetine karşı silâhlı mücâdeleleri hızla gelişirken Buhâra'da da milliyet-

[247] M.V. Frunze, *Izbrannye proizvodeniya*, Moscow, 1957, I, s. 313; Hayı ayn. esr., s. 277-278.

[248] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Moskova, 1927, V. s. 35.

[249] Hayıt, ayn. esr., s. 78; G. Skalov, "Sotsialnaia prioda basmachestv v Turkestane", *Zhizn National'nostei*, Nr. 3-4 (1923), s. 51-61.

[250] Hayıt, ayn. esr., s. 279. Basmacı liderleri hakkında daha fazla bilgi için bk., A. Bademci, *Korbaşılar, 1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975.

[251] A. Park, *Boshevism in Turkestan: 1917-1927*, New York, 1957, s. 40.

çi reformistlerin önderliğinde Ruslara karşı silâhlı mukavemet başladı. Türkistan'daki millî mücâdelenin bu üç merkezde hızla gelişmesi Sovyetlerin Türkistan'daki hâkimiyetlerini tehlikeye soktu. Ne var ki, kızıl-ordu birlikleri Ağustos 1919'da komünist aleyhtarı beyaz-ordu'nun Orenburg hattını yararak duruma müdahale etmiştir. Bana rağmen Sovyetler bu millî ayaklanmayı Türkistan'daki kuvvetleriyle bastırmakta yine âciz kalınca, hâkimiyetlerini yeniden tesis maksadiyle bir Türkistan Cephesi açtılar[252]. Cephe komutanlığına tâyin edilen Frunze, 3 Eylül 1919'da Türkistan'ın tekrar işgali için gerekli hazırlıkların tamamlanması emrini verdi. Kendisi de maiyyeti ile birlikte Taşkent'e gelerek millî ayaklanmayı bastıracak plânlar üzerinde çalışmaya başladı (22 Şubat 1920)[253].

Türkistan Türklerinin giriştikleri millî ayaklanma bütün engellere rağmen başariyle devam etmiş, ancak, yeterli derecede silâh olmayışı ve merkezî bir idâreden mahrumiyet sebebiyle kızıl-ordu birlikleri karşısında ağır kayıplar vermişlerdir. Otorite eksikliğini gidermek üzere Fergana'daki kurtuluş savaşı liderleri 24 Eylül 1919'da Mehmed Emin Beğ başkanlığında Fergana hükûmetini kurdular[254]. Bu arada silâh temini için Afganistan'a ve Hazar Denizi'nin doğusundaki komünist aleyhtarı Ruslara yardım etmek isteyen İngiliz birlikleri komutanına elçiler gönderildi ise de, İngilizler ile Afganlıların müstereddit tutumları dolayısiyle bir netice alınamadı[255].

Fergana hükûmetinin teşekkülüne rağmen millî ayaklanmayı idâre eden liderler arasında bir birlik temin edilememiş ve her liderin kendi bölgesinin hükümdarıymış gibi hareket etmelerinin önüne geçilememiştir. Üstelik işin içine bir de kabilecilik ve bölgecilik dâvaları karıştırılmış idi[256]. Bunlardan da anlaşılıyor ki, Türkistan mücâhitleri geçmişin acı hâdiselerinden ders almadan, mücâdelelerini birlik ve organizasyondan uzak bir şekilde yürütüyorlardı. İşte bu sırada Enver Paşa'nın Türkistan'da görülmesi ve liderliği kabul etmesi bu millî mücâdeleye yeni bir yön ve hız vermiştir.

Enver Paşa, I. Dünya Harbi'nde tâkip ettiği politikada uğradığı talihsizliklere rağmen, Türk dünyasının birliği dâvasına samimiyetle inanan

[252] Park, ayn. esr., s. 42; Hayıt, ayn. esr., s. 280.

[253] Frunze, ayn. esr., s. 235-236; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Cambridge Mass, 1964, s. 183

[254] Hayıt, ayn. esr., s. 281.

[255] Park, ayn. esr., s. 42; P.T. Etherton, *In the Heart of Asia*, London, 1925, s. 230.

[256] Park, ayn. esr., s. 51; M. Çokay, "The Basmajı Movement in Turkestan", *The Asiatic Review*, Nr. 24 (1928), s. 284-285.

ve bu hususta plânları olan bir şahsiyet idi[257]. Enver Paşa'nın harbin sonunda Rusya'ya gidişi ve bilâhere Sovyetlerin temasları hakkında her ne kadar çeşitli tefsirlerde bulunulmuş ise de, hakkında söylenen ve yazılanların çoğunun bir "spekülasyon"dan ibaret olduğu devrin şartları incelendiği ve hâdiseleri değerlendirildiği zaman, ayrıca O'nun Türkistan'da tâkip ettiği siyaset tedkik edildiğinde iyice anlaşılacaktır. Enver Paşa, komünizmi bütün dünyaya hâkim kılmak ihtirasiyle yanan Sovyet idârecilerinden, Türkistan müslümanlarını teşkilâtlandırarak İngilizleri Hindistan sömürgesinden atacağı vaadi ile sıyrılıp Türkistan'a gelmiştir. Daha önce, Eylül 1920'de, Bakû'daki "Doğu Milletleri Kongresi"nde kâfi derecede malûmat edindiği Türkistan millî ayaklanmasının Buhâra'ya vardığında çok kritik bir safhada olduğunu gören Enver Paşa, hiç tereddüt etmeden mücâdeleye girmiştir. Muntazam ordulara kumanda etmiş ve harb sanatından anlayan tecrübeli bir şahsiyet olarak, Türkistan'daki millî ayaklanmayı yönetmeğe karar vermesi bütün mücâhitler arasında büyük bir sevinçle karşılanırken, maalesef buna bir kısım liderlerin iştirak etmedikleri görülür. Enver Paşa'nın liderliğine muhalefet edenlerin başında Zeki Velidi, eski Buhâra Emiri ile Veziri ve bir kısım muhafazakâr kabile liderleri ile bâzı Sovyet taraftarı şahsiyetler bulunuyordu. Bilhassa Zeki Velidi'nin, "Bolşevikler, millî bir kızıl-ordu esası üzerine millî bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasına razı olurlarsa, Sovyetlerle birleşebiliriz" demesi[258] bütün acı tecrübelere rağmen Rusya'da komünist rejimini kuranların hakikî niyetlerini anlayamadığını gösteriyordu. Türklük dâvasına büyük hizmetleri geçen Zeki Velidi'nin, binbir emekle kurduğu ve sonunda Sovyetlere vermek mecburiyetinde kaldığı Başkırt ordusu Enver Paşa'nın emrine tahsis edeceği yerde O'na tekrar Sovyetlerle işbirliği yapabileceği ihtimalinden bahsetmesi muhakkak ki Enver Paşa'nın ve Türkistanlıların Sovyet hâkimiyetine karşı giriştikleri bu son millî mücâdelede menfî bir rol oynamıştır. Enver Paşa'ya karşı gösterilen bu muhalefete biraz da kendisinden önce Türkistan'a gelmiş olan Cemal Paşa'nın bilhassa muhafazakârlar hakkında ileri-geri konuşmaları sebep olmuştur[259]. Zira, Cemal Paşa'nın bu davranışından gocunan Buhâra Emiri ile taraftarları Enver Paşa'nın liderliğine muhalefet etmişlerdir. Ancak, bu ümid edilmedik duruma rağmen Enver Paşa, mücâhitlerin arzusuna uyarak, bütün Türkistan Türklerini içine alan bir "Orta Asya İslâm Devleti" kurmak emeli ve gayesiyle Sovyetlere karşı mücâdeleyi başlattı. 19 Mayıs 1922'de Sovyet

[257] Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 2. baskı, 1983, s.

[258] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 435 ve aynı müellif, *Hâtıralar*, s. 386-9

[259] O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism, London, 1967, s. 120.*

hükûmetine bir ültimatom vererek kızıl-ordu'nun Türkistan'ı terketmesini istedi[260]. Sovyetlerin Türkistan'dan çekilmeyecekleri anlaşılınca taraflar arasında savaş kaçınılmaz hâle geldi. Top ve makineli tüfeklerden yoksun kırık dökük silâhlara sâhip Enver Paşa'nın mücâhitler ordusunun ilk zaferi Duşenbe'yi Ruslardan kurtarmak oldu[261]. Fakat Enver Paşa, Türkistanlı liderlerin kendisine yardımı reddetmelerinden dolayı, her türlü modern silâhlara techiz ve takviye edilmiş kızıl ordu birliklerine karşı 15 Haziran 1922'de yaptığı ikinci savaşı kaybetmekten kurtulamamıştır. Bundan sonra çok müşkül duruma düşen Enver Paşa, tekrar Buhâralı liderlerin yardımlarını istemiş ise de, hiçbir karşılık alamadığı gibi kendisine yardım etmek isteyen bir grup Afganlıya da mâni olunmuştur[262]. Bütün güçlüklere rağmen sonuna kadar mücâdele etmek azminde olan Enver Paşa, Duşenbe yakınlarındaki Belcuvan köyüne çekildi. Etrafında kalan bir avuç mücâhide gözyaşları içinde son sözleri şu oldu: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehit oluruz. Alınyazımızda ne var ise o olacaktır, bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktan ise atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri tâkip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır"[263].

Belcuvan'a çekilen Enver Paşa ile mücâhitleri 4 Ağustos 1922'de ansızın Rusların baskınına uğradılar. Agabekov isimli komünist bir Ermeni ile Abdürrahman isimli bir Tâcik'in yol gösterdiği kızıl-ordu birlikleri Kurban Bayramı'nın ikinci günü Enver Paşa'nın karargâhına hücum ettiler[264]. Enver Paşa, yakın muharebeyi kabûl etmek mecburiyetinde kaldı. Atına atlayıp mücâhitlerinin başında düşmana hücum etti. Bizzat 11 düşmanı hakladıktan sonra makineli tüfek ateşiyle şehit oldu[265]. Şehit Enver Paşa 20.000'den fazla bir mücâhitler topluluğunun gözyaşları içinde toprağa verildi. O'nun ölümü üzerine Türkistanlı millî şairlerden Çolpan, mersiyesinde şöyle dedi:

[260] Park, ayn. esr., s. 51; Pipes, ayn. esr., s. 258; Hayıt, ayn. esr., s. 283 J. Castagne, *Les Basmachis*, Paris, 1925, s. 50.

[261] Pipes, ayn. esr., s. 258; C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets, London, 1957, s. 155.*

[262] Pipes, ayn. esr. s. 259.

[263] Caroe, ayn. esr., s. 124.

[264] G.S. Agabekov, *ÇK za rabotoy*, Berlin, 1931, s. 52-68; Hayıt, s. 283

[265] Hayıt, ayn. esr., s. 284; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 451-460; Pipes, ayn. esr., s. 259; Caroe, ayn. esr., s. 125. Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk. F.Kandemir, *Enver Paşa'nın son günleri*, İstanbul, 1943; L. Fishe "The End of Enver Pasha", *Virginia Quarterly Review*, April 1930, 232-50 "Enver Paşa'nın Ölümü", *Resimli Ay Mecmuası*, İstanbul, 1950; A.R. Baysun *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1945; Ş.Ş. Aydemir, *Maedonya'da Orta Asya'ya; Enver Paşa*, İstanbul, 1972. Cilt. III.

"Son nefesini düşmanlar aldı,
Ah, iğrenç zamanlar geldi,
Talihsizliğime, şimdi şeytanlar güler"[266].

Enver Paşa'nın kahramanca şehadeti, Türkistan'daki kurtuluş Savaş meş'alesinin söndüğü mânasına gelmemektedir, bununla beraber, bu meş'alenin zayıfladığı da muhakkaktır. Enver Paşa'nın ölümüne rağmen bu millî ayaklanmadan büyük bir telâşa kapılan Sovyetler durmadan kızıl-ordu birliklerini takviye ettiler[267]. 1923'de kızıl-ordu başkomutanı Kamanev bizzat Türkistan'a gelerek millî ayaklanmayı temelden yok edecek pânlar hazırladı[268]. Kızıl-ordu, uçakların ve tankların da desteği ile, 1923 yazından 1924 kışına kadar millî ayaklanmaya katılan bölgelerin hemen hemen hepsini işgâl etti[269]. Mücahitlerin büyük bir kısmı hayatlarını Ruslara karşı mücâdelede ya şehit olarak, veya idâm edilerek kaybettiler. Geri kalanların bir kısmı teslim olmak mecburiyetinde kalırken çok az bir kısmı da İbrahim Beğ önderliğinde Afganistan'a çekilmek zorunda kaldılar. İbrahim Beğ bir avuç mücâhidi ile 30 Mart 1931'de vatanına dönerek mücâdeleyi tekrar başlattı. 3 Nisan-19 Nisan 1931 arasında kızıl-ordu birlikleri ile yaptığı son savaşı da kaybedince, Türkistan Türklerinin millî istiklâlleri için giriştikleri bu mücâdelenin de sonu gelmiş oldu. İbrahim Beğ 23 Haziran 1931'de maiyyeti ile birlikte idâm edildi[270].

Türkistan Türklerinin bu millî kurtuluş savaşının başarısızlıkla sona ermesinde üç büyük faktör rol oynamıştır: Birinci faktör, Türkistanlı liderlerin birlik ve beraberlik içinde Enver Paşa'yı desteklememeleridir. Enver Paşa'nın millî ayaklanmaya önderlik edişi Sovyet yöneticilerini son derece endişelendirmişti. Enver Paşa için "İngiliz casusudur", "Doğu Milletlerinin Düşmanıdır", "Onu tâkip etmezseniz istediğiniz her şeyi vereceğiz" diye Sovyetlerin yaptıkları bütün propagandalar halk üzerinde çok az tesir yapmıştı[271]. İkinci faktör, Enver Paşa'nın kumanda ettiği mücâhitler ordusunun modern silâhlara sâhip olan kızıl-ordu ile mukayese kabûl edemiyecek derecede zayıf oluşu idi. Mücâhitlerin hiç topçu

[266] Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 454; Hayıt, ayn. esr., s. 248.
[267] Hayıt, ayn. esr., s. 284.
[268] Pipes, ayn. esr., s. 260.
[269] Hayıt, ayn. esr., s. 285.
[270] Hayıt, ayn. esr., s. 287-292; A. Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli Hareketi ve Enver Paşa, İstanbul 1975, s. 412-436.*
[271] Hayıt, ayn. esr., s. 287-292.

gücüne sâhip olmayışları çok büyük bir dezavantaj teşkil etmiştir[272]. Üçüncü faktör ise, Enver Paşa'nın şehadeti ile mücâhit kuvvetlerin lidersiz kalışıdır. Mücâhitlerin halk tarafından desteklenmesini önlemek için Sovyetlerin, daha önce zorla işgal ettikleri vakıf topraklarını geri vereceğini, yasakladıkları müslüman okulları ile şer'î mahkemelerin tekrar açılacağını ve iç ticaretin serbest olacağını vaad ve bu vaadlerini, bir taktik icabı, bir müddet tutmuş olmalarıdır[273].

Türkistan'ın Cumhuriyetlere bölünmesi ve Sovyet rejiminde millî mukavemetin devamı: Giriştikleri istiklâl savaşını kaybeden Türkistan Türkleri bu sefer hakları için, komünist rejimi içinde yapılagelmekte olan yeni bir mücâdeleye katıldılar. Harezm ve Buhâra Halk Cumhuriyeti başta olmak üzere Türkistan'da kurulan diğer komünist partilerde çalışan Türkler bu partilerin tam mânasiyle Sovyet kontrolüne geçmesi ve mümkün olduğu kadar millî hak ve menfaatlerin muhafazası için uğraşmayya başladılar. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Kaari ile Turar Kıskul yapmakta idiler. Sultan Galiyev ise, aynı maksatla Moskova'da çalışmakta idi[274]. Bu şahısların gayretleri aynı zamanda komünist yönetiminde millî bir "Türkistan Birliği" yaratmaya mâtuf idi. Bilhassa bu milî birlik fikri 1921'de daha da canlı bir hâle gelmişti. 1921 Temmuzunda Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi ile Buhâra'ya gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in teşebbüsleri ile bir "Türkistan Millî Birliği" teşkilâtı kuruldu[275]. Birliğin başkanlığına da Zeki Velidi getirildi[276]. Fakat Rusların şiddetli baskıları yüzünden Zeki Velidi ile birliğin ileri gelenlerinden Osman Hoca ve Müfti Sadruddin Han memleketten uzaklaşmak mecburiyetinde kaldılar. Birliğin Türkistan'daki üyelerinden Feyzullah Hoca bu mücâdeleyi 1937 senesine kadar devam ettirdi.

Türkistan Türklerinin komünist sistem altında Türkistan'ın birliği için yaptıkları bu mücâdele Rusları yeniden telâşlandırmıştır. Moskova'dan aldıkları direktifler ve bu arada Özbekler ile Kazaklar, Türkmenler ile Özbekler arasındaki geçimsizlikleri tekrar ortaya getirerek körüklemişler, ve sonra da, bir kongre toplamışladır. Mart 1924'de Taşkent'de tertip edi-

[272] Park, ayn. esr., s. 54;

[273] Pipes, ayn. esr., s. 259; R. Vaidyanath, *The Formation of the Soviet Central Asian Republics*, New Telhi, 1967, s. 116-117; Park, ayn. esr. 214

[274] M.S. Sultan-Galiev, *Stati (Articles), Oxford, 1984, Society For Central Asian Studies, Reprint Series: No. 1 s. 5-66.*

[275] Hayıt, ayn. esr., s. 301.

[276] Togan, *Hâtıralar*, s. 375.

len kongrede Sovyetler, birlik aleyhtarı olan Kazak, Özbek ve Türkmen delegeleri kışkırtarak kongreyi tam bir çıkmaza sokmuşlardır. Kongreye, birlik, havasından ziyâde ayrılık havası hâkim olmuştur. Bu Sovyet oyunlarını iyi tâkip eden ve Türkistan'da mutlaka birliğin kurulmasını arzu eden üyelerden ve Türkistan ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine hitap ederek, "Türkistan'ı ayrı ayrı Cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Halbuki "Özbek", "Türkmen" vb. gibi milletlerden ve bunların ayrılmasından bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına, "Özbek" ve "Türkmen" sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak isteniyor" diye onları dönen dolaplara karşı dikkatli olmaya dâvet etmiş ise de, Sovyetler O'nu da tesirsiz hâle getirmişlerdir[277]. Bunu tâkiben Ruslar, ayrı cumhuriyetler fikrini daha önce kurdurmuş oldukları partiler içinde işlemeye başlamışlardır. Sovyet yöneticilerinin bu gayretleri kısa zamanda meyvelerini vermiştir. Türkistan'daki Komünist Partiler beraberce Rus Komünist Partisine müracaat ederek ayrı Cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirdiler[278]. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi durumu görüşerek Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924)[279]. Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmek isteyenler oldu ise de, bunlar, kendilerini dinleyen bir merci bulamadılar[280].

Ayrı Cumhuriyetlerin kurulması kabûl edildikten sonra teşekkül eden "Merkezî Toprak Komitesi" bu Cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak sınırları aşağıdaki şekilde tesbit etmiştir:

1- *Özbek Cumhuriyeti* Genellikle eski Buhâra Cumhuriyeti topraklarını (Buhâra, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehribaz, Baysun ve Sarı-Asi) Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

2- *Türkmen Cumhuriyeti*: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhâra Cumhuriyetinin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilâyetleri ve Harezm Cumhuriyetinin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine alıyordu.

3- *Kazak Cumhuriyeti*: (1936'ya kadar Muhtar Cum.) Akmescid, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirazçul-Çimkent, Alma-Ata, Carkent, Pişbek'in bir kısmı, Taldu-Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu. Amu-Derya ve Harezm yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelen *Karakalpak Muhtar Bölgesi* tesis edildi.

[277] Vaidyanath, ayn. esr., s. 167-168; Hayıt, ayn. esr., s. 298-299.
[278] Vaidyanath, ayn. esr., s. 175-176.
[279] Vaidyanath, ayn. esr., s. 172; Allworth, *Central Asia*, s. 255.
[280] Vaidyanath, ayn. esr., s. 180-185.

4- *Tâcik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet)*: Kurgan-Tube, Kulyab, Duşenbe Sir-Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilâyeti ile Zaraf-şan Bölgesi ve Batı Pamir bölgesi. Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu.

5- *Kırgız Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet)*: Karakol böl-gesi, Pişbek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bâzı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzeyi Kırgız Cumhuriyetini teşkil edecekti[281].

Toprak Komitesi'nin bu taksimi Rus Komünist Partisi tarafından tas-dik edilir edilmez, her Cumhuriyetin Komünist Partisinin ileri gelenleri komiteler kurarak kendi idârî, ekonomik ve kültürel programlarını yap-maya başladılar. Yapılan bütün programlarda Türk Cumhuriyetlerinin ve Türklerin isteyerek Ruslarla birleştikleri tezi ve teması iyi bir şekilde işle-necekti. Nihayet, bu çalışmalar Ekim 1924'de tamamlanarak Ruslara bağ-lı olarak Türkistan'da kurulan ve yukarıda adları zikredilen cumhuriyet-lerin kuruluşu tamamlanmış oldu[282].

Türkistan'da Sovyetlere bağlı olarak kurulan Türk Cumhuriyetlerine ilk yıllarında Rus baskısı ve sömürücü nispeten az idi. Fakat 1930'larla bir-likte Türk Cumhuriyetlerinde Rus baskısı ve sömürüsü artmış, bilhassa II. Dünya Harbi'nden sonra bu baskı ve sömürü daha da şiddetlenerek bir nevi bu Türk Cumhuriyetlerin kolonileştirilmesine gidilmiştir. Bugün, bu Türk Cumhuriyetlerinde gizli ve amansız bir savaş devam etmektedir. Ruslar, Türk memleketlerini tamamen kolonileştirmeye, Türkler ise buna mâni olmaya ve millî varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadır[283].

Moskova'nın, Türkleri Sovyetleştirme çabaları: Sovyetler istedikleri sistemi kurduktan sonra, önce demokratça bir havaya girmeye çalışmışlardır. Dünyanın başka yerlerinde toplanan Müslüman Kongrelerine, sözde muh-tar olan Türkistan Cumhuriyetlerinin de iştirak edebileceklerini göster-mek için, kendi adamlarını göndermeye başladılar. Bu tip kongreler için kullandıkları bâzı din adamlarını, yardım ettikleri Mısır ve Yemen gibi

[281] Vaidyanath, ayn. esr., s. 188-191; Hayıt, ayn. esr., s. 345-352.

[282] Vaidyanath, ayn. esr., s.193-196.

[283] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., A.A. Benningson and S.E. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, London, 1979 aynı müellifler, *Muslims of the Soviet Empire*, London, 1986. E. Kırımal, "Sovyet Türkistan'ında Milliyetçilik", Dergi sayı: 41 (1965), s. 3-21; T. Devletsin, "Kırgızistana Milliyetçilik", Dergi, 41 (1965), s. 22-33; S, Tekiner, "Özbekistan-da Milliyetçilik" Dergi 41 (1965), s. 34-48; B. Rıza, "Kazakistan'da Milliyetçilik", Dergi, 41 (1965). s. 49-58.

ülkelerde eğitiliyorlardı. Maksatları diğer İslâm ülkelerine de açılmaktı. Esasında bunun için ellerine iyi bir fırsat geçmişti. İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki mücadelede Amerika Birleşik Devletlerinin İsrail tarafını tutması, bu ülke ile rekabet eden Sovyet Rusya'yı da islâm ülkelerini müdafaaya sevk etmişti. İslâm ülkelerinde belirli bir nüfûz sâhibi olan Sovyetler, Kafkasya ve Türkistan'daki müslümanların, en azından din adamlarını, bu islâm ülkelere göndererek gûya Sovyetlerde de islâmiyetin serbest olduğunu göstermek istiyordu. Karşılıklı yapılan bu ziyaretlerde, Sovyetlerden destek görmüş olan bâzı İslâm ülkeleri ne hikmetse Türkistan müslümanlarının çektikleri çileyi görmemezlikten gelmişlerdir[284]. Bu ise, Sovyetleri daha cesurca hareket etmeye sevk etmiştir. Yine bu ziyaretler çerçevesinde Malezya ve Endonezya müslüman heyetleri Türkistan'ı ziyaret ettikleri zaman karşılaştıkları inanılmaz durumdan son derece rahatsız olmuşlar ve hattâ Endonezya heyeti protesto mahiyetinde Sovyetler Birliğini terk etmiştir. Bununla da yetinmeyen Endonezya müslümanları, ülkelerine dönüşte "*Encümen-i Azad-ı Türkistan*" adlı bir cemiyet kurarak Türkistan müslümanlarını kurtarma kampanyası başlatmışlar ise de, beklenen ilgiyi uyandıramamışlardır[285].

Bunun hâricinde Sovyetler, ikinci bir propaganda yolu tâkip etmişlerdi. Bu, neşriyat yoluyla propaganda idi. Sanki Türkistan müslümanları, Sovyetlerdeki islâmî hayattan memnunlarmış gibi kitaplar ve dergiler neşretmeye başladılar. Sadece dışa yönelik propaganda için çıkarılan bu kitap ve dergileri, Türkistan müslümanları hiçbir zaman okuma şansı bulamamışlardır. "Sovyet Müslümanları" adlı dergi sırf bu maksatla yıllar yılı çıkarılmış ve Türkistan müslümanları bu dergiyi hiçbir zaman görmemişlerdir.

Öte yandan, Sovyetlerin islâm politikası gerçekte bambaşka idi. İslâmiyet her hali ile yasaklanmıştı. "İslâmiyet gericiliğin simgesidir. İnsanları ilerlemekten alıkoyan uyuşturucu bir afyon gibidir" sloganları ile yazılı ve sözlü olarak islâmiyete hücüm ediyorlardı. İslâmı bu şekilde kötülemekle kalmayan Sovetler, müslüman ahaliye yönelik Ataistlik (Allahsızlık) dersleri ve konferansları yapıyorlar ve buna herkesi katılmaya zorluyorlardı.

Sovyetler bütün dünya ve Türkleri aldatma yoluna yalnız bu inanç yoluyla değil, dil, kültür ve milliyet kavramlarını yok etme, tarihlerini tahrif ile, devam etmektedirler. Sovyetlerin Türkistan'da tâkip ettikleri iskân

[284] M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 210 ve 211.
[285] A. Sabir, "Afro-Asya Halklarının Dayanışma Teşkilâtı", *Dergi, sayı: 17 (1959), s. 93-102.*

ve koloni siyâsetleri Türkler için bir tehlike arzetmekle beraber, din, dil, kültür ve millî tarihlerini yok etme, tahrif etme siyasetleri ondan daha büyük bir tehlike olarak görülmektedir[286]. Sovyetler, Türkleri parçalama, yok etme siyâsetlerini uzun vâdeli bir plânla şöyle tatbike başlamışlardır:

Dil kolunda: Sovyetler, Çarlık döneminde başarılı olamayan Nikolay İlminski'nin metodundan Türkleri parçalamada son derece istifade ettiler. Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları kaldırarak müşterek bir dil yaratmaya çalışmış ve bunda da oldukça başarılı olmuştu[287]. İlminski tam bunun aksini gerçekleştirmek, yâni Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları çoğaltmak ve onları ayrı birer dil gibi kullanılmalarını sağlamak istemişti. Böylece, Türkleri böl ve yönet taktiği başarılı olacaktı. İlminski'nin sağlığında başarılı olmayan bu sistem, Bolşevikler tarafından son derece kurnazca kullanılmış, Sovyet Cumhuriyetleri teşkil edildikten sonra her Türk Cumhuriyetine kendi lehçesini ayrı bir lisan gibi kullandırtmıştır. Böylece Türkler arasındaki dil ve kültür birliğini bozmak istemişlerdir.

Türk lehçelerini ayrı birer dil gibi kullandırma mecburiyeti getirdikten sonra, ikinci olarak alfebeye el atmışlardır. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Türkistan'da Türkler, Arap alfabesiyle okuyup yazıyorlardı. Türkler arasında, bu harflerin kullanılmamasını isteyenler de vardı. Ruslar bundan istifade ederek 1924'de hazırlattıkları ve 1928 de Türkler için Rus Kril harfleriyle karışık bir Lâtin harfleri sistemini uygulamaya başladılar. Zaten daha önceleri Rusların büyük dil bilginleri Polevinov, 1927'de "Şark İnkılâbı" mecmuasında Rusların ve Türklerin dilleri üzerinde ve bilhassa Türk dilinin Rusçanın tesirinde nasıl kalabileceği hakkında yazılar yazıyordu[288]. Bu zatın ileri bir hedefe mâtuf olarak, geliştirdiği çalışmalar son derece kasıtlı idi. Yeni alfabe alınırken, aynı Türk lehçelerine uygulanan alfabelerin bâzı noktalarında birbirinden farklı olmasına dikkat edilmişti. Bu mesele üzerinde devam eden yabancı araştırıcıların tedkikleri Rusların bu işi, siyasî hedeflerine uygun bir şekilde tanzim ettiklerini ortaya koymuştur. Güdülen maksat aşikârdı: Türk lehçelerini alfabe bakımından da ayırmak, yeni yetişecek nesillerin Arap harfleriyle yazılan gayet zengin kültür hazinelerinden kopmalarını sağlamaktır. Ama Türkiye'de Lâtin harfleri devrinin başlamasından sonra, kendi idârelerin-

[286] O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism, London, 1953, s. 139 vd.*

[287] M. Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987, s. 72-76.

[288] M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, s. 212.

deki Türklerle Türkiye Türklerinin biraz farklı da olsa müşterek alfebeye sâhip olmaları Türkiye'nin Türkistan'da ve Kafkaslar'da nüfûzunun hızla artmasına sebep olmuş, bu ise, Rusya'yı son derece tedirgin etmiştir. Neticede Sovyetler, II. Dünya Harbi'nin başlaması ile birlikte Türklerin Lâtin alfabesini kullanmalarını yasaklamış ve her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kril alfebesi uygulamayı zorunlu olarak başlatmıştır[289]. Lâtin alfabesi ile yazılan bütün kitaplar toplatılarak imha edilmiştir.

Ruslar, Türk boylarının birbirleri ile kültür münasebetlerini koparabilmek için iki mütehassısı kullanmışlardı: Prof. Khun ve Prof. İlminski. İlminski'nin ölümünden sonra Khun, bu işi yürüten adam idi. Sovyetler, Khun vasıtasiyle Türkler arasındaki birlik hissini yıkabilmek için yeni bir çalışma yürütmeye başlamışlardır. Khun'un önderliğinde teşkil edilen bir ilmî komisyon vasıtasiyle, Türk boylarının ayrı milletler ve bunların şivelerinin de müstakil diller olduğunu gûya dellileriyle ortaya koymaya çalışmalarıdır[290]. Ayrıca, Türk lehçelerine, gûya ayrı bir dil olarak kullanılabilmeleri için, Rusça ıstılahlar ve bâzı teknik terimler de sokmuşlardır. Sovyetlerin, bu faaliyetleri, çok geçmeden Türk aydınlarını Türkçeyi müdafaaya sevk etmiştir. Türkistanlı ve Azerbaycanlı dil bilginleri, edebiyatçılar ve şâirler tertip ettikleri ilmî kongrelerde, eski müşterek edebî dil an'anelerine yabancı kelimeler yerine Türkçe kelimeler kullanmak ve Türkçe terimler yaratmak suretiyle bir ortak ilim dili meydana getirmek istediklerini ortaya atmışlardır. Onların bu tabiî istekleri, Sovyetlerce tepkiyle karşılanmış ve bu aydınlar "gerici-Pantürkist-Panturanis damgalarıyla tasfiye edilmişlerdir[291]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, bütün okullarda Rusça öğrenimini mecburî tutmuşlardır[292].

Dil sâhasında Türk Cumhuriyetlerinin uğradığı bu baskına, bir müddet sonra Türk aydınları bilinçli bir mücadele başlatmışlardır. Cengiz Aytmatov ve Olcas Süleymanov gibi edip ve şâirlerin önderliğinde yapılan bu mücadele bugün iyi bir seviyeye ulaşmış, Türk dili üzerindeki çalışmaları hızlandırmıştır. Ne var ki, Sovyetlerin Türk lehçeleri üzerinde yaptıkları tahribatın acı izlerini de görmemek mümkün değil.

[289] S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967, s. 42-45.

[290] S. Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, 1967, s. 48.

[291] V. Musabay, "İdil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", *Dergi*, Sayı. 15 (1959), s. 5 + vd.

[292] Ağaoğlu, a.g.e., s. 46.

Kültür alanında: Ruslaştırma ve Sovyetleştirme gayretleri dil alanında olduğu gibi, kültür alanında da görülmüştür. Edebiyatta millî rûhu aksettirecek eserler yasak edilmiş ve Türk şivelerinde Sovet rûhunda, proletarya ve kolhoz edebiyatı yaratılması, konu olarak "BÜYÜK KARDEŞ" Rus milletinin Rus olmayan milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nisbette Rus ediplerinden yapılacak tercümelerin yayınlanması yoluna gidilmiştir[293].

Bunlara ilâveten İslâm dini aleyhindeki faaliyetleriyle, Türkleri eski islâmî temele dayanan kültür an'anelerinden ayırırak Rus kültürünün tesirine daha kolay girebilecek hale getirmek için bir devamlı neşriyata girişmişlerdir. Bu hususta Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin XVIII. cildinin ikinci kısmında ilgili maddede şöyle denmektedir:

"Başka dinler gibi, İslâmiyet de daima istismarcı sınıfların elinde, emekçileri mânevî baskı altında bırakmak için bir âlet gibi kullanılmış ve Doğu ülkelerini (İslâm ülkelerini) istilâ gayesi ile yabancı kolonizatörlerce istifade edilmek suretiyle, gerici bir rol oynamıştır". Yine aynı Ansiklopediye göre, "Kur'ân, mürtecî müslüman ruhânîleri tarafından bir aldatma gibi kullanılmaktadır"[294]. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, sistematik bir şekilde önce camî ve mescitleri tahrip etmiş, bu müesseselere ait vakıfların emval ve mülklerini devletleştirmiş, din adamı yetiştiren mekteb ve medreseleri kapatmış, ileri gelen müslüman din adamlarını kitlevi şekilde hapis ve sürgün etmişlerdir[295]. Türkistan, Azerbaycan, Kırım ve Tataristan'da bulunan 26. 261. camiinin 26.000'i kapatılmış ya da yıkılmıştır. Geri kalan az sayıdaki camii ise göstermelik olarak açık tutulmuştur. Fakat, bu camilerin içine girip ibadet etmek mümkün olmamıştır. Zira, dinî ibadetle birlikte dinî eğitim de yasaklanmıştır. İşi daha da ileri götüren Sovyetler, verdikleri direktiflerle din adamlarına islâmı kötüleyen beyanat vermeğe ve yazı yazmaya zorladılar. Meselâ, 7 Nisan 1960 tarihli *Sovvetskaya Kirgiziya* gazetesinde bir din adamı "Allaha inanmayınız, bu bir aldatmadır" başlığını taşıyan yazılı açıklama şunları söylüyordu: "Allaha inanmayınız. Allah yoktur. Bu bir aldatmadır. Bu delaletten kurtulunuz. Yeni mutlu hayatın (komünist hayatın) şuurlu kurucularının saflarında yer alınız"[296]. Bunun arkasından Sovyetler, çıkardıkları bir ka-

[293] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., L. Tillet, *The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, N. Caroline, 196.

[294] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 2. baskı, C. XVIII. Moskova, 1957, s. 516.

[295] G.A. Von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist emperyalizmi tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki müslümanlar", *Dergi, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, sayı: 23-24 (1961), Münih, s. 84.

[296] N. Teodorowic, "A Fresh Campain Against Islam in the USSR", *Religion in the USSR. Institute for the Study of the USSR*, Serie. 1, No. 59 (1960, Münih), s. 226-236; A. Kunta, "Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın gerçek durumu", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 26-37

nunla müslüman halkın Ateist (Allahsızlık)'lik eğitimi görmelerini emrettiler. Okul çağındaki çocuklar, okullarında; yetişmiş insanlar da konferans salonlarında verilen Ateist eğitimi tâkip etmek mecburiyetinde bırakıldılar.

Millî kültürün, genç müslüman aydınlarının gelişmesi üzerindeki tesirini gevşetmek ve hattâ ortadan kaldırmak için Sovyetlerin kullandığı metodlardan biri de "şekilce millî, muhtevaca sosyalist bir kültür yaratmak parolasıdır. Bu şu demektir: Millî kültür, millî mâzî ile ilgiye dayanarak kendi başına gelişme imkânlarına yer vermemeli, Sovyet okullarının vermek istediği "millî" kültür muhtevası kayıtsız şartsız sosyalist, yâni komünist ideolojisine tabî bir kültür olmalıdır. Sovyetler Birliğinin Rus olmayan bütün halklarını bu kültür yoluyla birleştirme çabası, Stalin'den sonraki devirde daha fazla kuvvet bulmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki, Sovyetler Birliğindeki müslüman halkların millî kültürlerini Ruslaştırma hareketi, Sovyetlerin "sosyalistçe" kültür vücuda getirme işinde en önemli yeri işgal etmiştir. Bu arada, uzun bir süre uygulanan bu sözün ona "şekilce millî" olma esasının, Sovyetleştirme meselesinin bir safhasını teşkil ettiğini görüyoruz. Nitekim, Sovyet Komünist Partisi, programında bu hususta şunları söylemektedir: "Sosyalist milletler gelişiminin tarihî tecrübesi gösteriyor ki, millî şekiller donmuş bir şekilde kalmamakta, eskimiş ve yeni hayat şartları ile tezat halinde bulunan hususlardan kurtularak şekil değiştirmekte, olgunlaşmakta ve birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Böylece bütün Sovyet milletleri için ortak enternasyonal bir kültür gelişimine oldukça önem veren parti, bu gelişmenin ileride karşılıklı olarak zenginleşmesine ve birbiriyle kaynaşmasına, bu işin enternasyonal temellerini sağlamlaştırma teşebbüslerine yardımda bulunmaktan çekinmeyecektir"[297]. Uzun süre bu tema Sovyet neşriyat organlarında işlenmiştir. Buna göre denebilir ki, Sovyetler, yakın gelecekte Sovyetler Birliğinde "millî şekil'i de, yanî Rus olmayan milletlerin edebî eserlerinide ortadan kaldıracaklardır. Kısaca, kendi ana dilinde yazılmış olan bütün edebî eserler ortadan kalkacaklar, demektir.

Fakat, Sovyetler, bütün zorlamalara rağmen bu arzularına ulaşamamışlardır. Dil'de ve milliyet'de, "Türk" adının yasak edildiği Azerbaycan ve Türkistan Cumhuriyetlerinde, müşterek kültür adamları üzerine çalışmalara hızla yönelindi. Azerbaycan'da "Dede Korkut", Kazaklarda "Manas ve Türkistan'daki diğer Türk Cumhuriyetlerinde Ali Şîr Nevâî, Uluğ Bey, Ahmed Yesevî ve Mahdum Kulu gibi şahsiyetlerin hayat ve eserleri

[297] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, Sayı: 35-36 (1964), s. 74.

üzerinde sayısız araştırmalar yapılmaya başlandı[298]. Sovyetlerdeki Türk aydınlarının ve bilginlerinin bu cesurâne hareketi, çok geçmeden, Türk Cumhuriyetlerinin başında bulunan yerli komünist idareciler tarafında da desteklenmeğe başlandı. Nitekim, Özbekistan Komünist Partisi başkanı Muhittinov, Özbekistan aydınları birinci kongresinde (Ekim 1956) yaptığı konuşmada Türkistan'ın geniş kültür değerleri hakkında şunları söylüyordu:

"Özbek halkı kadîm milletlerden biridir. Bu millet en iyi evlâtlarının şahsında dünyanın bilim ve kültür hazinesine çok değerli eserler vermiştir. Ort Asya'nın bilim ve kültür alanında ün kazanmış Birunî, İbn-Sina, Harezmî, Farabî, Uluğ Bey ve başkaları sadece Doğu'da değil, dünyanın başka ülkelerinde de şöhret kazanmışlardır. Orta Asya, beşer kültürünün gelişmiş olduğu en kadîm merkezlerinden biridir. Bu topraklarda kadîm devletler yaşamış, bugünkü Orta Asya halklarının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran ve başka milletlerin karşılıklı tesirleriyle gelişmiş ve kendi devirlerine göre çok yüksek bir değer taşımış bir kültür vücuda getirmişlerdir"[299]. Bu düşünce ve davranışlar bütün Türkistan Cumhuriyetlerinde gelişerek devam etmiş, Sovyetlerin arzusu hilâfına, Türkler, kültürlerinden ve eski geçmişlerinden tam olarak koparılamamıştır. Fakat, tâkip edilen Sovyet siyasetinin menfi izlerini Türk Cumhuriyetlerinin kültürü tedkik edildiğinde görmemek ve müşâhede etmemek de mümkün değil.

Milliyet duygusunu yok etme çalışmaları:Ruslar, Sovyet rejimini kurmadan önce de idareleri altındaki milletlerin milliyet duygularını yok etmek ve onları Ruslaştırmak için sistemli çalışmalar yapan bir millettir. Fakat, Bolşevik İhtilâlinin Rus olmayan milletler tarafından benimsenebilmesi için bu rejimin başlangıcında oldukça toleranslı davranmışlardır. Ne var ki, Sovyet rejimini yerleştirdikten ve diğer milletleri de kontrolleri altına aldıktan sonra milliyet duygularını yok etmek için yeniden faaliyete geçmişlerdir. Sovyetler, bu işi önce nüfus mübadeleleri ile halletmek istemiştir. Ekonomik kalkınmayı sağlamak iddiasiyle, yüzbinlerce Türk işçisini Azerbaycan ve Türkistan'dan alıp Sovyetlerin diğer bölgelirine, yine yüzbinlerce Rus ve Rus olmayan başka milletleri, Azerbaycan'ın ve Türkistan'ın ekonomik ve endüstri yönünden kalkınmasını sağlamak için mütehassıs

[298] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde millî-ideolojik Eğilimler", *Dergi*, Sayı: 23-24 (1961), s. 47.

[299] P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde millî-ideolojik eğilimler", *Dergi*, sayı: 23-24 (1961), s. 47.

işçiler sıfatiyle bu ülkelere göndermiştir[300]. Senelerce devam ettirilen bu göç hareketinin maksadı, Rus olmayan milliyetleri bir potada kaynaştırmak ve onların milliyet duygularını yok etmekti. Zira, böyle kozmopolit insanların yaşadığı bölgelerde dil ve eğitim Rusça idi. Anayurdundan sürülen, ana dilindeki okulunu ve kendi millî çevresini kaybeden bu insanlar ister istemez yabancı bir kültürün tesiri ile milliyetini kaybedip Sovyetleşmektedirler.

Millî hisler ve milliyetçilik hususları Sovyetler Birliği Komünist Partisi programında şöyle yorumlanmaktadır: "Milliyetçilik dar kafalılıktır. Meselâ bâzı kimselerin, müttefik cumhuriyetler arasında kadro mübadelesinin genişletilmesinin ilerici önemini kavrayıp değerlendirmelerine, nüfusun enternasyonal bir terkibe doğru derinleştirme lüzumunu kavramalarına engel olmaktır. Sovyet milletleri arasında kadro mübadelesi, bu milletler arasında kaynaşmayı ve birbirlerine yardımı sağlayacak en yüksek şekillerden ve yollardan biridir. Her türlü millî özellik ve eğilim belirtilerine yer yoktur ve olamaz da"[301]. 1961'de toplanan 22. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresinde Kruşçev, Sovyet siyâsetini şöyle anlatıyordu: "Elbette millî ayrılıkların ortadan silinmesinden şikâyetçi olan kimselere de rastlanmaktadır. Onlara cevabımız şudur: Komünistler millî ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedîleştirmeyeceklerdir. Hattâ millî kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü tam bir Bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulacaktır"[302].

Sovyetlerin milliyet duygusunu yok etmek için devam ettirdikleri bu sistemli program ve uygulamaya rağmen, milliyet duygularının bütün canlılığı ile yaşadığını görmekteyiz. Bu ise, Sovyetlerin bu sahada istedikleri neticeyi alamadıklarını göstermektedir.

Rus olmayan milletlerin tarihî geçmişlerini tahrif yolu: Sovyetler, Bolşevik Rejimini Rusya'ya hâkim kıldıktan sonra, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşünceleri telkine çalışmışlardır: Diğer milletlerin Rusya'ya veya Sovyetler Birliğine girişleri, tarihî bir zarûretir, müsbet bir iştir; bu milletler için hayırlı ve faydalıdır. Bu meyanda Sovyet propagandasının bütün vasıtaları, Azerbaycan ve Türkistan Türklerine, Azerbaycan'ın ve Türkistan'ın Rusya'ya ilhakının işgal ve emperyalistçe harbler neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulduğunu isbata gayret etmişlerdir.

[300] Caroe, *Soviet Empire*, s. 139 vd.; Moskova Radyosu'nun 22 ve 27 Mayıs 1956'daki neşriyatından naklen *Dergi*, sayı: 5 (1956), s. 123.

[301] P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 76

[302] Urban, a.g.e., s. 71

Sovyetler, bu sâhada da hızı tedricen artan bir program hazırlamışlardır. 1929'da başlayan Sovyet kampanyası, II. Dünya Harbi'nin sonuna kadar, yukarıda zikredilen görüşleri, Marksist-Leninist bir nokta-i nazarla devam ettirmişlerdir. Bu arada, Marksizm ve Leninizm görüşlerini benimsetebilmek için, Türk Cumhuriyetlerine, biraz ılımlı davranılmış ve bu Cumhuriyetlerin tarihçileri nisbeten kendi tarihlerini dile getirebilmişlerdi. Fakat, Kurşuçev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'de toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, özellikle Türklere, daha önce millî tarihleri ile ilgili yazdıkları hususları inkâr etmeleri istenmiştir[303]. Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Reşidov, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş âile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar"[304]. Reşidov sözüne devamla, "bilimsel eserlerde Panislamizm, Pantürkizm, Ceditçilik ve başka Burjuva Nasyonalizm ve ihtilâl aleyhtarı akımların irticai mahiyetini meydana koymak gerektir" demiştir[305] .

Sovyetler, yukarıdaki baskının neticesini yeterince alamamış olacaklardır ki, 10 ciltlik yeni bir Sovyetler Birliği Tarihi yazdırma kararı almışlardır. Direktiflerini Komünist Partisi'nin hazırladığı bu yeni tarih yazımında şu hususlara dikkat edilecekti: Eserde Rus olmayan milletlerin tarihinden, bu milletlerin özel tarihî gelişmelerini açıklayan ve böylece çevrelerinde "millî düşünce ve eğilimlerin canlanmasına yarayacak materyellere yer verilmeyecektir. Bu çok ciltli eserde tarihî vakıalar aydınlatılırken, başlıca, dikkat, geçmişte Sovyet halklarını "ayıran" noktalar üzerinde değil, aksine bu milletleri Rus milletine "yakıştıran" hususlar üzerinde toplanacaktır. Rusya İmparatorluğunun sözüm ona "ilericiliği", Rus milletinin "müstesna tarihî rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhakının "ilerici manâ ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecekti[306]. Bu görüşler, aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık

[303] M. Saray, "Rus tarih araştırmalarında Türkmenistan'ın işgali", *Dr. Emel Esin'e Armağan, Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1986, s. 85-92.

[304] Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı 35-36 (1964), s. 80.

[305] Urban, a.g.e., s. 80.

[306] Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", *Dergi*, sayı: 35-36 (1964), s. 78.

1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihçilerinin birlik toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Sekreterlerinden ve aynı zamanda akademisyen olan B.N. Ponomaryov tarafından şu şekilde yeniden tarihçilere hatırlatıldı:

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manâsını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bâzı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır"[307].

Artık Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk memleketlerinde kurulmuş olan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin tarihçileri, yukarıdaki direktifler çerçevesinde memleketlerinin Rusya tarafından ilhak edilmelerinin onların ilerlemeleri için iyi bir hâdise olduğunu, halkın Rusya'yı ve Sovyet rejimini bir kurtarıcı olarak görüp Rus ordularına kucak açtıklarını, şimdiki komünist rejimi altında kardeşçe çalıştıklarını ve kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Birader" sıfatiyle o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmalarının daha da iyiye doğru gittiğini ve nihayet Rusların "Büyük Birader" sıfatiyle o memleketlere gelip kardeş halkların daha iyi kalkınmaları için yardım ettiklerini, yazacakları tarih kitaplarında izah edeceklerdi.

Fakat, neşredilmiş yerli ve yabancı bu kadar vesikayı yok farzedip de, tarih yazmak, üstelik hakiketleri aksettirmeyen bir şekilde, nasıl mümkün olacaktı? Bu, Rus idaresinde yaşayan Rus olmayan milletlerin tarihçileri için muhakkak ki yapılması son derece zor bir iş idi. Fakat insanların yaşamak için başka alternatifleri olmayınca, böyle işleri de yapmak pek âlâ mümkün idi. Nitekim, öyle de olmuştur.

Ne var ki, aradan yıllar geçmesine rağmen, Sovyetler, Rus olmayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmaya muvaffak olamamışlardır. Gorbaçev'in başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliğinde başlayan Glastnost ve Perestroyka hareketleri ile bunun böyle olmadığını anlamış bulunmaktayız. Şimdi, Rus olmayan her millet

[307] Urban, a.g.e., s. 80.

kendi milliyetini, kültürünü, dinini ve dilini açıkça savunabilmektedirler. Bu gelişmeler, hem Rus ve Sovyet idaresinde yaşayan milletler ve hem de bu milletlere ait tarihçiler için son derece mutlu bir hâdise olmuştur. İşte, bundan sonra, Sovyetler Birliğinde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihi üzerinde gerçek araştırma bundan sonra başlıyor. Dileğimiz, eskinin hatalı siyasetleri kamufle edilmeden, tarihçilere, Sovyet Arşivlerindeki belgeleri görme imkânını verilmesidir.

Diğer taraftan, Sovyet Birliğindeki gelişmeler neticesinde, hem Moskova ve hem de birliğin üyeleri olan Türk Cumhuriyetleri ile kültürel ve ticârî sâhalarda kurulan iyi münasebetler son derece memnuniyet verici bir hâdisedir. Bundan istifade ile, daha önce poltik sebeplerle koparılan kültür birliğini yeniden sağlamak için Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tataristan ile kültürel ve ticârî andlaşmaların imzalanması, herşeyden evvel kültür adına büyük bir kazanç olmuştur. Herkesin kendi ülkesinde mutlu hayatını yaşadığı ve fakat aynı milletin evlâtları olarak kültür birliği içinde varlıklarını devam ettiren bir Türk dünyası, Atatürk'ün de ruhunu şâd edecektir.

Türkistan Türklerinin kültür hayatı ve yetiştirdikleri şahsiyetler: Türkistan Türkleri, özellikle Özbekler ve Kazaklar, XVI. asırdan beri daima canlı bir kültür hayatına sâhip olmuşlardır. Buhâra başta olmak üzere Semerkand, Taşkent ve Hîve şehirleri Orta Asya Türk-İslâm âleminin birer kültür merkezleri idi. Ne var ki, XV. ve XVI asırlarda Mîr Ali Şîr Nevai, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara ve Babür gibi büyük şahsiyetlerin önderliğini yaptıkları fikir ve bilim hayatı XVII. ve XVIII. asırlarda duraklamış ve sâdece İslâmî bilimler üzerinde -çok yetersiz olarak- çalışılmış idi ki, onların da bünyelerinde zuhur eden aksaklıklar gittikçe büyümüş idi. Nitekim Buhâra, Semerkand ve Hîve'deki medreselerin bu hususdaki öğretim yetersizliği XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın başlarında iyice anlaşılmaya başlamış idi. Türkistan kültür hayatındaki bu sönük devrin şahsiyetleri de az olmuştur. Bu devrin en önemli şâir ve edipleri Mirza Abdülkadir Bidil, Hoca Nazaroğlu Gâib Nazar-ı Çimyanî Hüveyda ve İşhan Şah Baba Rahîm Mashrab idi[308]. Medreselerde eski ve yetersiz bir usûlle yürütülen eğitim Müslüman Türk halkının hayatına gerekli modern bilgileri sokamadığı için, bu eğitim sistemi onların iktisaden de geri kalmalarına sebep olmuştur.

Türkistan'daki yetersiz kültür hayatı, bilhassa Rusların Türkistana doğru istilâlarını hızlandırdıkları XIX. asrın ikinci yarısında, canlanmaya başlamış ve hattâ bâzı büyük fikir adamlarının dahi yetişmelerini sağlamıştır.

[308] Allworth, ayn. esr., s. 350.

Bunların içinde en meşhurları Şemseddin Mahdum Şâhin, Muhammed Şerif Can Mahdum, Mirza Muhammed Abdal'azîm Sâmî Bostanî, Mirza Hayıt Sahba, Palvan Niyaz Harezmî, Muhammed Rıza Erniyaz Bek-oğlu Âgehî, Muhammed Yusuf Bek Bababek-oğlu Bayanî ve Muhammed Munis Mirab idiler[309]. Edip şâir, gazeteci ve maarifci olan bu şahsiyetlerin Türkistan'da Türk kültürünün modern bir şekilde gelişmesine büyük emekleri geçmiştir. Bunların yanı sıra temayüz eden diğer edib ve şâirler de şunlardır: Mevlâna Hacı Muhiddin Muhammad Rıza Akhunoğlu Muhyiy, Muhammed Emin Mirza Hocaoğlu Mukîmî, Zâkir Can Halil Muhammed-oğlu Furkat, Ubeydullah Salih-oğlu Zavki ve Mevlâna Nesbat[310]. Yukarıda zikredilen düşünür, edib ve şâirlerin gayretleriyle Türkistan'da modern eğitimle çalışan 500'ü aşkın Usul-i Cedid (Yeni Metod) okulları açılmış ve bu okullarda gençler iyi bir eğitim görmeğe başlamıştır. Yeni Metod eğitimin başariyle yürütülmesinde Müfti Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kaarî Abdürreşid Hanoğlu, Mirza Abdul Vâhid Munzim ve Sadreddin Aynî'nin büyük emekleri geçmiştir[311].

Bilhassa Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı kültür alanındaki millî uyanışın tesiriyle de başarılı bir eğitim hayatı sürdüren Yeni Metod okullarından Türkistan Türklerinin yalnız kültür alanında değil, hürriyet ve istiklâl mücâdelelerinde kalemleri ve fikirleri ile büyük roller oynayan fikir adamları, edib ve şâirler yetişmiştir. Yeni Metod okullarından yetişenlerin başında Musa Taşmuhammed-oğlu Aybek, Hamid Alimcan, Abd'un Rauf Fıtrat, Kasım Tinistan, Mîr Cakib Dovlet, Magcan Cumabay, Abdulhamid Süleyman Yunus Çolpan, Manan Râmiz, Molla Hali Bay Mambet, Musa Bay ve Ahmed Baytursun gibi pek çok vatanperver şâir ve edipler bulunmaktadır[312].

Türkistan Türklerinin nüfusu: Rus istilâsından bu yana her sâhada olduğu gibi, Türkistan Türklerinin nüfuslarında da büyük değişiklikler olmuştur. Türkler arasındaki en büyük nüfus düşüşleri Rus istilâsı yıllarında, 1916'dan 1924'e kadar devam eden millî istiklâl mücâdeleleri sırasında ve 1930'lar ile II. Dünya Harbi esnasında olmuştur.

Türkistan Türkleri arasındaki en büyük ve belirgin nüfus azalışı muhakkak ki Kazaklar arasında vuku bulanıdır. Kazakların nüfusu 1926 sayımına göre 3.628.000 idi. Normal olarak nüfusun artması icabederken

[309] Allworth, ayn. esr., s. 354-357.
[310] Allworth, ayn. esr., s. 260.
[311] Allworth, ayn. esr., s. 263-265.
[312] Caroe, ayn. esr., s. 223-229; Allworth, ayn. esr., s. 370-371, 397-411

Kazakların nüfusu 1939 sayımında büyük bir gerileme kaydederek 3.099.000'e düşmüştür[313]. Bir milyondan fazla Kazak Türk'ü ya öldürülmüş veya sürgüne gönderilmiş, bir kısmı da Çin'e kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bugün Sovyet idârecileri bu insanların âkibetleri hakkında hâlâ tatmin edici resmî bir açıklama yapamamaktadırlar.

Kazak Türklerinden sonra Kırımlı Tatar Türklerinin başlarına gelenler Türkler arasındaki nüfus düşüsünde ikinci elîm vak'ayı teşkil etmektedir. II. Dünya Harbi esnasında Alman işgâl ordularına karşı iyi savaşamadıkları iddiasiyle onbinlerce Kırımlı Türk katledilmiş ve geriye kalan yüzbinlerce kişi de vatanlarından zorla çıkarılarak Kazakistan'ın kuzey-doğusu ile Sibirya eteklerine sürülmüşlerdir. II. Dünya Harbi'nde Rus olmayan diğer milletlere karşı yapılan bu türlü haksızlıklar 1950 ve 1960'larda düzeütilmeye başlanırken Kırım Türklerinin durumu ile hiç ilgilenilmemiştir[314]. 1960'ların sonlarında Sovyet Anayasası'nın kendilerine verdiği haklara dayanarak Kırım Türkleri vatanları Kırım'a dönmek istemişler ise de, bu istekleri reddedildiği gibi, buna önayak olanların onbinlercesi de temerküz kamplarına sürülmek surtiyle ağır işkencelere tâbi tutulmuşlardır ki, bunların mühim bir kısmı hayatlarını kaybetmişlerdir. Bugün Kırım Türklerinin maruz kaldığı gayr-i insanî durum beşeriyetin yüz karası bir dram olarak devam etmektedir.

Bugün Rus idâresinde ve bilhassa Türkistan'da yaşayan Türklerin (Türkmenler ve Kuzey Azerbaycan Türkleri de dahil) nüfusları Sovyetlerin 1970 nüfus sayımlarına göre 40 milyon civarında idi[315]. 1970 sayımına göre nüfus artışı en yüksek olan bölgelerin başında Orta Asya Türk memleketleri görülmektedir. Bu yüksek artış gözönüne alınarak Sovyetlerin 1979'da yaptıkları yeni nüfus sayımında da Türk nüfusunun verilen rakamlardan daha yüksek olacağı tahmin edilmişti. Fakat ilân edilen 1979 sayım neticeleri bunun aksini göstermiştir. 1970'e nispetle 1979 sayımında büyük bir duraklama olduğu ve Türk nüfusunun ancak 47 milyona ulaşabildiği belirtilmektedir[316]. Bugün, Türk nüfusunun 55 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.

[313] Caroe, ayn. esr. s. 171-172.

[314] Kırım Türkleri ile birlikte sürgüne gönderilen diğer milletler hakkında daha fazla bilgi için bk., R. Conquest, *The Soviet Deportation of Nationalities*, London, 1960;

[315] R. Taagepera, "The Soviet Census", Soviet Sturdies, Glasgow, C. XXIII.

[316] (1971-72), s. 218 ve J.A. Newth, "The 1970 Soviet Census", Soviet Studiees, 1972-1973, s. 200-221. Naseleniye SSSR. Po Dannyni Vsesovanoy Perepisinaseleniya 1979 Goda, Moscow, Politizdat. 1980.

b) Türkmenler

Türkmenlerin tarhi Türkistan Türkleri arasında apayrı bir seyir tâkip ettiği için, burada ayrı olarak ele alınmıştır:

XVI. Asırdan Rus istilâsına kadar Türkmen tarihi: Türkmenler, XI. asırda Selçuk âilesinin önderliğinde Oğuzların batıya kaymasından sonra onların geride bıraktıkları boylardan ibaret bir Türk topluluğudur. XIII. asırdaki Moğol istilâsından sonra oldukça zayıflamış olan bu Türkmen boyları, Hazar'ın kuzey-doğusunda Mangışlak (Min-Kışlak)'da, Mâveraünnehir'de ve Horasan'da hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Mâveraünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler diğer Türk boyları (Özbek-Kazak, Kırgız ve Karakalpak) ile birlikte önce Moğol ve sonra da Timurlular hâkimiyetinde varlıklarını devam ettirirlerken Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, o havalinin askerî istilâ yolları üzerinde olmamasından istifade ederek, XVII. asrın ortalarına kadar rahat müstakil bir hayat yaşamışlardır. Fakat, 1639 ve 1700 yıllarında, bilhassa Kazaklara indirdikleri darbe ile Orta Asya'nın Rus istilâsına açılmasına sebep olan Moğol asıllı Kalmukların hücumlarına uğramışlardır. Mangışlak bölgesinde yaşayan o devir Türkmen boylarının en büyüğü ve en kuvvetlisi olan ve Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri bir zamanlar Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin rakiplerinden korunmak için emin bir sığınak olarak seçip kullandıkları Kopet-Dağı bölgesine çekildiler[317]. Orada Yamud, İmrali ve diğer Türkmen boyları ile- bâzen kavgalı- birlikte yaşayarak daha da kuvvetlendiler. Bu Türkmen boyları bir müddet, Türkmen-Özbek koalisyonunun ayakta tuttuğu Hîve Hanlığına vergi ile bağlandıktan sonra, İran'da hâkimiyeti eline geçirmiş olan Afşar Türkmen beylerinden Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah)'ın Orta Asya Hanlıklarını geçici olarak istilâ ettiği devrelerde de onun hâkimiyetini kabûl etmişlerdir[318].

Nâdir Şah'dan sonra bir müddet İranlılar ile Hîvelilerin baskı ve hücumlarına mâruz kalan Türkmenler, 1835'den itibaren Merv bölgesine doğru yayılmaya başladılar[319]. Bu devirde Türkmenler, Oraz Han önderliğinde Heri-Rud (bilâhere Tecend Derya) nehri kenarında Tecend Kalesi'ni -veya Oraz Kalesi'ni- inşa ederek tam bir genişleme siyasetine başladılar. Fakat bu hareketleri esnasında 1845'de İranlıların ve bir müddet sonra da Hî-

[317] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Seçere-i Terâkime*, neşr. A.N. Kononov, Moskova ve Leningrad, 1958, s. 72.

[318] H.H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, II/1, s. 913-14 V.V. Bartholr, *Four Studies on the History of Central Asia*, Leiden, 1962, III, s. 163.

[319] N. Petrusevitch, *The Turkomans*, ing. terc. F.O. 65/1132, s. 11.

velilerin âni hücumlarına mâruz kaldılar[320]. Bir anda iki düşman arasında kalan Türkmenler, 1855'de bizzat Hîve hükümdarı Muhammed Emin Han'ın kumandasındaki kuvvetli bir Hîve ordusunun hücumuna uğradılar. Fakat, Türkmenler, hem Hîve ordusunu yenmeyi, hem de Muhammed Emin'i öldürmeyi başarmışlardır. Bir müddet sonra Muhammed Emin'in halefi Abdullah Han yeni bir Hîve ordusu ile Türkmenler üzerine hücum etmiş ise de, Türkmenler bu orduyu da mağlûp etmeye muvaffak olmuşlardır[321]. Bu zaferlerden sonra Hîve Hanlığının hâkimiyetinden kurtulan Türkmenler müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır.

Ne var ki, Türkmenistan üzerinde hak iddia eden İranlıların yeni bir hücumları Türkmenleri oldukça müşkül duruma düşürmüştür. 1856'da kuvvetli bir İran ordusunun saldırısına uğrayan Türkmenler ağır telefat vermişlerdir[322]. Türkmenler, yedikleri ağır darbenin tesirinden kurtulmaya çalışırlırken, kazandıkları zaferden mağrurluğa kapılan İranlıların yeni bir hücumunua mâruz kaldılar. 1860'da Hamza Mirza kumandasında 33 Topla mücehhez 30.000 kişilik bir İran ordusu Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı[323]. Bu tehlikeden kurtulmak isteyen Türkmenler sulh için her türlü isteği kabûl etmeye hazır olduklarını bildirmelerine rağmen, zaferden gayet emin mağrur İran kumandanı Hamza Mirza, bütün teklifleri reddetti. Bu sırada türkmenleri idâre eden tecrübeli Kuşid Han, diğer Türkmen boylarından yardım isteyerek zaman kazanmak için Kara-Kum çölüne çekildi. Bütün kuvvetlerini biraraya getirdikten ve ikmal yollarını kestikten sonra İran ordusuna hücum eden Kuşid Han, düşmanını büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Yarısı yok olan İran ordusu bütün topları ve mühimmatı ile Türkmenlere esir düştü[324]. Böylece, Türkmenler, 1855'de Hîvelilere ve 1860'da da İranlılara karşı kazandıkları bu kat'î zaferlerden sonra istiklâllerine tam mânasiyle kavuşmuş oldular. Bundan sonra Kuşid Han, istiklâlini ilân ettiği halkının refahı için çalışmalara başladı. Kurduğu barajlar ve açtırdığı kanallarla Türkmen topraklarını mümbit bir hâle getirdi[325].

[320] Petrusevitch, ayn. esr., s. 12; G.C. Napier, *Collection of Journals and Reports Received from Capt. G.C. Napier, on Special Duty in Persia*, Londan, 1876, s. 159.

[321] Napier, ayn. esr., s. 159; C.E. Stewart, *The Turkomans*, F.O. 65/1131, s. 48.

[322] Stewart, ayn. esr., s. 48.

[323] Napier, ayn. eser., s. 159; M. Alikhanov-Avarsky, "Zakaspieskie Vospominaie", *Vestnik evropi*, Petersburg, 1904, V. s. 85.

[324] Stewart, ayn. esr., s. 48-49; Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 86; Napier, ayn. esr., s. 159.

[325] Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 87; N.İ. Grodekov, *Voina v Turkmenii Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg., Petersburg*, 1883-84, I, s. 41-42.

1860'daki büyük mağlûbiyetlerinden sonra İranlılar bir müddet Türkmenlere hücum etme cesaretini gösterememişler ise de, bilâhere Horasan'ın kuzeyindeki ve Hazar denizi kıyılarındaki Türkmenleri tekrar rahatsız etmeye başlamışlar ve bilhassa stratejik önemi büyük olan Kara-Kale'ye birkaç defa hücum etmişlerdir[326]. Bir başarı elde edememelerine rağmen İranlılar, inatla Türkmen topraklarına bu havaliden bilhassa Rusların Orta Asya'ya doğru istilâlarını hızlandırdıkları devirlerde devam ettirerek Türkmenlere oldukça büyük zararlar vermişlerdir.

Rus istilâsına karşı Türkmenlerin mukavemeti: Türkmenler ile Ruslar arasındaki ilk münâsebet, XIX.asrın ilk yarısında, daha önce Kazan, Astrahan, Başkırtlar ülkesi ile Kazakistan'ı kontrollerine almış olan Rusların, İranlılara karşa kazandıkları başarılar neticesinde Hazar denizindeki Aşurada'da bir üs kurmalarından sonra başlamıştır[327].

Kırım Harbi'nin patlak vermesi ile bu havalideki Rus faaliyetleri geçici olarak durmuş ise de, 1859'da Hazar'ın doğu sahillerindeki Balkan Körfezinde bir kale kurmalarından sonra Ruslar, Türkmenlere karşı askerî seferlere başlamışlar ve pek çok Türkmen yerleşme merkezini tahrip etmişlerdir[328]. Esas Türkmen kuvvetleri doğuda Hîve ve İran hücumarını önlemeye çalıştıkları için bu Rus tecavüzüne karşı gerekli mukavemet gösterilememiştir. Bir müddet sonra Ruslar da, Hokand ve Buhâra'yı hâkimiyetlerine almak istedikleri için, Türkmenlere karşı hasmâne hareketlerine ara vermek ihtiyacını duymuşlardır[329]. Fakat, Ruslar, 1869 sonbaharında, Hokand ve Buhâra'yı hâkimiyetleri altına alır almaz, Türkmenlere karşı Hazar kıyısında Kızıl-Su (Krasnovodosk)'da Kafkaslardan getirdikleri kuvvetlerle ansızın hücuma geçtiler[330]. Kopet-Dağı stratejik mevkiine doğru uzanan yol üzerindeki Taş-Avrat ile Molla Kara kaleleri, Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi. Batı Türkmenistan'ı idâre etmekte olan Nur Verdi Han ile Tıkma Serdar kumandasındaki bir kısım Türkmen kuvvetleri Rusları buralardan atmak için yaptıkları hücumlarda, Rusların teknik ve ateş gücü üstünlüğünden dolayı, bir netice alamadılar[331]. Ruslar, getirdikleri yeni takviye kuvvetleri ile Hazar'ın bütün doğu kıyılarını

[326] Napier, s. 290; Grodekov, I, s. 30; R.G. Watson, *A History of Persia, London, 1866, s. 205-238.*

[327] I.A. Zinoev, *Rossia, Angliia i Persiia*, Petersburg, 1912, s. 42.

[328] A.Il'yasov, *Prisoedinenie Turkmenii k Rossii*, Aşkabad, 1960 s. 19-24; R. Michell, *The Russians in Akhal*, F.O. 65/1150, s. 3.

[329] Napier, ayn. esr., s. 341-343; Il'yasov, ayn. esr., s. 29-31.

[330] Grodekov, I, s. 96; Michell, ayn. esr., s. 12; H.C. Rawlison, *England and Russia in the East*, Londan, 1875, s. 314.

[331] Grodekov, I, s. 98; Michell, ayn. esr., s. 13; H. Stumm, *Russia in Central Asia*, İng. terc., London, 1885, s. 76.

birer birer zapt edip Türkmenlere ait ne varsa yağma etmişlerdir[332]. Ertesi sene, 1872'de, Albay Markozov kumandasındaki Rus kuvvetleri Hazar kıyılarından Hıve'ye doğru giden yol üzerindeki bütün Türkmen kale ve köylerini yakıp yıkarak 1873 ilkbaharında yapacakları Hîve seferi için bütün hazırlıklarını tamamladılar[333].

Rusların, Orta Asya'da hızla ilerleyerek Hokand ve Buhâra Hanlıklarını istilâ etmeleri ve Hazar'ın doğu kıyılarını da alarak Hîve üzerine yürümek için hazır hâle gelmeleri Türkmenleri ve Hivelileri büyük bir telâşa sevketmiştir. Bilhassa Buhâra'nın Rus işgâline düşmemesi için Türkmenler büyük gayret sarfetmişler ve hattâ Buhâra'ya yardımcı göndermek istemişler ise de, bir netice alamamışlardı. İleride Türkmenleri Ruslara karşı yönetecek olan Nur Verdi Han, tehlikenin büyüklüğünü idrak ederek Hîve'ye gitmiş ve Han Seyyid Muhammed Rahîm ile görüşerek Rus ilerleyişine karşı birlikte hareketi kararlaştırmışlardır[334]. Ne var ki, Hîve Hanının Rus ilerleyişini durdurmak için yaptığı bütün teşebbüsler neticesiz kalmış ve 1873 baharında Hîve, Rus kuvvetleri tarafından istilâ edilmiştir[335].

Hîve'nin Rus işgaline uğramasından sonra, "biz, Rusların memleketine hiçbir zaman saldırmadık, onlar bizim memleketimize niçin saldırıyorlar" diye bu saldırı sebebini öğrenmek isteyen ve esasında Hîve Hanlığını ayakta tutan yegâne kuvvet olan Yamud Türkmenlerinin Ruslar tarafından barbarca katledilmeleri, Türkmenler üzerine tam bir şok tesiri yapmıştır[336]. Bu olaydan sonra Türkmenler, sıranın artık kendilerine geldiğini anlamaya başlamışlardır. Nitekim, ertesi sene (1874) Ruslar, Kafkas askerî vâliliğine bağlı olarak Trans-Caspian Region (Hazar Ötesi Bölgesi) Vâliliğini kurduklarını ilân ederek Türkmenistan'ı işgâl etmek niyetinde olduklarını göstermişlerdir[337].

Hazar Ötesi Valiliğine getirilen General Lomakin'in tâkip ettiği kurnaz politika sonunda bâzı Türkmen Beyleri Rus hâkimiyetini kabûl etmeye meyledince, Kuşid Han ile Nur Verdi Han başta olmak üzere Türkmen liderlere âcil tedbirler almaya mecbur kalmışlardır. Alınan tedbirlerin başında Türkmen boylarının Ruslarla her türlü temaslarının men edilmesi

[332] Stumm, ayn. esr., s. 96; Grodekov, *Khivinskii Pokhod, 1873 g., Petersburg, 1888, s. 10.*

[333] Grodekov Voina y Turkmenii 1, s. 105.

[334] Grodekov, I, ayn. esr., s. 105.

[335] H. Stumm, *Russia's Advance Eastward*, İng. terc., London, 1874, s. 13-14; J.A. MacGahan, *Campaigning on the Oxos*, London, 1874, s. 218-225.

[336] E. Schuyler, *Turkestan*, London, 1876, II, s. 359-362.

[337] Michell, ayn. esr., s. 21; Thomson to Derby, Nr. 20, Tehran, 28 May 1874, *Parlamentary Papers 1878*, LXXX, British Museum.

geliyordu[338]. Türkmen liderlerinin bu kararı üzerine Lomakin, tekrar ilerlemeye başlamış ve büyük bir mukavemet görmeyince de, Kafkaslardaki ordu kumandanı Çar'ın kardeşi Prens Michael'e müracaat ederek Türkmen meselesini tam olarak halletmek için izin istemiştir. Fakat, Çar'ın kardeşi yaklaşmakta olan 1877-78 Osmanlı-Rus harbini düşünerek bu isteği şimdilik yerine getirmemiştir[339]. Buna rağmen General Lomakin, emrindeki kuvvetlerle Gök-Tepe'ye giden yol üzerindeki Kızıl-Avrat kalesine kadar ilerlemiş ise de, Türkmenlerin buraları boşaltıp geri çekilmeleri üzerine bir netice alamadan geri dönmüştür. Türk-Rus harbinin patlak vermesi üzerine Ruslar, Türkmenistan'daki kuvvetlerinin büyük bir kısmını Kafkaslara çekmek mecburiyetinde kalmışlar ve bu vesileyle de Türkmenler ile Ruslar arasında geçici bir sulh devri başlamıştır.

Bu arada, Rusların geri geleceğini iyi bilen Kuşid Han ile Nur Verdi Han, bir taraftan Afganistan'a elçiler yollayıp yardım sağlamaya çalışırlarken, diğer taraftan da Ruslara karşı memleketlerini müdafaa etmek için gerekli hazırlıkları yapmaya ve aynı zamanda İstanbul'daki karındaşlarının Moskoflarla harblerinin neticesini merak ve heyecanla beklemeye başlamışlardı[340]. 1877-78 harbinin Türkiye aleyhine sonuçlanması Türkmenlerin morallerini oldukça bozmuş ve hattâ bâzı beyler, "Beyaz Çar'ın ordularına İslâmbol'daki karındaşlarımız top ve tüfenkleri varken mukavemet edemedikten sonra biz nasıl karşı koyarız" diye ümitsizliklerini ifade edip, Ruslarla iyi bir andlaşma yaparak onların hâkimiyetini kabûl etmeyi teklif etmişlerdir[341].

Bu sırada Kuşhid Han'ın vefatı Türkmenler arasıda tam bir kararsızlık havası yaratmış ise de, o zamana kadar Batı Türkmenistan (Akhalı yönetmekte olan Nur Verdi Han'ın Türkmen Cumhuriyetinin başına getirilmesi, bu kararsız ve ümitsiz havayı yok etmiştir[342]. Türkmen parlamentosunun yaptığı fevkalâde toplantı sonunda, başta Nur Verdi Han olmak üzere, bütün Türkmen ileri gelenleri kılıç-ve Kur'an üzerine yemin ederek memleketlerini son damla kanlarına kadar müdafaaya karar

[338] Grodekov, ayn. esr., 1, s. 120; A.N. Kuropatkin, *Turcomania and Turcomans*, İng. terc., s. 17-18, F.O. 65/1098.

[339] *Correspondence*, F.O. 65/1150, s. 95; Grodekov, ayn. esr., 1, s. 123.

[340] Kuropatki, ayn. esr., s. 19; Michell, ayn. esr. s. 52-54; Thomnson tc Derby, Nr. 12, Tehran, 7 Ağustos 1877, *Parlamentary Papers 1878, LXXX*.

[341] E. O'Donovan, *The Merv Oasis: Travels and advantures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months residence among the Tekes of Merv*, London, 1882, I, s. 469.

[342] Grodekov, ayn. esr., I, s. 163-164.

vermişlerdir[343]. Bunun arkasından toplanan "Harb Meclisi"nde, memleketin bütün kalelerinin tahkim edilip kuvvetlendirilmesi kararlaştırıldı. Şayet başlangıçta Rus hücumlarına karşı koyamazlarsa Kopet-Dağı eteklerindeki Gök-Tepe kalesine kadar olan yerleri yakıp-yıkarak boşaltacaklar ve kendilerini, çok iyi tahkim ettikleri, Gök-Tepe'de müdafaaya çekileceklerdi.

Türkmenler, vatanlarını bu şekilde müdafaaya hazırlanırken, 1879 baharında, Çarlık Rusyası, Türkmenistan'ı istilâ edecek Rus kuvvetleri komutanlığına, Kafkaslardaki müslüman ahaliye karşı sert tutumuyla nam salmış olan, Ermeni asıllı general İ.D. Lazaryev'i atadı[344]. General Lazaryev, bütün ihtiyaçları karşılanmış 19.000 kişilik kuvvetinin başında Hazar Denizinin doğusundan Türkmenistan içlerine doğru ilerlerken ölümü, yerine geçen yardımcısı General Lomakin ise ileri harekâta devam etmiştir[345].

Diğer taraftan Ruslar, Türkmenistan'ın batısından bu istilâya başlarken, doğuda Hokanad, Buhâra ve Hîve'yi Türkistan Umumî Vâliliği adı altında birleştirip idâresine verdikleri General Kaufman'a, zaruret halinde, doğudan Merv üzerine yürüyebilmesi için hazırlıklı olması emrini vermişlerdi[346]. Böyle bir ihtimal gözönünde bulunduran Nur Verdi Han, Merv'de kalmış, maiyetine iyi bir kumanda heyeti verdiği oğlu Berdi Murad Han'ı batıdan gelebilecek Rus istilâ kuvvetlerine karşı koymak üzere Türkmen kuvvetlerinin kumandanlığına tâyin etmişti. Berdi Murad Han genç yaşına rağmen Ruslara karşı kahramanca çarpışmış, onları durduramayacağını anlayınca da, babasının verdiği direktif gereğince diğer kaleleri boşaltarak Gök-Tepe'ye çekilmiş ve orada düşmana karşı savaşı kabûl etmişti.

Haziran 1879'da ileri harekâta geçen Ruslar, Hazar'dan itibaren boşaltılan veya boşaltılamayan bütün Türkmen köy ve kalelerini alarak Ağustos sonlarında Gök-Tepe yakınlarındaki Bendesen kalesini de ele geçirdiler. 31 Ağustos'da General Lomakin'in başkanlığında toplanan "Harb Meclisi" ile Rus subayları, Gök-Tepe'ye yapılacak taarruzun planlarını son bir defa gözden geçirerek Türkmenlere kat'î bir darbe indirilmesini kararlaştırdılar[347].

[343] D.C. Boulger, *Central Asien Portraits,* London, 1880, s. 246-247; "Asya-yı Vustacan hususî bir mektup", *Tercüman-ı Hakikat,* İstanbul, 1295 H. (1878), nr. 109.

[344] Grodekov, I, Appendik 11; İl'yasov, ayn. esr., s. Nr. 201, s. 387; *Campaign against the Akhal Tekke Turcomans,* London, 1880, s. 102.

[345] Marvini, ayn. esr., s. 130-131; Terentyev, ayn. esr., s. 12.

[346] Grodekov, I, ayn. esr., s. 138.

[347] Marvin, ayn. esr., s. 157; *Political and Secret Memoranda,* C. 57-75, s. 11, India Office.

Ruslar, 9 Eylül 1879'da, topçu ateşi ile hücumu başlattılar. Fasılasız saatlerce devam eden bombardımanın verdiği can ve mal kaybı çok korkunçtu. Bu öldürücü top ateşinden canlarını kurtarmak isteyen kadınlarla çocukların kaleden kaçmalarına ise Rus süvarileri mâni oluyorlardı[348]. Nihayet durumu kendileri için müsait gören General Lomakin, umumî bir taarruz emri verdi. Berdi Murad Han ve arkadaşları da bu ânı bekliyorlardı. Zira, memleketleri istilâ edilmeye başlanıldığından beri düşmanın silâh üstünlüğü yüzünden göğüs göğüse mertçe savaşmak fırsatını bulamadıklarından Rus silâhları karşısında büyük telâfat veriyorlardı. Rusların hücuma geçmesi üzerine kanal içlerinde ve siperler arkasında gizlendikleri yerlerinden ileri fırlayan Türkmenler, Ruslarla amansız bir mücâdeleye başladılar. Savaş birdenbire Ruslar aleyhine dönmüştü. Kaçmakta olan düşmanı askerlerinin başında kovalayan Berdi Murad Han'ın atılan bir top mermisi ile paramparça olması tam bir Türkmen zaferine mâni oldu. Zira, liderlerinin ölümü bir an da olsa Türkmenleri duraklatmış, bu ise, Rusların toparlanıp topçu ve mitralyöz ateşine başlamalarını sağlamıştır. Neticede Ruslar büyük bir hezimetten kurtulmuşlardır[349]. O geceyi büyük bir korku içinde geçiren Ruslar ertesi sabah tam bir bozgun hâlinde çekilmeye başlamışlardır. Türkmenler o kadar çok zayiat verip perişan olmuşlardır ki, Rusların bu bozgun hallerinden istifade dahi edememişlerdir. Ruslar istilâ ettikleri bütün Türkmen topraklarını terk ederek Hazar kıyılarına kadar çekilmişlerdir[350].

Gök-Tepe'deki bu Türkmen başarısı Rusların o âna kadar Orta Asya'daki yenilmezlik vasıflarını yıkmış, Rusya'da, Türkistan'da, Avrupa başkentlerinde ve İstanbul'da büyük akisler uyandırmıştır. Gerek Rusya'da ve gerek Avrupa başkentlerinde bu olay tam bir Rus yenilgisi olarak kabûl edilirken, İslâm ülkelerinde de bir zafer sevinci yaratmış, İstanbul'daki *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Türkmen zaferini kutlayan yazılar yazmıştır[351].

Bu arada, Merv'den Gök-Tepe'ye oğlu Berdi Murad Han'ın naaşını almağa gelen Nur Verdi Han; halk tarafından büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır. Rusların tekrar geleceğini iyi bildiği için Nur Verdi, Izgent'de

[348] Marvin, ayn. esr., s. 234.

[349] Marvin, ayn. esr., s. 250-251.

[350] Grodekov, ayn. esr., s. 151; Capt. Weil, "La Tourkmenie Et Les Tourkmenes", *Journal Des Sciences Militaires*, Paris, 1880, Vol. 26, s. 375; Plunkett to Salisbury, Petersburg, Nr. 480, 30 September 1879, F.O. 65/1068.

[351] "Asya'da Ruslar ve Türkmenler" *Tercüman-ı Hakikat*, Nr. 481, 1297, H. (1880); Grodekov, ayn. esr., s. 34; D.A. Milyutin, *Dnevnik D.A. Milyutina*, Ed., by P.A. Zainchkovskii, Moskova, 1947-50, III, s. 168.

topladığı bir Harb Meclisi'nde bütün kalelerin derhal tâmir ve takviyesi kararını aldırırken, Iran'ın Bujnurd Vâlisi Yar Muhammed Han'a yazdığı mektupta Türkmen görüşünü şöyle izah ediyordu: "Şâyet Ruslar tekrar memleketimize hücum ederlerse, son damla kanımıza kadar kendimizi müdafaa edeceğiz. Zira, Türkmenler ile Rusların taşıdıkları kanlar ayrıdır, iki milletin bir arada yaşaması ve işbirliği yapması tam mânasiyle imkânsızdır"[352]. Bu şekilde Türkmenler vatanlarını yeniden müdafaaya hazırlanırlarken Rusya'dan da beklenen haberler gelmeye başladı.

Gök-Tepe mağlûbiyeti Rusya'da, bilhassa başkent Petersbur'da, büyük tepkilere ve öfkelere yol açmış, bir sene aradan sonra Türkmenistan'ın istilâsına yeniden ve daha ciddî hazırlıklar yapılarak karar verilmiştir. Mağlûbiyetin müsebbibi olarak görülüp vazifesinden azledilen General Lomakin'in yerine General Tergukasov getirilmiştir. Fakat bir müddet sonra o da azledilerek Türkmenistan'ı işgal edecek kuvvetlerin başında, 1877-78 Türk-Rus harbinde Plevne'de Osman Paşa'ya karşı inatla savaşan ve o zaman için Rusya'nın en büyük komutanlarından biri addedilen General M.D. Skobelev komutan tâyin edilmiştir[353].

Ruslar şu iki sebepten Türkmenistan'ın istilâsını zarurî görüyorlardı: 1- Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığı Orta Asya Hanlıklarının istiklâl arzularını daima kamçılayan bir unsur olarak görülüyordu. 2- Kafkasları Hazar üstünden Orta Asya'ya bağlayan ticarî ve stratejik yolun Türkmen topraklarından geçmesi bu ülkenin Ruslar tarafından kontrolünü icabediyordu. Böylece Ruslar, bütün Türkistan ülkelerine sâhip olmayı planlıyorlardı.

1880-81 yıllarındaki yeni sefer için tartışmasız her türlü imkânın kendisine verildiği General Skobelev, ilk iş olarak önce maneviyatı bozulan eski birlikleri Kafkaslardan yenileriyle değiştirmek oldu. Mühimmat ve yiyecek ulaşımı için Hazar'ın doğusundan Gök-Tepe'ye doğru uzanan bir de demiryolu yapımına başladı[354]. Nisan 1880'de bütün hazırlıklarını tamamlayan General Skobelvev, Hazar'ı geçerek Türkmen toprakların a girdi.

Bu arada, yaklaşmakta olan Rus istilâsına karşı vatanını müdafaa için memleketin bir ucundan diğer ucuna yılmadan koşturan Nur Verdi Han'ın 5 Mayıs 1880'de âniden hastalanarak ölmesi Türkmenler üzerinde tam bir

[352] Grodekov, ayn. esr., s. 164.

[353] Milyutin, ayn. esr., III, s. 226-227; Terentyev, ayn. esr., III, s. 34; İl'yasov, ayn. esr., s. 471-472.

[354] Grodekov, ayn esr., I, s. IX; "Russian Advance in Asia", *Political and Secret Memoranda*, C. 57-75, s. 26-31, India Office.

şok tesiri yaptı. Fakat kendilerini çabuk toplayan Türkmenler Nur Verdi Han'ın küçük oğlu Mahtum Kulu'yu Han seçip Tıkma Serdar ile birlikte üç kişilik bir danışmanlar heyeti tâyin ederek müdafaa hazırlıklarına enerjik bir şekilde devam ettiler[355].

Hazırlıklarının büyük bir kısmını tamamlayan Skobelev, Haziran başlarında emin bir şekilde Türkmen topraklarında ilerlemeye başladı. Bu Rus ilerleyişine Tıkma Serdar kumandasındaki Türkmen süvari kuvvetleri şiddetle ve kahramanca karşı koymaya çalışmışlar ise de, düşmanın üstün ateş gücü istedikleri neticeyi almalarına mâni olmuş, 1879'da yaptıkları gibi, adım adım geri çekilerek esas savaşı Gök-Tepe'de yapmaya karar vermişlerdir. 1879 mağlûbiyetinin intikamiyle hareket eden Skobelev, Gök-Tepe'ye kadar bütün Türkmen köylerini ve kalelerini yakıp yıkarak ve kaçamayan ahaliyi de insafsızca katlederek Ekim başlarında Bami'ye geldi. Aralık sonuna kadar Türkistan'dan takviye birlikleri olan Skobelev, hazırlıklarının son safhasını da tamamlamış oldu[356].

Rus işgal kuvvetleri komutanı General Skobelev, 31 Aralıkta neşrettiği bir emirnâme ile savaşa hazır olunmasını bildirmiş ve sonra da askerlerine şöyle hitap etmiştir: "...Düşmanı elimizdeki mükemmel silâhlarla ve disiplinimizle yeneceğiz... Mitralyöz ve topçu ateşiyle Türkmenleri yok edeceğiz..."[357]. Ruslar, 1 Ocak 1881'de Gök-Tepe'nin bütün yollarına hâkim olan Yengi Kale'ye iki kol hâlinde hücum ederek bu mühim mevkiyi çok az bir zayiatla zaptettiler[358]. Yengi Kale'nin düşmesinden sonra Türkmenler Gök-Tepe'ye her an Rus hücumunu beklediler ise de, kaleyi iyice kuşatıp top ateşi ve mayınla almak fikrinde olan Rus komutanı beklenen hücumu geciktirdi.

Ruslar, 4 Ocaktan itibaren yer altından kazdıkları kanallarla mayın döşeme işine başladılar. Bu arada Skobelev kuşatma kuvvetlerinin sağ cenah komutanlığını Albay Kropatkin'e, sol cenah komutanlığını da Albay Kozelkov'a verdi. Kale duvarlarına kadar kanallar açıp duvarlar altına mayın döşeme vazifesini de Albay Rutkovsky'ye verdi[359]. Rus generali bundan sonra mayın çalışmalarından Türkmenlerin dikkatlerini başka taraflara çekmek için onların tek ric'at yolu olan Aşkabad yoluna General

[355] Thomson to Granville, Telgi., Tehran, Nr. 83, 3June 1880, F.O. 65/1101

[356] M.D. Skobelev, *Siege and Assault of Denghil Tepe*, İng. terc. J.J. Leverson, London, 1881, s. 6-9; "Akhal Tekke Expedition by a Russian Officer", İng. terc. *United Service Magazine*, August 1881, III, s. 213.

[357] Skobelev, ayn. esr., s. 60.

[358] Skobelev, ayn. esr., s. 13-14.

[359] Skobelev, ayn. esr., s. 17.

Petrusevitch komutasında bir birlik gönderdi. Petrusevitch komutanlığındaki bu Rus birliği ateş mevziine yaklaşır yaklaşmaz Türkmenler ateşle mukabele ettiler. Müessir Türkmen ateşi karşısında bocalayan Rus askerleri kendilerini Gök-Tepe'nin Aşkabad cihetindeki duvarları dibine güç attılar. Bunu gören Rus komutanlığ hemen takviye birlikleri göndererek Türkmenleri topçu ateşine tuttular. Fakat bu öldürücü düşman ateşinden yılmayan Türkmenler yeniden taarruza geçerek Rusları püskürtmeyi başardılar[360].

Bu hücumla Skobelev, Türkmenlerin dikkatlerini kuşatma hazırlıklarından uzaklaştırmıştı. 5 ve 6 Ocak'da da devam eden kuşatma hazırlıkların 7 Ocak'da, tamamlayınca, Ruslar, bunu top ateşiyle kutladılar. Aşkabad istikâmetinde yeni bir gösteri yaptırarak Türkmenleri oyalayan Skobelev, ikinci mayın yatağını genişlettirecek olan kanalı da tamamlattı[361].

Diğer taraftan Türkmenler, Tıkma Serdar ve Mahdum Kulu Han önderliğinde bu Rus mayınlarından bihaber, düşmanın 1879'da olduğu gibi tekrar Gök-Tepe'ye hücumlarını bekliyorlar ve onlarla kıyasıya vuruşmayı ümid ediyorlardı. Fakat beklediklerinin gerçekleşmemesi onları büyük bir şaşkınlığa sevk etti. Türkmenlerin tek şansı olan düşmanla göğüs göğüse çarpışma imkânı tahakkuk etmeyeceğe benziyordu. Çok geç de olsa Rusların mayın döşeme ve diğer kuşatma taktiklerinin farkına varmışlar idi. 9 Ocak akşamı Ruslar yine çalışmaya başladılar. Buna göre Türkmenler, Tıkma Serdar kumandasında ânî bir baskın yaparak mayın kazmakta olan Rus birliklerini perişan ettikleri gibi, o kanadı kontrol etmekte olan Kuropatkin'in birliklerine de büyük zayiatlar verdirmişlerdir[362]. Bu baskın esnasında bir Rus alay sancağının Türkmenlerin eline geçmesi Rusların maneviyatını oldukça bozmuştur. Şaşkınlık ve kızgınlık içine düşen General Skobelev, bu Türkmen baskısına mutlaka bir cevap verilmesi ve askerinin maneviyatının düzeltilmesi için harekete geçti. Albay Kuropatkin kumandasındaki birliklere emrederek ne pahasına olursa olsun karşı baskında başarılı olmalarını istemiş ve kalenin güney-doğu kısmına hücum ettirmiştir. Kesif bir topçu ateşinden sonra yapılan bir hücumla Türkmenlere ağır zayiat verdirilerek tatmin olunmuştur[363].

Fakat. Rusların bu gövde gösterisi Türkmenleri yıldaramamıştır. Nitekim, Rus topçu ateşine rağmen Türkmenler, 11 Ocak gecesi bu sefer düşmanın sol cenahına büyük bir baskın yapmışlardır. Ruslara büyük kayıplar

[360] Skobelev, ayn. esr., s. 20-21.
[361] Skobelev, ayn. esr., s. 24.
[362] Skobelev, ayn. esr., s. 24.
[363] Skobelev, ayn. esr., s. 26-27.

verdiren Türkmenler bir top ile yüzlerce tüfek ve birçok cepheneyi de ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır[364]. Fakat inatçı Rus komutanı yeni bir hücum yaptırarak karargâhını biraz daha Gök-Tepe surlarına yaklaştırır. 16 Ocakta Türkmenler yeni bir baskın düzenlemişler ise de, Ruslar böyle bir hücum için hazırlıklı olduklarından Türkmenler topçu ve mitralyöz ateşinden büyük zayiat vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır[365].

18-23 Ocak 1881 arasında Gök-Tepe surları altına mayınları yerleştiren Ruslar 24 Ocakta Skobelev'in emri ile genel taarruza geçerler. Aynı zamanda bir kısım süvari kuvvetlerini göndererek Aşkabad cihetine Türkmenlerin geri çekilme yollarını da kapatırlar. Bütün ihtiyat kuvvetlerinin de katıldığı bu genel taarruza büyük bir topçu ateşiyle başlar. Öğleye kadar devam eden Rus hücumu öğle vakti yavaşlatılıp, birlikler Skobelev'in emri ile düzenli bir şekilde geri çekilir. Birliklerin geri çekilmesi tamamlanır tamamlanmaz da mayınlar ateşlenerek kale surları havaya uçurulur.[366] İnfilâklar Türmenler arasında büyük zayiata korkuya sebep olur. Halk can havliyle Aşkabad istikametinde kaçmaya başlar. Tekrar hücuma geçen Ruslar hem kaçan halkı ve hem de kale müdafîlerini amansız bir mitralyöz ve top ateşine tutarlar. Aman dilemelerine aldırmadan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlardan oluşan halk insafsızca katledilir. Gök-Tepe müdafîleri de kalelerini adım adım müdafaa ederek şehit olurlar.[367] Ertesi gün, yâni 25 Ocak 1881 sabahı harb sona ermiştir: Türkmenler mağlûp olmuş ve Ruslar kazanmışlardır. Bu arada Türkmenleri bütün kahramanlıklarına rağmen kurtaramayan ve bir oğlunu da Gök-Tepe'de şehit veren Tıkma Serdar ile Mahdum Kulu, Aşkabad cihedine çekilmek mecburiyetinde kalmışlar.[368]

1-25 Ocak 1881 arasında vuku bulan çarpışma larda Ruslar 1 general, 20 subay ve 268 asker ölü vermişlerdir. Türmenler ise 6.500 kişiyi müdafaada, 28.000 (kadın, çocuk ve ihtiyarlar dahil olmak üzere, Rus katliâmında kaybetmişlerdir.[369]

Türkmenleri mağlûp eden Skobelev, neşrettiği bir bildiri ile Gök-Tepe'den kaçanlar ile diğer Türmenlerin Rus Çarı'nın hâkimiyetini kabûl etmelerini bildirmiştir. Türmenlerden bir cevap alamayınca da ileri ha-

[364] Skobelev, ayn. esr., s. 28.
[365] Skobelev, ayn. esr., s. 35.
[366] Skobelev, ayn. esr., s. 47.
[367] Skobelev, ayn. esr., s. 54; Grodekov, ayn. esr. III, s. 292-293.
[368] Grodekov, ayn. esr., III s. 24.
[369] Skobelev, ayn. esr. s. 55 ve 67.

rekâtına devam ederek Aşkabad'a kadar olan Türkmen topraklarını işgal etmiştir (30 Ocak 1881).

Türkmenlerin Gök-Tepe'de yediği darbe çok büyük idi. Mânen ve maddeten perişan olmalarının yanısıra çok insan kaybına da uğramışlardı. Üstelik memleketlerinin en güzel kısımları düşman işgâline uğramıştı. Korkunç ve üstün silâh gücüne sâhip düşmanlarını yenmek ve onları memleketlerinden atmak için hiç bir kimseden ve yerden yardım görme ihtimalleri de yok idi. Çok dengesiz bir mücâdelede düşmana karşı vatanlarını, dinlerini ve şereflerini kahramanca savunmuşlardı.[370] Sonunda Rus generalinin dâvetine uymaktan başka çıkış yolları kalmadı. Nihayet, Nisan 1881'de Tıkma Serdar, birkaç ay sonra da Mahdum Kulu, Ruslara teslim oldular. Bu şekilde Türkmenistan'ın startejik bakımdan çok önemli olan batı bölgesi Rus kontrolüne girmiş oldu.

İngilizlerin baskısı ile Rus birlikleri Aşkabad'dan sonra Türkmen topraklarında ilerlemelerini durdurmak mecburiyetinde kaldılar. Bundan ümide kapılan Merv bölgesindeki Türkmenler, İngilizlere heyetler ve mektuplarla başvurarak kendilerinin Rus istilâsına karşı korunmalarını istediler[371]. Ümitsizlik içinde çırpınan Türkmenler bu ricalarının müspet bir şekilde karşılanması için İngiliz tâbiyetine girdiklerini dahi ilân ettiler ise de bir netice alamadılar. Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Türkmenlere verdiği cevapta ricalarının yerine getirilemeyeceğini bildirdi[372]. Bu menfî cevap Türkmenleri büyük bir sükût-u hayâle uğratmakla beraber onlar yılmayarak memleketlerinin geri kalan kısmını Ruslara karşı müdafaaya hazırladılar. Fakat Rus baskısı ve entrikaları Türkmenler arasında iyice yayıldığından Ruslara karşı koyma eğilimi gittikçe zayıflamaya başladı. Ruslar, Türkmenler arasındaki entrikalarını Kafkaslarda doğmuş müslüman bir Avar Türk'ü olan fakat Rus hizmetine girmiş yüzbaşı Ali Han (Alikhanov-Avarsky) vasıtasiyle yürütmüştür. Ali Han-Avar, Türkmenlerin ileri gelenlerine ve bu arada onların meşhur lideri Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal Hanım'a Türkmenlerin daha başka felâketlere duçar olmadan Rus hâkimiyetini kabûl etmelerinin en iyi çıkar yol olduğunu söyleyip ikna etmiştir[373]. Nihayet, Gülcemal Hanım'ın başkanlığında son defa toplanan Türkmen Meclisi'nde Türkmen ileri gelenleri, istemeyerek de olsa, Rus hâkimiyetine girmeyi kabûl etmişlerdir (Ocak 1884)[374]. Bu

[370] Grodekov, ayn. esr., IV., s. 31.
[371] Foreign Office Report, 65/1131, Nr. 118, 1881, London.
[372] Foreign Office Report, 65/1130, Nr. 78, 1881, London.
[373] Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 113.
[374] Alikhanov-Avarsky, ayn. esr., s. 113.

şekilde Ruslar tarafından 1869'da başlatılan ve kanlı bir şekilde yıllar yılı devam eden Türkmenistan'ın istilâsı kansız bir şekilde tamamlanmış oldu. Rus yöneticileri başarılı çalışmalarından dolayı Ali Han-Avar'ı Albaylığa terfi ettirerek kendisin Merv'e vâli tâyin etmişlerdir. Ruslar, kendilerini yıllar yılı uğraştıran Türkmenler için özel bir kanun çıkartarak onları diğer Türkistan Türklerinden ayırd etmişler ve daha sıkı göz altında bulundurmaya başlamışlardır[375].

Rus hâkimiyetinde Türkmenler: Türkmenistan'daki Rus idâresi ve sömürüsü Rus hâkimiyetine düşen diğer Türk memleketlerinden farklı olmamıştır. Tek fark Türkmenleri daha sıkı kontrol etme imkânı veren hususî bir kanunla yönetmek olmuştur. Özbek ve Kazak Türklerine yapıldığı gibi Türkmenlerden de ağır vergiler alınmış ve topraklarının en zengin kısımları ellerinden alınarak Rus tekstil sanayinin ihtiyacını karşılamak için pamuk ekimine tahsis edilmiştir[376]. Bu Rus sömürüsüne karşı Türkmenler çok sıkı bir yönetim altında oldukları için uzun bir zaman ses çıkaramamışlardır. Memleketteki her türlü idâre ve mevkiler Ruslar tarafından işgal edilip yürütülmüş ve Türkmen ileri gelenlerine ancak yardımcılık ve küçük memurluklar verilmiştir[377]. Çarlık idâresinin suiistimal ve yolsuzluklarla dolu bu bunaltıcı istibdat yönetimi XX. asır başlarına kadar devam etmiştir. 1905'deki Rus-Japon Harbi'nden sonra Rusya'da ortaya çıkan pek çok yolsuzluk ve suiistimal iddialarının önemli bir kısmı bu ülkenin Türkistan'daki idâresi ile ilgili idi. Nihayet, harekete geçen Rus hükûmeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu, dürüstlüğü ve daha önceki soruşturmalarda gösterdiği başarılariyle ünlü Alman asıllı Kont K.K. Palen, başkanlığında Türkistan'a göndermeye karar verdi. Palen ve heyeti, suçlu buldukları kim ve hangi makam sâhibi olursa olsun adalet önüne çıkarma yetkisine sâhip bulunuyordu[378]. Bu soruşturmalar esnasında en büyük yolsuzluklardan birinin de Türkmenistan'da yapıldığı tesbit edildi. Türkmenistan'da vazife gören Rus subayların ve sivil idârecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekârlık ve katillik suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve mühim bir kısmı mahkum edilmişlerdir[379].

[375] Hayıt, ayn. esr., s. 203.

[376] *Trudi Istituta İstorii Akheologii i Ethnografii*, Aşkabad, 1958, IV, s. 6-7.

[377] A. Karriyev ve A. Rosliyakov, *Kratkiy Ocherk İstorii Turkmenistana 1868-1917*, Aşkabad, 1956, s. 50-60.

[378] R.A. Pierce, *Russian Central Asia; 1897-1917: A Study in Coloniel Rule*, Univ. of California Press, 1960, s. 88.

[379] Pierce, ayn. esr., s. 88-89.

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ve bunlardan birinin de sivil idâreyi yerli halka, yâni Türkmenlere, bırakmak olduğunu söylemiştir. Ne var ki, onun bu tavsiyeleri, Türkistan'da Rusların çok azınlıkta oldukları ve yerli ahaliye idârenin teslim edilmesinin büyük mahzûrlar yaratacağı gerekçesiyle yerine getirilmemiştir. Rus hükûmeti, mevcut statikoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkânları kullanmayı yâni bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

Sovyet rejimine karşı millî ayaklanma: XIX. asrın sonları ile XX. asrın başları diğer Türk illerinde olduğu gibi Türkmen ilinde de fikrî ve siyasî uyanışın başlangıcı olmuştur. Türkmenler arasındaki bu fikrî uyanış onların siyasî haklarını almak ve Rus idâresinden kurtulmak için mücâdeleye sevk etmiştir. Türkmenlerin bu uyanışında Kırım, Azerî ve Türkistan Türklerinin de büyük rolleri olmuştur[380].

Türkmenlerin haklarını almak için giriştikleri bu mücâdele başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zira Ruslar bu harekâtın ileri gelenlerinin bütün mal ve arazilerini ellerinden aldıkları gibi yeni bir takım vergilerle de halkı cezalandırma yoluna gitmişlerdir[381]. Rusların, Türkmenler üzerinde kurdukları bu gayr-i âdil ve insafsız baskı rejimi çok geçmeden halkın reaksiyonu ile karşılaşmıştır. Rus meâzilimine karşı ilk başkaldırma Hîve civarındaki Yamud Türkmenleri tarafndan olmuştur. Ruslar bir maşa gibi kullandıkları Hîve Hanına, Türkmenleri ezdirmek isteyince onlar da (Türkmenler) hem Hîve Hanına ve hem de Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Fakat Hîve Hanının Ruslardan yardım istemesi üzerine Cüneyid Han idâresindeki bu Türkmen ayaklanması başarılı olamamıştır[382]. Ancak, Türkistan'daki 1916 Millî Ayaklanması'nın hızla yayılması Türkmenleri de etkilemiş, bu ise, Cüneyid Han'a büyük bir sempati ve taraftar kazandırmıştır.

Rusya'daki Bolşevik ihtilâl'nden sonra Hîve de kurulan "Genç Hîveliler Meclisi"nin Rus kuvvetleri tarafından dağıtılması ve bu arada Rusların Türkmenler üzerine yürümesi Cüneyid Han'ın tekrar harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu arada bâzı Rus birliklerinin Hîve'den çekilmelerini de fırsat bilen Cüneyid Han, Hîve'yi tam iki sene Türkmen hâkimiyetinde tutmuştur[383]. Fakat Cüneyid Han'ın Özbekler ile ihtilâfa

[380] Allworth, *Central Asia*, s. 172-184.

[381] "Türkmenistan", *Central Asian Review*, 1958, s. 138-140.

[382] "Dzhunaid Khan. King of the Karakum Desert", *Central Asian Review 1965*, s. 216-217; *F.L. Shteinberg, Ocherki istorii Turkmenii*, Moscow, 1934 s. 62.

[383] Dzhunaid-Khan, ayn. dergi, s. 220-221.

düşmesi durumunu sarsmış ve sonunda Sovyet taraftarı Özbeklerin de çağrısı üzerine Hîve üstüne yürüyen kızıl-ordu birliklerine yenilerek Karakum Çölüne çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[384].

Cüneyid Han'ın mücâdelesi devam ederken Batı Türkmenistan'da da Ruslara karşı millî ayaklanmalar devam ediyordu. Rus işgâli sırasında Türkmenleri kahramanca yönetmiş olan Tıkma Serdar'ın oğlu Oraz Serdar, Rus askerî okulunda okumuş ve ihtilâl başladığı zaman da Albaylığa yükselmiş, Türkmenlerden kurulu birliklere kumandan tâyin edilmişti. Cüneyid Hanın kahramanca mücâdelesini gören bu arada Bolşevik İhtilîlinden sonra meydana gelen karışık durumdan istifade eden Albay Oraz Serdar emrindeki Türkmen kuvvetleriyle birlikte isyan etmiştir[385]. Albay Serdarın haricî bir yardım olmadan Türkmenistan'ı kurtarması çok güç idi. Bunun için O'da Çarlık rejiminin müttefiki olan İngiltere'nin Generali Türkmenlere değil de Çar taraftarı beyaz-ordu birliklerine yardımı tercih ettiğinden Oraz Serdar'ın başlattığı mücâdele de başarıya ulaşamamıştır[386]. Rusya'daki iç harbi kazanan kızıl-ordu birlikleri bütün Türk illerindeki kurtuluş hareketlerini bastırdıktan sonra Türkmenistan'daki bu millî ayaklanmayı da bastırmışlardır.

Cüneyid Han bütün yokluklara rağamen açtığı istiklâl mücâdelesinden vazgeçmemiş ve Rusları 1931 yılına kadar uğraştırmıştır. Cüneyid Han'ın en büyük başarısı 1924'de Türkmenler ile Özbeklerin birlikte yaptıkları ayaklanmadan sonra olmuştur. Bir zamanlar kendisine muhalefet eden Özbeklerin de desteği ile Cüneyid Han, Türkmen kuvvetleriyle Rusların kontrolündeki bir çok kasabaları ele geçirerek Hîve üzerine yürümüştür. Fakat Türkistan'dan gelen Rus takviye birliklerinin yetişmesi üzerine şehri alamamıştır[387]. Bu arada Rusların kendisine teklif ettiği sulh görüşmelerini kabûl eden Cüneyid Han, Rusların kendisine komplo hazırladığını haber alınca bu tüşebbüsünden vaz geçerek mücadeleye devam etmiştir[388]. 1927'de Ruslarla yaptığı son muharebeyi de kaybeden Cüneyid Han, Türkmenistan'ı terk etmeke mecburiyetinde kalmıştır. Türkmenistan'dan, önce İran'a sonra da Afganistan'a geçen Cüneyid Han oradan Rus birliklerine karşı yaptığı akınlar ile Ruslara karşı mücâdelesine 1938 yılında ölümüne kadar devam etmiştir[389].

[384] Dzhunaid-Khan, ayn. dergi, s. 220-221.

[385] Allworth, ayn. esr., s. 228-231.

[386] Allworth, ayn. esr., s. 230-232; "The Revolt in Transcaspia 1918-1919 *Central Asian Review*, 1958, s. 118-128.

[387] Dzhunaid Khan, ayn. dergi, s. 224.

[388] A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 470.

[389] Dzhunaid Khan, ayn. dergi, s. 225b

Rus boyunduruğundan kurtulmak için giriştikleri istiklâl savaşını kaybeden Türkmenler bu sefer diğer Türk boyları gibi hakları için komünist rejimi altında mücâdeleye başladılar. Oraz Serdar ile Cüneyid Han'ın önderliklerinde yürütülen istiklâl savaşının kızıl-ordu birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Türkmenler, istemeyerek de olsa, Türkmenistan Komünist Partisi'ne girmeye başladılar. Türkmenlerin komünist partisine girmelerinin sebebi, diğer Türkistan Türklerinde olduğu gibi komünizme inandıkları için değildi. Onlar, daha çok ezilmelerini önlemek ve haklarını mümkün olduğu kadar koruyabilmek ve köle gibi bir hayat yaşamamak için bu işi yapıyorlardı. Onun için 1918 sonlarında kurulan Türkmenistan Komünist Partisine, bilhassa millî ayaklanmaları bastırıldıktan sonra, girmeye ve partinin aldığı ve alacağı kararlarda Türkmen menfaatlerini ellerinden geldiği kadar korumaya başladılar. Bu mücâdele onlara Rus komünistlerinin maksatlarını daha iyi anlama fırsatı verdi. Türkistan'da olduğu gibi Türkmenistan'da da iskân edilmiş Ruslar bulunuyordu. Bu Ruslar, komünist partilerini ellerine geçirerek Türklere hiçbir millî kültürel ve ekonomik haklarını vermek istemiyorlar ve onları doğrudan doğruya Moskova'nın emrine almak istiyorlardı. Rus komünistlerinin istedikleri bu fevkalâde haksız değişikliklere Türk komünistleri şiddetle karşı çıktılar. Türkler bu itirazla da kalmayarak tertip edilen kongrelerde Müslümanları ve Türkleri birliğe, birlikte mücâdeleye ve haklarını birlikte korumaya karar verdiler[390]. Türk komünistlerinin (Özbek-Kazak Türkmen) giriştikleri bu mücâdele Sovyetleri son derece tedirgin etmeye başlamıştır. Komünist rejim altında dahi Türklerin haklarını korumak için aralarında yaptıkları bu dayanışmayı kırmak ve parçalamak için Sovyetler gerekli hileli ve kasdî tedbirler almaya başladılar. Özbekler ile Türkmenlerin yan yana yaşadıkları Hîve (Harezm) bölgesine yapılan bir kısım reformlarda Özbekleri koruyup Türkmenleri mağdur ederek onlar arasındaki eski çekişmeleri körüklemeye başlamışlardır. Bir müddet sonra ise, Türkmenler ile Özbekler arasındaki bu ihtilâfı bahane ederek "siz birbirinizle iyi geçinemiyorsunuz, en iyisi sizlerin ayrı ayrı idârelerin altında toplanmanız lâzım" diyerek Türkistan Türkleri arasındaki kabile ihtilâflarından istifade ederek onları birbirinden ayırmaya başlamışlardır[391].

Türkistan'da Türk zümreleri arasında komünist partileri nezdinde bu fikirleri işlemeye ve yaymaya başladılar. Neticede, her komünist partiye

[390] Hayıt, ayn. esr. s. 292-298; R. Vaidyanath, *The Formation of the Sovi Central Asian Republics*, New Delhi, 1967, s. 105-107.

[391] Vaidyanath, ayn. esr., s. 142-147 ve 155-163.

telkin ile kararlar aldırmışlar ve kendilerinin ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerine dair istek ve müracaatları Sovyet makamlarına bildirmelerini sağlamışlardır[392]. Bu müracaatlar üzerine toplanan Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu durumu görüşerek Türkistan Komünist Partilerinin istediklerini kabûl ederek ayrı ayrı cumhuriyeterin kurulacağını ilân etmiştir (12 Haziran 1924). Rus Komünist Partisi'nin bu kararına itiraz etmekle isteyenler oldu ise de kendilerine ne bir hak veren ve ne de kendilerini dinleyen bir merci bulamadıkları için sonunda bu kararı onlar da kabûl etmek zorunda kalmışlardır[393].

Sovyet Komünist Partisi'nin Türkistan'da ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilân etmesinden sonra teşekkül eden Merkezî Toprak Komitesi cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit işine girişmiş ve Eylül 1924'de çalışmalarını tamamlayarak Rus Komünist Partisinin tasdikine sunmuştur. Toprak Komitesi'nin tesbit ve kararları Rus Komünist Partisi tarafından tasdik edilir edilmez, her cumhuriyetin komünist partisi ileri gelenleri komiteler teşkil ederek kendi idârî, ekonomik ve kültürel programlarını yapmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar Ekim 1924'de tamamlanarak Ruslara bağlı Türkistan'da kurulan Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tâcik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri fiilen ortaya çıkmış oldu[394].

Türkistan'da Sovyetlere bağlı olarak kurulan Türk Cumhuriyetlerinin ilk yıllarında Rus baskısı ve sümürüsü nisbeten az idi. Fakat 1930'lar ile birlikte Türk cumhuriyetlerinde Rus baskısı ve sümürüsü artmış ve bilhassa II. Dünya Harbi'nden sonra bu baskı ve sömürü daha da hızlanarak bir nevi cumhuriyetleri kolonileştirmeye yönelmiştir. Bugün Türkistan'daki bu Türk cumhuriyetlerinde yürütülen kolonileştirme hareketleri başarılı olamamıştır. Bunun en güzel delili ise, 1991'de istiklâllerine kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin kendi dil ve kültürlerine sahip olarak medenî dünyada yerlerini almalarıdır.

Türkmenlerin kültür hayatı ve yetiştirdikleri şahsiyetler: Türkmenler XVI. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar bir devlet kurma imkânına sâhip olamadıkları için kültür hayatları oldukça sönük geçmiştir. Buna rağmen Türkmenler arasında pek çok edipler ve şâirler yetişmiştir.

Türkmen şâirlerinin en büyüğü ve Türkmenlerin millî şâir olan Mahdum Kulu'dur. Türkmen ediplerini ve şâirlerini mensup oldukları boylara göre şöyle sıralamak mümkündür:

[392] Vaidyanath, ayn. esr., s. 166-172 ve 175-176.

[393] Vaidyanath, ayn. esr., s. 180-185.

[394] Vaidyanath, ayn. esr., s. 193-196. Yeni cumhuriyetlerin sınırları ve hangi bölgeleri içine aldıkları daha önce verildiği için burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

Teke Boyundan yetişen şâirler: Tâlibi, İl-Geldi, Mehtacı, Şeydâî, Kâtibî, Ak-Molla, Allah-Verdi, Hıra-Beğ, Kemîne, Divan-Şairi, Molla-Nefes, Durdu-Şâiri, Sakar-Molla, Kör-Molla, Beğ-Muhammed.

Yamud Boyundan yetişen şâirler: Şah Bende, Ana-Can, Ata-Beğ, Nuri-Şâir ve Ezber.

Sarık Boyundan yetişen şâirler: Kara-Şâir, Arna-Satlık, Baba-Şâir ve Cuma-Şâir.

Göklen Boyundan gelen şâirler: Devlet-Muhammed-Molla, Mahdum-Kulu ve Molla-Zelilî.

Diğer Türkmen Boylarından gelen şâirler: Ma'rufî, Sarı-Şâir, Abd-üs-Sattar-Kadı, Dost-Mamed, Dövlet-Yar-Beğ, Seyyid-Hoca ve Miskin-Kılıç[395].

XIX. asrın ikinci yarısı diğer Orta Asya Türklerinde olduğu gibi Türkmenler için de kültürel sâhada bir uyanış devri durumundadır. Rus istilâsı ve onu tâkip eden esaret yıllarının getirdiği ızdıraplar Türkmenler arasında yeni bir uyanışın başlangıcı olmuştur. Kültür sâhasında Türklük şuurunun uyanışını sağlayan Gaspıralı İsmail Bey'in fikirleri Türkmenler arasında da yayılmış ve XIX. asrın sonlarına doğru açılan modern okullarda pek çok Türkmen aydını yetişmeye başlamıştır. Bu Türkmenler arasında vatanperver büyük şâirler ve edipler de yetişmiştir. Bunların en meşhurları Gök-Tepe'deki Rus katliâmını şiirlerinde dile getiren Gayip Verdi Miskin Kılıç (Molla Kılıç) ile komünist rejimine rağmen Türkmenistan ve Türkmenlerin istiklâl ve hürriyeti için kalemiyle savaşan Abdülhakîm Kulmuhammed-oğlu, Kör-Molla. Berdi Kerbabay-oğlu, Garaca-Burun-oğlu, Vopay-oğlu ve Amandurdu alamış-oğlu gibi edip ve şâirlerdir. Bunlar vatanın istiklâli ve milletin hürriyeti için mücâdelelerine bütün baskılara ve güçlüklere rağmen yılmadan 1930'a kadar devam etmişlerdir. Fakat, 1930 başlarında Stalin önderliğindeki Marksist rejimin baskı ve terörü ile bu şâir ve edipler eserleriyle birlikte bir bir yok edilmişlerdir. Arkasından başlatılan propaganda ile bu Türkmen şâir ve ediplerinin ayırıcı birer burjuva milleyetçisi oldukları yayılmış ve 1934'de toplanan I. Sovyet Yazarları Kongresi'nde de onların lânetlenmeleri sağlanmışıtr[396].

[395] A. Samoylovich, *Materialy po sredneaziatsko-Turezkoy Literature. Zapiski Vostochnago Otdeleniya Imparatorskago Russkago Arkeologicesko Obşestva, XIX*, 1909-1910, Petersburg, s. 04-09; *İstoriya Turkmenskoy SSR.*, Aşkabad, 1957, I, s. 48-52; *Klassiki Turkmenskoy Poezzi*, Moskova, 1955, s. 4-12; *Makhtum-Kuli. Sbornik statei o dzhuzni i tvorchestva poet* Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR. İnstitut Literature im Makhtum Kuli, Aşkabad, 1960.

[396] Allworth, ayn. esr., s. 371-387, 402-408; Taş Nazar, "Doklad o literature Turkmenskoy SSR", *Pervi vsesoiuzny s'azed sovetskikh pisalei 1934* Moskova, 1934, s. 138-140; *Türkmen Sovyet*

Rus terörü ve vahşeti ile Türkmen şâirlerinin ve ediplerinin yok olmaları Türkmen millî kültürü için büyük bir darbe teşkil etmiştir. Bunların tesiri ile birkaç milliyetçi edip ve şâir yetişmiş ise de Sovyet tipinde ve Sovyetlere paralel bir zihniyetle yetişen Türkmen şâir ve edipleri çoğunluğu teşkil ettikleri için onların da seslerini duyurmaları mümkün olmamıştır. Bugün Türkmen kültür hayatının öncüleri olan şâir ve edipler kendilerine zorla kabûl ettirilen Sovyet görüşünü Türkmenlere aşılamaya çalışmakta, Türkmenler de onlara karşı direnmektedirler.

Türkmenlerin nüfusu: 1870'lerde Ruslar, Türkmenistan'ı istilâya başladıkları zaman, Türkmen, Rus ve İngiliz kaynaklarının verdikleri bilgiye göre Türkmen nüfusu 1,150,000 idi. Gayri resmî olarak verilen bu nüfusun 300.000'i İran ve Afganistan'da, 450,000 kadarı da Buhâra ve Hîve Hanlıklarında ve 400.000'i de müstakil Türkmen Cumhuriyetinde yaşıyorlardı. Türkmenistan'ı istilâ eden Rus ordularında mühim vazifeler gören ve istilânın sonunda da Rus ve Türkmen kaynaklarını kullanarak bu istilâ harbinin tarihini yazan General Grodekov, işgale uğrayan Türkmen ülkesinin nüfusunu 700.000 kişi olarak vermiş idi[397]. Fakat, Türkmenler istilâ hareketinin devam ettiği 15 sene içinde düşmanın öldürücü silâh üstünlüğü yüzünden pek çok telefat vermişler ve nüfuslarında büyük bir düşüş olmuştur. Nitekim, pek inandırıcı olmamakla beraber, Rusların 1897'de neşrettikleri ilk resmî istatistik de bunu göstermektedir. Rusların verdiği bu resmî bilgeye göre Türkmenlerin nüfusu 382,487 idi[398]. Rus işgali altına giren Türkmenlerin nüfuslarındaki en büyük düşüşler, 1917 ihtilâlinden sonra Rusya'da meydana gelen iç harb ile 1930'larda Sovyetlerin uyguladığı mecburî iskân politakasında ve II. Dünya Harbi esnasında olmuştur. 1970 resmî Sovyet istatistiğine göre Türkmenlerin nüfusu 1.510.000 idi[399]. 1970 nüfus sayımına göre doğum yüzdesi çok yüksek olan Türkmenlerin nüfusları 1979'da yapılan ve 1980'de gayri resmî olarak neşredilen sonuçlara göre iki milyonu (2,100.000) geçmiş bulunmaktadır[400]. Bu nüfusun, bugün, 4.000.000'a ulaştığı ifade edilmektedir.

Edebiyatining tarikhi boyunca ocherk, Aşkabad, Türkmenistan SSR, İlimler Akademiyası neşriyatı, 1958, I, s. 133-135; Samoylovich, "Kharazm nama", "Dva otryvka iz Khorezmname" *Zap. Vost. Ot. İmp. Rus. Ark. Obset.*, 1910, XIX, s. 079; *Literature Turkmenii*, Moskova, 1934, s. 5-9.

[397] Grodekov, *Voina v Turkmenii*, I, s. 40; Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., E. Kırımal, "Turkmenistanda Milliyetçilik", *Dergi*, sayı: 42 (1965), s. 13-32.

[398] L. Krader, *Peoples of Central Asia*, Indiana Univ, Pub., 1966, s. 198.

[399] R. Taagepera, "The 1970 Soviet Census", *Soviet Studies*, Glasgow, XXIII (1971-72), s. 218.

[400] *Nasseleniye SSSR, Po Dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniya 1979 goda*, Moscow, Politizdat, 1980.

c) Uygurlar (Doğu Türkistan Türkleri)

Uygur ve Karahanlı Türk Devletleri gibi kültür tarihimizde önemli yerleri olan devletlerin kurulduğu bugünkü Doğu Türkistan'ın tarihi hakkında yok denecek kadar az araştırma yapılmış bulunmaktadır. Dolayısiyle, bir zamanlar Kutadgu-Bilig müellifi Yusuf Has Hâcip ile Divan-ı Lûgat-it-Türk yazarı Kâşgarlı Mahmud gibi büyük şahsiyetleri sinesinden çıkarmış olan Doğu Türkistan Türklerinin bugünkü durumları hakkında da çok az bilgiye sâhip bulunmaktayız. Onun için, Doğu Türkistan Türklerinin tarihlerini biraz daha gerilerden başlatmak zaruretine inanmaktayız.

XVI. asırdan Yakub Bey'e kadarki tarihleri: Doğu Türkistan, XV. asrı sonları ile XVI. asrın başlarında Timurlular arasında el değiştirdi durdu. 1531'den 1606'ya kadar Doğu Türkistan hâkimi olarak Sultan Ebu Said Han'ı ve oğullarını görüyoruz. 1606'da Çağatay hanedanından Emir İsmail'in başa geçmesiyle de, XIX. asrın üçüncü çeyreğine kadar devam edecek olan meşhur "Hocalar" hâkimiyeti başlar.

Kaynakların nakline göre, 1412 yılında Buhâra ulemâsından meşhur hoca "Muhdum A'zam" Kâşgar'a gelip yerleşmiş, medreselerin birinde tedris ile meşgul olmuş ve oğulları İmâm Kalân ile İshâk Vali de bu işe devam etmişlerdir[401]. Bu iki kardeşin içtihadında görülen bâzı farklar talebeleri arasında iki grubun teşekkülüne sebep olmuştur. Bunlardan İmâm Kalân taraftarları "Ak-Tağlık" ve İshâk Vali taraftarları ise "Kara-Tağlık" olarak meşhur olmuşlardır[402].

Doğu Türkistan'ın, Batı Türkistan'da olduğu gibi, bilhassa bu son devirlerinde görülen siyasî istikrarsızlık, ayrı şehir ve eyâlet hâkimleri arasındaki devamlı mücâdele ve bunun tevlit ettiği iktisadî durum ahâliyi, ister istemez, idâre işlerine lâkayıt kalmaya ve selâmeti ruhanî zümreler içinde aramaya sevk etmiş ve bu zümre reislerinin halk arasındaki şöhreti hâkimleri ürkütecek bir dereceye gelmiş idi. Emir İsmail'in, saltanat endişesi ile Ak-Tağlık fırkasının reisi olan Apak Hoca'yı Kâşgar'dan ihraç etmesi, bu harekete başlangıç teşkil etmiştir.

Halk arasında büyük nüfuz sâhibi olan Apak Hoca, Emir İsmail'den intikam almak maksadiyle Cungarya Kalmukları lideri Galdan'ı Kaşgâr'ı işgale teşvik etmişti. Zaten böyle bir fırsatı beklemekte olan Kalmuk lideri, 1678'de Kâşgar'ı işgal ederek ülkesinin idâresini kendisine yardım eden

[401] Bu hususta geniş bilgi için bk., R.R. Arat, "Kâşgar" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, 405-412.

[402] D.C. Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, London, 1878, s. 37.

Apak Hoca'ya verdi[403]. Fakat yeni hâkimlerinden de memnun kalmayan Apak Hoca, idâreyi İsmail'in kardeşi Muhammed İmil'e devrederek onu Kalmuklar aleyhinde kışkırtmaya başladı. Bu kışkırtma hem Muhammed İmil'in ve hem de Ak-Tağlık fırkası hâkimiyetinin sonu oldu. Kâşgar emaretinin başına Kara-Tağlık fırkasının reisi Hoca Danyal getirildi. Hoca Danyal ile oğullarının idâreleri Kalmuklar tarafından sıkı bir denetime tâbi tutuldu. Danyal'ın ölümünden sonra başa geçen Yunus Hoca daha dirayetli davranarak kısa zamanda Kâşgar, Aksu ve Yarkent'de nüfuzunu sağlamlaştırdı. Mahallî hükûmetin yeniden kuvvetlenmesini istemeyen Kalmuklar bu defa Yunus Hoca'ya karşı rakibi olan Ak-tağlık fırkasının o zamanki reisi Hoca Burhân al-Din'i destekleyerek onun önce Aksu ve sonra da Kâşgar'ı almasına yardımcı oldular[404].

1754'de Kalmukları yenmiş olan Çinliler, Doğu Türkistan'daki bu karışıklıkları dikkatle tâkip ediyorlardı. Nitekim, Doğu Türkistan'ın tam bir keşmekeş içine düştüğünü gören Çinliler, 1759'da Kâşgar civarını işgâl ederek ülkenin yarıya yakınını ellerine geçirdiler. 1756-1760 yılları arasında şimale doğru gelişen Çin istilâsı Hokand ve Kazakistana kadar vardı. Fakat, buraları Rus nüfuz bölgesi olarak kabul ettiklerinden, bir müddet sonra oralardan geri çekildiler[405].

Bu arada, Doğu Türkistan'ın her tarafına dağılmak zorunda kalan her iki tarafa mensup "Hocalar", vatanlarını Çinlilerin elinden kurtarabilmek için büyük bir propagandaya başlamışlardı. Böylece, uzun bir müddet "Hocalar"ın Çinlilere karşı kıyam teşebbüsleri ile geçti. 1826'da Burhân al-Din'in torunu Cihangir, Kırgızların yardımı ile Kâşgar'ı ele geçirmeye muvaffak olmuş ise de, sonra Çinlilere esir düşmüş ve demir kafes içinde Pekin'e gönderilerek, orada idâm edilmiştir. Kuvvetli düşmana karşı bir türlü birleşemeyen "Hocalar"dan Muhammed Ali Han ile Yusuf, emirlerindeki kuvvetlerle 1829 ve 1830'da Çinlileri bâzı kasabalardan kovmaya muvaffak oldular. 1847 ve 1854'de Muhammed Emin iki defa Kâşgar'ı ele geçirmiş ise de, Çinlileri temelli kovmaya muvaffak olamamıştır[406]. Türk müslümanların bu başarısız mücâdeleleri devam ederken, nihayet, 1862'de "Döngenler" (İslâmiyeti kabûl etmiş Çinliler)'in büyük isyanı patlak verdi[407]. İsyan kısa zamanda Cungarya'ya da yayıldığından Kâşgar ile Çin'in irtibatı kesilmiştir. Bu ise yeni bir "Hocalar" isyanına zemin hazırlamıştır.

[403] Boulger, ayn. esr., s. 44.

[404] Boulger, ayn. esr., s. 44-46.

[405] G. Hambly, *Central Asia*, London, 1969, s. 297-298; Hayıt, *Türkistan*, s. 136-137.

[406] Hambly, ayn. esr., s. 299.

[407] Wen-Djan Chu, *The Moslem Rebellion in Northwest China 1862-1878, The Hügue-Paris, 1966, s. 22-27, 51-58.*

1863-1864 yıllarında Kırgız Hanı Sâdik Bey, Çinlilere karşı müslümanlara yırdım etmek üzere, Kâşgar üzerine yürümüş ve şehri zaptetmiştir. Cihangir Hoca'nın kız kardeşi ile evli bulunan Sadık Bey, kendisinin devamlı olarak Kâşgar da kalamayacağını anlayınca, Kâşgar'ı Cihangir'in oğlu Büzürg Han'a teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Bu arada, Hokand'da bulunan Büzürg Han, 1864 başlarında Çimkend'i Ruslara karşı müdafaa eden ve bilâhere Kâşgar devletini kuracak olan, Muhammed Yakup Bey'in kuvvetleri desteğinde Kâşgar'a geldi[408].

Yakub Bey ve kurduğu devlet: Kâşgar'ı düşman istilâsından kurtaran ve müstakil bir devlet olarak da zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını sağlayan Muhammed Yakub Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuş idi[409]. Kurama kasabasının Kadısı olan babası Pîr Muhammed Mirza, 1818'de Pişkend'e gelerek oranın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şeyh Nizameddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Muhammed Yakub'un ilk yükseliş yıllarında nüfuzlu dayısının büyük rolü olmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarını Molla olabilmek için sıkı çalışmalarla geçiren Muhammed Yakub, bilâhere bu mesleğin, hareket dolu yaradılışına uymadığını görerek bırakmıştır. İşte tam bu sırada kızkardeşi Taşkent Vâlisi Nur Muhammed Han ile evlenmişti. Vâli enişte sayesinde Yakub Bey, Hokand askerî kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kâbiliyetini göstererek 1845'de yeni Hokand Hanı Hudayar'a Mahram (Mabeyinci) tâyin edilmişti[410]. 1853'de Akmescit'i Ruslara karşı başarıyla müdafaa eden Yakub Bey'in uhdesine, 1864'den itibaren Rusların Orta Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine Çimkent'in müdafaası verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taarruzuna karşı başarıyla savunan Yakub Bey, bilâhere Rusların toplarla hücumu üzerine Çimkent'i boşaltmak zorunda kalmıştı[411]. Yakub Bey, 1865'de Taşkent'i Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken ölecek olan Alim-Kul'un yanına dönmüş ise de, Hokand Hanlığına hâkim olmak düşüncesinde olan Alim-Kul tarafından Kâşgar'da Büzürg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den bir nevi uzaklaştırılmıştır[412].

1864 başlarında Sadık Bey'in Kâşgar'dan ayrılmasıyla şehre tekrar hâkim olan Çinliler, Yakub Bey ile Büzürg Han kuvvetlerinin 1865'de yap-

[408] Hambl, ayn. esr., s. 300.

[409] Boulger, ayn. esr., s. 76; A. Vambery, *Central Asia and the Anglo-Russian Question*, London 1874, s. 299.

[410] Boulger, ayn. esr., s. 77.

[411] Boulger, *Central Asian Potraits*, London, 1880, s. 103.

[412] Boulger, *The Life of Yakoub Beg*, s. 86.

tıkları ilk hücumu püskürtmeyi başarmışlar ise de, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bâzı Hokand kuvvetlerinin Yakub Bey'e katılmaları üzerine, yenilerek Kâşgar'ı terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır[413]. Yakub Bey, Kâşgar'ın arkasından Yarkent'i de alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand idâresinde kazandığı askerî tecrübelerini de ekleyerek, Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerini birer birer zaptetmeye muvaffak olmuştur. Fakat, Büzürg Han'ın kendi başarılarını kıskanıp aleyhinde bir vaziyet alması üzerine 1867'de kendisini önce haps sonra da Mekke'ye hacca göndererek Doğu Türkistan'ın mutlak hâkimi olmuştur[414].

Büzürg Han meselesini halleden Yakub Bey, ilk iş olarak doğuda huzursuzluk yaratan ve fakat esasında Kâşgar'a hâkim olmak isteyen Döngenler üzerine yürümüştür. Fakat, O, önce Döngenlere dostluk teklif etmiştir. Döngenler bunu reddettiği gibi, Karaşar ve Sayram'ı da işgal etmişlerdir. Ancak, Yakub Bey kuvvetlerinin yaklaşması üzerine bu kasabaları yağmalayıp çekilmişlerdir. Yakub Bey dört aylık bir kuşatmadan sonra Döngenlerin müdafaa ettikleri Turfan'ı zaptetmeye muvaffak olmuştur (Temmuz 1870)[415]. Ne var ki, galip gelmesine rağmen, Döngenlerin inatmüdafaaları Yakub Bey'in ordusunu oldukça sarsmıştır. İli vâdisinin kontrolünün Kâşgar hâkimine geçmesi, hızla gelişen bu müslüman devletiıı-den Rusların endişe duymasına ve harekete geçmesine sebep olmuştur. Ruslar kısa zamanda ili vâdisinin kapısı durumundaki Kuça'yı zaptetmişleridr[416]. 1868'de Rusların Orta Asya'yı istilâlarından sonra kurdukları Türkistan Genel Vâliliği karargâhında Kâşgar'a karşı bir sefer için plânlar hazırlanmış ise de, Hîve meselesi dah önemli addederek bu plânın tatbiki o an için geri bırakılmıştır. Fakat, bu değişikliğe rağmen Yakub Bey ile Türkistan Genel Vâlisi General Kaufman arasında tartışmalar yazılı olarak devam etmiştir[417].

Ruslar, Hokand ve Buhâra ya dikte ettirdikleri ticârî andlaşmalar gibi, Yakub Bey ile de bir ticârî andlaşma yapmak istiyorlardı. Haklı olarak Yakub Bey, Rusların memleketine, her ne şekilde olursa olsun girmelerini istemiyordu. Çünkü, onun gözünde Ruslar, "ticâret için değil, devleti

[413] Boulger, ayn. esr., s. 87; A.N. Kuropatkin, *Kashgaria*, İng. terc., Kalküta, 1882, s. 165.

[414] Boulger, ayn. esr., s. 115-118; Kuropatkin, ayn. esr., s. 168-170; Vambery, ayn. esr., s. 315-316; Rambl, ayn. esr., s. 300.

[415] E. Schuyler, *Turkestan*, London, 1876, 11, s. 319.

[416] Schuyler, ayn. esr., s. 319; G. Moseley, *The Ili Kazakh Autonomous Chou*, Cambridge Mass, 1966, s. 9.

[417] Schuyler, ayn. esr., s. 320-321.

hakkında entrika ve casusluk için gelecek şerefsiz insanlar" idi[418]. Üstelik, hâlâ resmen Kâşgar'daki hâkimiyetini tanımamışlardı[419]. Sonunda Yakub Bey, Rusları düşman olarak almaktansa, ticârî yolla da olsa, dostluk münasebetleri kurmaya karar verdi. Baron Kaulbars başkanlığındaki ilk Rus elçilik heyeti ile bir ticâret andlaşması imzalamıştır (10 Temmuz 1872)[420]. Bunu, 1875 yılında Rusların Albay Reinthal başkanlığında gönderdikleri ikinci elçilik heyeti tâkip etmiştir.

Rusların Türkistan'daki Türk Hanlıklarını birer birer zaptederek, Hindistan hududlarına yaklaşmaları İngilizleri endişeye düşürmüştü. Orta Asya'da ticârî ve politik avantajlarını kaybeden İngilizler, kontrolleri altında bulundurdukları Afganistan'ın kapı komşusu, yükselmekte olan yeni müslüman devletin hâdiseleriyle ilgilenmeye başlamışlardır.

İlk İngiliz ziyâretçi A. Schlagenweit'in 1857'de Doğu Türkistan'da bir kıyamda öldürülmesinden sonra, 1863'de W.P. Jonson'un ve 1868'de de P. Shaw'ın ticârî bir maksatla da olsa, bu ülkeyi ziyâret ettiklerini görüyoruz. Yakub Bey, bir tüccar sıfatiyle Kâşgar'ı ziyâret etmesine rağmen, P. Shaw'e büyük iltifat göstermiş, İngiliz için dostluk duyguları ile dolu olduğunu söylemiştir[421]. Ertesi sene, 1869'da da, Mirza Muhammed Şadi başkanlığında bir heyeti İngilizlerin Hindistan hükûmeti nezdine göndererek bu samimiyetini tekrarlamıştır.

Yakub Bey, o an için Türkiye ile dost geçinen, İngilizlerden teşkilâtını geliştirmekte olduğu ordusu için, silâh ve mühimmat temin etmeği umuyor; İngilizler de Doğu Türkistan'ın tabiî zenginliklerini işletmeyi ticârî ve politik nüfuzlarını artırarak icabında bu ülkeyi, Afganistan misali, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünüyorlardı. Diğer taraftan İngilizler, Yakub Bey'in Türkiye ile münâsebetlerini geliştirmesine yardımcı olmayı da vaad ediyorlardı ki, bu, Yakub Bey'i İngilizlerle iyi geçinmeye sevk eden önemli noktalardan biri idi.

Yakub Bey'in elçisi Mirza Şadi bir sene Hindistan'da bekledikten sonra, D. Forsyth'ın başkanlığında ve P. Shaw ile Dr. G. Henderson'ın da içinde bulunduğu ilk İngiliz elçilik heyeti ile birlikte 1870'de Kâşgara döndü[422].

[418] Schuyler, ayn. esr., s. 320.

[419] Osmanlı devlet ile İngiltere Kâşgar devletini resmen tanımışlardı.

[420] Schuyler, ayn. esr., s. 321; Kuropatkn, ayn. esr., s. 179. Ticâret Andlaşmasının tam metni için bk., H.C. Rawlinson, *England and Russian in the East*, London, 1875, s. 384.

[421] Yazı okunamadığı için yazılamadı.

[422] J.A. Dabbas, *History of the Discovery and Explorations of Chinese Turkestan, The Hague-Paris*, 1963, s. 56.

Yakub Bey tarafından çok iyi bir şekilde karşılanan İngiliz heyeti üç aya yakın Kâşgar'da kalmıştır. O sırada Ruslarla münazaa halinde bulunduğundan ve onları daha fazla kışkırtmakta yarar görmediğinden, Yakub Bey, İngilizlere rica ederek taraflar arasında şimdilik bir andlaşma yapılmamasını sağlamıştır. İlk Kâşgar-İngiliz Ticâret Anlaşması, Ruslarla 1872'de yapılan andlaşmanın ardından yapılan, D. Forsyth'ın daha seçkin ve kalabalık bir heyetle ve müslüman askerlerden kurulu bir süvari birliği refakatinde, Kâşgar'a ikinci gelişinde törenle imzalanmıştır (1873)[423].

Yakub Bey ve devletinin yükselişi, diğer Orta Asya müslüman devletlerinin birer birer istilâ edildikleri bir devreye rastlaması yönünden ne kadar önemli olmuş ise, Türkiye'nin Türkistan meseleleri ile doğrudan doğruya ilgilenmesini sağlaması yönünden de o kadar önemli bir olay olmuştur. Hokand, Buhâra ve Hîve Hanlarının yardım feryatlarını gerektiği şekilde yerine getirememenin acı sonuçlarını gören İslâm âleminin lideri Türkiye, bu sefer Yakub Bey'in yardım için gelen elçisini eliboş göndermemiştir.

Yakub Bey Kâşgar'a hâkim olduktan sonra, bir taraftan Orta Asya'yı bir nevi aralarında paylaşıp istilâ etmiş olan Rusya ve İngiltere ile münasebetlerini dostâne bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken[424], diğer taraftan da kendi nüfuzunu yükseltecek ve devletine destek olacak olan Islâmın başı, Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) nezdinde fevkalâde elçisi Said Yakub Han Tora'yı göndermişti. Türkistan illerinin yetiştirdiği en büyük diplomatlardan biri olan Said Yakub Han Tora, kısa adiyle Hoca Tora, Orta Asya'da gelişmeleri ve bu arada Kâşgar devletinin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı hükûmeti yetkililerine anlatarak, iyi bir andlaşma ile personel ve silâh yardımı sağlamaya muvaffak olmuştur. Elçinin istekleri, bizzat Topphane Müşiri Ali Said Paşa ile Umum Fabrikalar Nâzırı Seyyid Paşa'nın himmet ve gayretleriyle, 2.000 tüfek ve kapsül ile 6 adet Krupp topu ve Kaşgar'da imâl edilmek üzere kapsül ve barut imâl vasıtaları ve ustaları verilerek yerine getirilmiştir. Ayrıca, Kâşgar ordusunu eğitmek için, İstihkâm Zâbiti Ali Kâzım Bey, Piyâde Zâbiti Muhammed Yusuf Bey, Süvari Zâbiti Çerkes Yusuf Bey ve Topçu Zâbiti İsmail Hakkı Bey ile dört mütekait zâbit enderundan Murad Efendi'nin başkanlığında Kâşgar'a

[423] Boulger, ayn. esr. s. 220-224; *Report of a Misson to Yarkand in in 1873 under Command of Sir T.D. Forsyth*, Kalküta, 1875, India Ofice.

[424] V.C. Kiernan, "Kasghar and the Politicis of Centrl Asia, 1868-1878" *Cambridge Historical Journal* Vol: 11/3 (1955), s. 324-325.

gönderilmiştir[425]. Ayrıca, bâzı hediyeler ile "birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî ile Seyf ve âlem" gönderilmiştir. Elçilik heyeti ve nâme-i hümayun Kâşgar'da 100 pare top atışıyla selâmlanmış ve bundan sonra, Yakub Bey (Yakub Han)in hâkimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeler Sultan Abdülaziz nâmına okutulmaya ve sikkeler de onun nâmına basılmaya başlanmıştır. Daha önce "Atalık Gazi" ve "Bedevlet" unvanını almış olan Yakub Han'a bu münasebetle verilen "Emir"lik ünvanının ilânında o sırada Kâşgar'a vâsıl olmuş olan İngiliz elçilik heyeti de bulunmuş ve kendileri için ayrı bir merasim yapılmıştır.

Artık kendisinin Sultan'a bağlı bir Emir olduğunu ilân eden Yakub Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu eğitip yetiştirmeye koyuldu. Yakub Han'ın ordusunun mükemmel eğitimine şâhid olan yabancı gözlemciler, durumu takdir ve hayranlıkla zikrederler[426].

Ne var ki, Yakub Han, Türkiye, İngiltere ve hatta Rusya ile normal münasebetler kurmasına rağmen, Çin ile bunu bir türlü yapamamıştı. Çinliler'in maksadı Doğu Türkistan'ı ne pahasına olursa olsun geri almaktı. Bu maksatla, 1866'da eski vazife bölgesinde vukuu bulan bir isyanı ânında bastıramadığı için ağır bir şekilde suçlanmış olan, hakikatte ise Çin'in en muktedir komutanlarından biri olan General Tso Tsung-tang'ı Çin'in kuzey-batı askerî vâliliğine atadılar. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve Kasım 1873'de de Kansu bölgelerinde Çin hâkimiyetini tekrar kurdu.[427]. Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso, ordusunun yarısını ele geçirdiği bölgelerde üretime sokmak mecburiyetinde kaldı. Ancak, bu şekilde hareketine rağmen ordusunun ihtiyacını karşılayamadığından, daha çok kuvvetlenmesini hiç arzu etmemesine rağmen Yakub Han'ın üzerine yürümeye cesaret edememiştir. Tam bu sıralarda sınır anlaşmazlığını halletmek için Albay Sosnovsky başkanlığında bir Rus heyetnin Tso'yu ziyarete gelmesi Çinli Generalin şansını tamamiyle değiştirdi. Sınır anlaşmazlığını Rusların istediği şekilde derhal halleden Tso, Sosnovsky ile anlaşarak ordusu için gerekli ihtiyaç maddelerini ucuz bir şekilde Ruslardan temin etmeye muvaffak olmuştur (Haziran 1875).

[425] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, "1874'de Kâşgar'a gönderilen Türk subayları, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara, 1979-1983, s. 244-251; M. Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasi münâsebetler*, İstanbul, 1984, s. 98-109.

[426] Kuropatkin, ayn. esr., s. 214-220.

[427] W.L. Bales, *Tso Tsung-tang*, Shanghai, 1937, s. 325; Wen-Djan-Chu, *The Muslem Rebellion in Northwest China 1862-1878*, The Hague, 1966, s. 136-148.

Ertesi senè malî, durumu iyi olmayan hükûmetinin Çin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını da tamamlayan Tso, Kâşgar üzerine yürümeye hazır hale geldi[428].

Rusların, General Tso'nun ihtiyaçlarını karşılayan bir andlaşma yaptığı haberi kısa zamanda Yakub Han'a ulaşmıştı. Yakub Han, Osmanlı elçilik heyeti başkanı Murad Efendi'nin yanına Said Yakub Han Tora'yı vererek, daha çok askerî personel ve silâh temini için, hemen İstanbul'a gönderdi. İstanbul'da Yakub Han'ın isteklerinin yerine getirilmesi için hemen irade çıkarıldı. Bütün bunlar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faaliyet başlamış bulunuyordu.

Doğu Türkistan'ın Çin istilâsına uğraması: Batıda Osmanlı devletine karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Yakub Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun Kâşgar üzerine yürümesini teşvik ederek o cepheden gelebilecek bir tehlikeyi önlemişti. Bu arada İngiliz hâriciyesi de fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistan Vâliliği Yakub Han'ı daha fazla desteklemeye lüzum olmadığını, Hindistan'a o cihetten bir tehlikenin bahis mevzu olamayacağı tezini savunurken, İngiliz Hâriciye Vekâleti de Yakub Han'ı ziyâret etmiş olan Forsyth ile İngiltere'nin Pekin Büyükelçisi Wade, Doğu Türkistan'ın desteklenmesi ve istiklâlinin korunması tezini savunuyorlardı. Bu arada Yakub Han'ın emektar elçisi Said Yakub Han Tora memleketinin istiklâlini muhafaza edebilecek bir andlaşma temini için İstanbul-Petersburg-Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı ise de, ne bu başkentlerde ve ne de Londra'da Çin elçisi Kuo ile yaptığı görüşmelerden müsbet bir netice alabildi[429]. İngilizler son olarak Pekin'de Kâşgar ile Çin arasında bir sulh taminine çalıştılar ise de, Çin başbakanı "sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasiyle olabilir" diyerek bu teşebbüsü de neticesiz bıraktı[430].

Son hazırlıklarını da tamamlayan General Tso, 17 Ağustos-6 Kasım 1876 arasında Urumçi ve Manas'ı Döngenler'den alarak Doğu Türkistan sınırına dayandı. Düşmanın bu ilerleyişine karşılık Yakub Han, sınır bölgesinde stratejik önemi büyük olan Turfan, Tahsun ve Davançin kaleleri-

[428] Fraser to Derby, Nr. 180, 8 October 1876 ve 16 November 1876, Telegram, Nr. 211, 1877, F.O. 17/825, London.

[429] Kuo to Derby, 12 July 1877; Derby to Kuo, 23 July 1877; Wade to Derby, 25 July 1877, *Public Record Office*, London.

[430] Foreign Office to Fraser, Nr. 9, 3 Ağust 1877; Fraser to Derby, 23 September 1877, *Public Record Office*, London.

ne kuvvetlerini yerleştirdi. Komutanlarından Hakim Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak-Kulu Bey'i de Tahsun'a tâyin ederek, kendisi de ana kuvvetlerin başında Korla'ya ilerledi[431]. 1876-1877 kışı kaçınılmaz hâle gelen bu harbi bir müddet erteledi ise de, savaş 1877 baharında Tso'nun ansızın Davançin ve Turfan'ı işgaliyle fiilen başladı[432]. Fakat bu arada, inatçı müstevliye karşı büyük bir muharebenin son hazırlıklarını yapmakta olan Yakub Han'ın âni ölümü, Kâşgar'ın istiklâlini koruma şansını da yok etmiştir.

Yakub Han'ın Doğu Türkistan'da bizzat büyük kahramanlığı ve enerjisi ile kurduğu, Türk ve İngiliz yardımlariyle geliştirdiği Kâşgar devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içine düştü. Hak-Kulu, Hakim Han Töre'yi Korla Vâlisi tâyin edip babasının nâaşını Kâşgar'a götürürken kardeşi Beg-Kulu tarafından Aksu yakınlarında öldürüldü. Beg Kulu kendisini Kâşgar hâkimi ilân etmesine rağmen, Hoten Vâlisi Niyaz Beg'i istiklâlini ilânına ve bir iç harbin başlamasına mâni olamadı. Beg-Kulu, büyük mücâdeleler ve kayıplardan sonra, önce Hakim Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlûp edip memleketi parçalanmaktan kurtardı ise de, General Tso'nun ordularına da karşı koyacak bir kuvveti kalmadı[433].

Beg Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Vâliliği'nden âcilen maddî-manevî yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapmaları talebinde bulundu, ancak hiç kimseden bir cevap alamadı[434].

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg Kulu, nihayet Kâşgar'ı müdafaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığındı. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri 16 Aralık 1877'de Kâşgar'ı da kolayca zaptettiler. 16 Mart 1878'de "Peking Gazette"si bütün Doğu Türkistan'ın Çin işgali altında olduğunu resmen açıkladı[435].

Çin idâresi ve Doğu Türkistan Türkleri: Türk kültür ve medeniyetin de parlak bir yer işgal eden Uygur Türkleri'nin torunları olan Doğu Türkistan Türklerinin, Yakub Han önderliğinde binbir zorluklarda kurdukları Kâşgar devletinin manâsız bir iç harb sonunda parçalanması ve müdafaa

[431] Kuropatkin, *Kashgharia*, s. 246.

[432] Kuropatkin, ayn. esr., s. 247; F.O. 17/863, Fraser to Foreign Office Telegram, Nr. 132, 28 June 1877, *Public Record Office*, London.

[433] Kuropatkin, ayn. esr., s. 250-252; *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım 33, Evrak: 1481, Zarf: 73, Karton: 91, Kâşgar'a giden istihkâm yüzbaşısı Ali Kâzım Bey'in lâyihası, *Başbakanlık Arşivi*.

[434] Kuropatkin, ayn. esr., s. 252.

[435] Kuropatkin, ayn. esr., s. 253.

edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi müstevli Çinlileri dahi şaşırtmıştır. Bilâhere İstanbul'a gelen Yakub Han'ın emektar elçisi Said Yakub Han Töre, Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek Kâşgar devletinin Osmanlı idaresine tâbi bir memleket olduğunu ve Çin istilâsının protesto edilmesini veya Çin hükûmetine başvurarak Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavassutunu rica etmiştir. Fakat "93" harbinde Ruslara yenilen Osmanlı devleti perişan bir durumda olduğu için Kâşgar elçisinin ricalarına müsbet bir cevap verilememiştir[436].

Ümit etmedikleri bir şekilde Doğu Türkistan'a hâkim olan Çinliler intikam hissiyle hareket ederek memlekette tam bir askerî istibdat idâresi kurdular. Çin katliâmına görgü şâhidi olmak bahtsızlığına uğrayan Osmanlı subaylarından Yüzbaşı Ali Kâzım Bey ile Yakub Han'ın sekreteri Mirza Molla İsa Mirza-Başı'nın ifadelerine göre 60.000 kişilik Kâşgar ordusu tamamen yok edildiği gibi, halkı sindirmek için de toplu idamlara gidilmiştir[437]. Çinlilerin bu dehşet saçan askerî idâresi 1884 senesine kadar devam etmiştir. 1884'de Çinliler, Doğu Türkistan'a, halen geçerli olan ve "Yeni Topraklar" veya "Yeni Eyâlet" manâsındaki "Snkiang" adını vererek bir vâli tâyin ettiler. Doğu Türkistan Türklerine hiçbir memuriyet hakkı tanımayan bu yeni Çin idâresi değişik bir despotluk zihniyetiyle hareket ederek halka tam bir sefalet ve esaret hayatı yaşatmıştır. 1911'de Çin ihtilâlinin başlamasiyle Doğu Türkistan Türkleri kendilerine tanınan çok sınırlı muhtar (otonom) bir idâreye kavuşunca biraz da olsa nefes alabilmişlerdir[438]. Fakat yeni tâyin edilen Çinli vâlilerin despotça idâreyi devam ettirmeleri Türk halkını 1912-1933 arasında yeni bir sefalete sürüklemiş ve adaletsiz Çin idâresi çekilmez bir hâl almıştır. 1933'de tâyin edilen komünist Sovyet taraftarı ve amansız Türk-Müslüman düşmanı yeni Çin vâlisi Şeng-Şin Tsai'nin davranışları Türkler için bardağı taşıran son damla olmuş ve Doğu Türkistan Türkleri bu Çin idâresine karşı yeniden hürriyet ve istiklâl mücâdelesine girişmişlerdir.

Doğu Türkistan Türkleri'nin istiklâl mücâdelesi: Doğu Türkistan'ın 1878'de Çinliler tarafından işgalinden sonra kurulan Çin idâresi Türkleri her hususta geri bırakmıştır. Neticede memlekette sosyal hayat ikiye bölünmüştür. Memleketi sömüren ve ağır vergileri toplayan Çinliler ile ezilen ve sömürülen fakir Türk halkını din adamları, toprak sâhibi zenginler ve tüccarlar idâre etmeye ve Türklük-Müslümanlık şuurunu uyanık tutmaya ça-

[436] *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım: 33, Evrak Nr. 1638, Zarf Nr. 73, Karton Nr. 91, *Başbakanlık Arşivi*.

[437] *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım Nr. 33, Evrak nr. 1481, Zarf Nr. 73, Karton Nr. 91, *Başbakanlık Arşivi*; Hayıt, ayn. esr. s., 148.

[438] Hayıt, ayn. esr., s. 149.

lışmışlardır. Bu Türk ileri gelenleri, hediye ve rüşvetlerle Çinli yöneticilerin, bir dereceye kadar da olsa, halkı ezmelerine mâni olmaya çalışmışlardır[439]. 1911 Çin ihtilâli ile kısmen serbestlik kazanan Türkler 1912'de İli havalisinde istiklâl için ilk hareketi yaptılar. Fakat, bu ayaklanmayı ve bir keşmekeş hâlindeki Çin idâresinin beceriksizliğini gören Ruslar, gûya Rus tebası olan bir kısım halkın güvenliğini sağlamak bahanesiyle, 1.000 kişilik bir kuvvet Urumçi'yi işgal ettiler. Rus işgali Çinli vâli Yang Tseng-Hsin'i istiklâl için başkaldıran Türklerle anlaşmaya sevk etti. Fakat Türklerin istiklâl isteği karşısında bir müddet sonra da Ruslarla anlaştı[440]. Ticarî yönden Doğu Türkistan ile sıkı münâsebetleri olan Rusların bu andlaşmadan sonra bölgede nüfuzları daha da arttı. 1928'de Yang'ın öldürülmesi ve daha zâlim bir adam Çin-Şu-Rin'in vâliliğe getirilmesi ile hâdiseler yeniden alevlendi. Çinli vâlinin Hami (Kumul) deki Türklerin topraklarını zorla alıp Çinli göçmenlere dağıtması Türkleri büyük infiale sevk etti. 1931 yılında bir Çinli subayın bir Türk kızı ile zorla evlenmek istemesini bahane eden Türkler isyan ederek Hoca Niyaz Hacı önderliğinde Hami şehrini kısa zamanda kontrollerine aldılar[441]. Fakat Doğu Türkistan'ın diğer eyâletlerindeki Türkler, bu ayaklanmadan haberdar olmalarına rağmen, teşkilâtsızlık ve lidersizlikten dolayı ayaklanmaya katılamadılar. Bu gerçeği müderris iken komutan olmak mecburiyetinde kalan ve bu devrin olaylarını bizzat yaşayan Mehmet Emin Buğra yazdığı Türkistan tarihinde etraflıca zikreder[442]. Ancak, 1933 yazında Turfan, Karaşehir, Korlu, Luça, Aksu ve Hoten halkı da ayaklanmaya iştirak ettiler. Mehmed Emin Buğra ile kardeşlerinin önderliğinde kurulan "Millî İhtilâl Komitesi" hazırlıklarını tamamlayarak geçici bir hükûmet kurulmasanı karar verdiler. Karkaş kadısı Muhammed Niyaz Alem devlet reisi eski Gulca kadısı ve Rusya, Türkiye ve Mısır'da siyasî araştırmalar yapmış Sabit Dâmullah başbakan ve Mehmet Emin Buğra da ordu komutanı olarak ihtilâl hükûmetinde vazife aldılar[443]. Kısa zamanda Doğu Türkistan'ın başlıca şehirleri Türk kontrolüne geçti. Doğu Türkistan'daki bu millî uyanışın Batı Türkistan'da da yayılması ihtimali Rusları büyük bir telâşa düşürdü. Tıpkı Yakub Han'a karşı General Tso'ya silâh yardımı yaptıkları gibi, Çinlilere Türk Millî Ayaklanmasını bastırmaları için silâh yardımına başladılar[444]. Doğu Türkistan'da

[439] Hayıt, ayn. esr., s. 307.

[440] Hayıt, ayn. esr., s. 308; A.S. Whiting, *Sinkiang: Pawn or Pivot: Michigan, 1958, s. 8-9.*

[441] Hayıt, ayn. esr., s. 309; İ.Y. Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin*, İstanbul, 1985, s. 188-85.

[442] M.E. Buğra *Doğu Türkistan: Tarih, Coğrafi ve Şimdiki durumu, İstanbul, 1952, s. 28-31.*

[443] Hayıt, ayn. esr., s. 310; L.E. Nyman, *Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interesets in Sinkiang, 1918-1934*, Malmö, 1977, s. 111.

[444] Whiting, ayn. esr., s. 26-27; Hayıt, ayn. esr., s. 310.

rakip kuvvetler arasındaki amansız çarpışmalarda binlerce kişi hayatını kaybetti. Buna rağmen Türkler memleketin büyük bir kısmına hâkim oldular. Bilhassa Sabit Dâmullah'ın gayretiyle memleketin idâresi yeni baştan düzenlenerek "Doğu Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti"nin istiklâli ilân edildi (Kasım 1933)[445]. Yeni Kurulan hükûmette Hoca Niyaz Hacı devlet reisi ve başkumandan, Sabit Dâmullah başbakan ve Muhammed Kasım Hacı da dışişleri bakanı oldular. Hükûmette bunlardan başka 12 bakanlık daha teşkil edilerek bir de "Millî Meclis" kuruldu[446]. Fakat, bu Türk-İslâm Cumhuriyeti üç cephede birden savaşmak mecburiyetinde idi. Çinliler ve Ruslardan sonra yıllar evvel Yakub Han'ın başına da dert olan Çin asıllı müslüman Dunganlar (Döngenler) Doğu Türkistana hâkim olmak için Türklere karşı savaşa girdiler. Hoca Niyaz Hacı, Dungan lideri Ma-Sing-Jin ile anlaşmak istemiş ise de, onun aşırı istekleri yüzünden bir netice hasıl olmamıştır. Dunganlar ile Türklerin aralarının açılması yeni komunist Çin vâlisi Şeng'i sevindirmiş, Hoca Niyaz'ı Dunganlara karşı kullanmak ümidiyle kendisine andlaşma teklif etmiş ve hattâ onun vâli vekili olmasını istemiştir. Fakat bu andlaşmadan diğer Türk liderleri memnun kalmadığından bir netice hasıl olmamış ve yeniden Doğu Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyetinin istiklâli için çarpışma yolu seçilmiştir (10 Eylül 1933). Fakat bu arada Dunganlar karşısındaki mağlûbiyetler ve Dunganların Kâşgar'ı aldıktan sonra 7.000 kişiyi katletmeleri Türklerin moralini oldukça bozmuştur[447]. Dunganların bu beklenmedik başarıları yalnız Türkleri ve Çinlileri değil, Rusları daha rahatsız etmiştir. Nitekim Ruslar, uçaklar, tanklar ve zırhlı araçlarla donatılmış 20.000 kişilik bir orduyu komunist Çin vâlisi Şeng'e vererek bu Dungan tehlikesini bertaraf etmişlerdir[448]. Böylece Doğu Türkistan Türkleri iki dev düşmanla (Çin ve Rusya) karşı karşıya kalmışlardır. Tam bir çaresizlik içine düşen Doğu Türkistan devlet reisi Hoca Niyaz hükûmetine danışmadan Ruslarla bir andlaşma imzalayarak işin içinden çıkmak istemiştir. Yapılan andlaşmaya göre Doğu Türkistan Çin kontrolünden çıkıp Sovyet kontrolüne geçecek ve bütün Türk askerî birlikleri de dağıtılacak idi. Bu andlaşmayı haklı olarak Doğu Türkistan Hükûmeti reddetti[449]. Bunun üzerine Hoca Niyaz hükûmet ileri gelenlerini yakalatarak Çin vâlisine teslim etti. Çin vâlisi de onları idâm ettirdi. Başlangıçta çok vatanperverâne hareket eden ve Doğu Türkistan Türk-İslâm

[445] Nyman, ayn. esr., s. 111 vd.

[446] Hayıt, ayn. esr., s. 311.

[447] Buğra, ayn. esr., s. 43.

[448] Whiting, ayn. esr., s. 50-53; Hayıt, ayn. esr., s. 317; T.F. Cheng, *A History of Sino-Russian Relation, Washington*, 1975, s. 170-172.

[449] Hayıt, ayn. esr., s. 319-321.

Cumhuriyeti'nin başkanlığına kadar yükselen Hoca Niyaz Hacı'nın bu akıl almaz ihaneti Doğu Türkistan Türkleri için büyük darbe oldu. Yakub Han'ın ölümünden sonra oğulları ve vâlileri tarafından işlenen feci hatanın Doğu Türkistan'ın istiklâli için bu kadar başarılar elde etmiş olan yöneticileri tarafından da işlenmiş olması Doğu Türkistan halkının en büyük talihsizliği olmuştur. Neticede, Türk millî istiklâlinin düşmanları büyük bir zafer kazanmış oldular.

Ruslarla kısa zamanda arası açılan Hoca Niyaz bu sefer de Çin tarafına geçmiştir. Bu hareketinden dolayı da Urumçi vâli yardımcılığına getirilmiş ve bir müddet sonra da yeni efendileri tarafından öldürülmüştür (Nisan 1942)[450].

İki emperyalist devletin (Rusya ve Çin) Doğu Türkistan'da oynadıkları bu kanlı oyuna, II. Dünya Harbi'ndeki siyasetleri icabı, yalnız İngiliz ve Japon basınında kısaca yer verilmiş, diğer bütün medenî dünyadan hiç bir protesto sesi duyulmamıştır. Hoca Niyaz Hacı'nın ihaneti ile büyük darbe yiyen Doğu Türkistan Türkleri'nin bir kısmı Rusların ve bir kısmı da Çinlilerin elinde oyuncak durumuna düşüp birbirleriyle savaşa girmişlerdir. Bu arada Rus ve Çinli'ye alet olmayan bir kısım Türkler hürriyet mücâdelesini ümitsiz bir şekilde devam ettirmişler ise de, hareketleri Ruslar ve Çinliler tarafından bastırılmış ve binlerce Türk barbarca katledilmiştir[451].

Herşeye rağmen Türkler, zaman zaman Türkistan Genel Vâlili'nde mühim vazifeler alarak halkın ızdırabını bir dereceye kadar dindirmeye çalışmışlardır. Meselâ, 1947 başlarında dr. Mesut Sabri Genel Vâli, İsa Yusuf Alptekin Genel Sekreter; komunist istilâsından önce 1949'da Genel Vâlilikte yapılan değişiklikler ile Mehmet Emin Buğra Vâli yardımcısı olmuşlar ise de, millete istedikleri şekilde yardım etme fırsatı bulamamışlardır[452].

Nihayet 1949'da Çin'deki iç mücâdeleyi kazanan komünist kuvvetler Doğu Türkistan'ı yeniden işgal ederek, istiklâl taraftarı binlerce Türk'ü öldürmüşler ve onbinlerce Türk'ü de memleketi terk etmek mecburiyetinde bırakmışlardır. Rus kuvvetleri de geri çekildiğinden komünist Çin idârecileri Doğu Türkistan'da Marksist rejimi tam mânasiyle yerleştirebilmek için milliyetçilik, hürriyet ve istaklâl gibi ulvî duyguları Türklerde yok etmek gayesiyle amansız bir terör idâresi kurma yoluna girmiştir.

[450] Hayıt, ayn. esr., s. 322;İ.Y. Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvası*, İstanbul, 1981, s. 162-163.

[451] Hayıt, ayn. esr., 323-327.

[452] C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, s. 74; Alptekin Esir Doğu Türkistan İçin, s. 506 vd.

1950'lerde başlayan Doğu Türkistan Türklerini komünistleştirme siyaseti Çinliler tarafından hâlâ da bütün hızıyla devam ettirilmektedir. Çinliler bununla da yetinmeyerek son 25-30 senelik devrede on milyon (10.000.000)'a yakın Çinliyi bölgeye iskân ederek dengesini kendi lehlerine çeverme çabası göstermektedirler. Diğer taraftan, tabiî kaynakları çok zengin olan Doğu Türkistan'ı sömürme emelinden vazgeçmeyen Sovyetler ise, hâlâ propagandalarını sürdürmekte, Türklerin memleketi üzerinde, Çinli komünistlerle ideolojik kavgalarına devam etmektedirler[453].

Doğu Türkistan Türklerinin kültür hayatı: Türk tarihinin medeniyet sâhasında büyük başarılar göstermiş Türk boylarından Uygur'ların torunları olan Doğu Türkistan Türklerinin bugün kütür alanında çok geri kaldıkları görülmektedir. Bunun tek sebebi Çin'li vâlilerin despotça idâreleri ve ağır vergiler yüzünden halkı çok fakir bir hâle düşürmeleridir. Türkler bu yüzden modern eğitimden nasiblerini alamamışlardır. Çinliler bugün Türklerin ana dillerinde modern eğitim görmelerini yasaklamışlar, fakat Çince'nin resmî dil olarak öğrenilmesini mecbur tutmuşlardır. Doğu Türkistan Türklerini yaşadıkları baskı dolu, ızdıraplı ve fakir hayatları da etkilemiştir. Dikkat değer ki, Doğu Türkistan'daki eğitim hayatı gayet ilkel bir şekilde devam etmesine rağmen, Türkler manevî varlıklarını koruyabilmişlerdir. Bütün bu kötü şartlara rağmen pasif direnme ile de hürriyet mücâdelelerini devam ettirmektedirler.

Doğu Türkistan Türk nüfusu: Doğu Türkistan Türklerinin nüfusu 1950 başlarında 8.000.000 idi[454], En düşük nüfus artışı gözönünde tutularak yapılan hesaplara göre Türk nüfusun bugün 15.000.000 civarına ulaşmış olması lâzımdır.

[453] Daha fazla bilgi için bk., Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvası*, s. 215-246; Hayıt, ayn. esr., s. 330-340 ve s. Tekiner, "Sinkiang and the Sino-Soviet Conflict", *Bulletin*, 1967, s. 10-16.

[454] Hostler, ayn. esr., s. 78.

IV — AFGANİSTAN VE HİNDİSTAN TÜRKLERİ

a) Afganistan Türkleri (Afgan Türkistanı):

XX. asrın ilk yarısında Türk milletinin, kardeş bir ülkenin halkına maddî ve manevî her türlü yardımı yaptığını görüyoruz. Bu ülke ve millet Afganistan ve Afgan halkıdır[455]. Bilhassa Atatürk devrinde bu ülkeye yapılan yardımlar Afganistan'ın modern bir devlet olarak ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bugün, bu kardeş ülkede nüfusun yüzde kırkını Türkler teşkil etmektedir. Türklerin bir kısmı ülkenin kuzeyinde, yâni Afgan Türkistan'ı olarak bilinen bölgede, yaşamaktadırlar. Asırlardır Türkistan'ın ve Buhâra'nın bir parçası olan bu bölge ahalisi uzun süre Buhâra'nın başında kalan ve zâlimliği ile meşhur Emir Nasrullah'ın kötü idâresindene kurtulmak için 1859'da âdil bir hükümdar olan Dost Muhammed Han'ın idâresine girerek Afganistan'ın bir parçası hâline gelmişlerdi[456]. O tarihten beri de bu Türk topluluğu Afgan halkının bir parçasını teşkil etmeğe başlamıştır. Bugün, Afganistan'da bulunan Türk toplulukların şöyle tasnif etmek mümkündür:

Özbekler: Türk gruplarının içinde en kalabalık olanıdır. Umumiyetle tüccarlık, ziraatçılık ve zanaatkârlık yaparlar ve Afgan Türkistan'ı denilen bölgede yaşarlar. Özbeklerin çoğunlukta oluduğu yerler şunlardır: Kunduz, Andhoy, Şibergan, Taşkurgan, Mezar-ı Şerif, Belh, Meymene, Akça ve Bâlâ Murgab ile Katagan ve Bedahşan bölgelerindeki bâzı köy ve kasabalardır[457]. Özbeklerin nüfusu, 1930 başlarında 500.000 olarak kabûl ediliyordu[458]. Bugün bu nüfusun normal bir artış hızıyla 2 milyonu çoktan geçmiş olduğu tahmin edilmektedir.

Halaç (Gılzay)'lar: Ak-Hunlar devrinden beri Afganistan'da yaşayan önemli bir Türk boyudur. Zamanla Gılzay adını almasına rağmen, Türklük karakterini büyük ölçüde muhafaza etmektedirler. Afgan kabîlelerinden Abdelî'lerden sonra ülkenin kaderinde önemli roller oynamış, hattâ 1720'li yıllarda İran'ı dahi işgal ederek 5-6 sene o ülkeye hükmetmişlerdir[459]. Umumiyetle Kandehâr ve kuzeyinde yaşayan Halaç

[455] Bu hususta geniş bilgi için bk., M. Saray, *Türk-Afgan Münasebetleri*, İstanbul 1984 ve *Afganistan ve Türkler*, İstanbul, 1987.

[456] A. Fletcher, *Afghanistan: Highway of Conquest*, New York, 1966, s. 121.

[457] G. Jarring, *On The Distribution of Turk Tribes in Afghanistan*, Leipzig, 1939, s. 57-62.

[458] Jarring, ayn. esr., s. 64.

[459] W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, London, 1950, s. 54.

(Gılzay)'ların bugün üç milyona yakın bir nüfusa sâhip oldukları zikredilmektedir[460].

Türkmenler: Üçüncü kalabalık Türk grubunu Türkmenler teşkil etmektedir. Büyük çoğunluğu hayvancılıkla uğraşan ve yetiştirdikleri hayvan ürünleri ile Afganistan'ın ihrâcatında büyük payları olan Türkmenler, şu bölgelerde yaşamaktadırlar: Herât, Meymene, Andhoy, Taşkurgan, Mezar-ı Şerif, Belh, Akça, Katagan, Bedahşan ve Bâlâ Murgab[461]. Hayvanlarına otlak bulmak için sık sık yer değiştirmek mecburiyetinde kalan ve nüfusları kat'i olarak tesbit edilemeyen Türkmenlerin 700.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir[462]. Afganistan'da yaşayan Türkmenlerin çoğunluğunu Alieli boyu ile Teke, Salur, Sarık, Çavdar ve bilhassa Ersarı boylarından oymaklar teşkil etmektedir[463].

Afganistan'daki dördüncü kalabalık Türk grubunu Kızılbaş Türkleri olarak bilinen Şiî Türkler teşkil etmektedir. Nüfusları 400,000 civârında olduğu tahmin edilen Kızılbaş Türkleri, 1738'de Nâdir Şah'ın Kâbil'i terk ederken, arkadan bir saldırıya uğramamak için Herat ile Kâbil arasına emniyet tedbiri olarak bıraktığı bir gruptur[464]. Bu Şiî Türkler bilâhere o havalide yerleşip kalmışlar ve Afgan ahâlisine karışmışlardır.

Bundan sonra gelen en kalabalık Türk grubu ise Kırgızlar'dır. Büyük ve küçük Pamir dağları bölgesende yaşayan Kırgızların sayıları, 1950'lerde Çin mezâlimine dayanamayıp Doğu Türkistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalan büyük kitlelerin de iltihakı ile bugün 100.000'i çoktan geçmiş bulunmaktadır.

Diğer küçük Türk gruplarını da Celâlâbâd çevresindeki Karakalpaklar, Akça, Andhoy ve Hânâbâd bölgesinde ve çoğunluğu 1950'lerde Rus mezâliminden kaçanların teşkil ettiği Kazaklar; Özbekler ile Kazaklar arasında yaşayan ve sayıları pek fazla olmayan Kıpçaklar; Katagan, Bedehşan, Rustak, Teşkan ve Şehr-i Büzürg çevresinde küçük gruplar hâlinde yaşayan Karluklar; Herat ile eski Gazne etrafında yaşayan ve küçük bir grup olan Çağatay Türkleri teşkil etmektedir[465]. Bunlardan başka Kûhis-

[460] Fraser-Tytler, ayn. esr., s. 53-54.

[461] Jarring, ayn. esr., s. 35-36.

[462] Jarring, ayn. esr., s. 51. Türkmen boylarının nüfusları ve yaşadıkları bölgeler hakkında daha tafsilâtlı bilgi için bk., M. Saray, "Türkmen İl'i ve Boyları", *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Prof. A.Z.V. Togan Özel sayısı: I* (1985), Erzurum, s. 265-276.

[463] Jarring, ayn. esr., s. 35; Saray, ayn. esr., s. 269-276.

[464] Jarring, ayn. esr., s. 76-77.

[465] Jarring, ayn. esr., s. 65-75.

tan ile Kâbil vâdisinin kuzeyide, Kûh Daman bölgelerinde de küçük Türk grupları yaşamaktadır.

Türk-Moğol karışımı olarak bilenen Hezâreler ile son yıllarda yapılan Aymak (Oymak)'lar, Afganistan'ın merkezi ile Afgan Türkistanı arasında yaşamakta olup nüfusları bir milyona yaklaşmaktadır[466].

Bugün 8 milyona yaklaşan Türk nüfusunun, Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesinden sonra, bir milyona yakını Pakistan'da göçmen olarak yaşamaktadır. Bu göçmenlerden ancak 5 bin kişilik bir grup Türkiye'ye getirilerek iskân edilmiştir.

b) Hindistan Türkleri (Babürlüler ve Bugünkü Evlâtları)

I. Dünya Harbi sonları ile İstiklâl Harbi yıllarında müslüman Türk milletinin içine düştüğü kötü duruma samimî olarak üzülen, kendi esaretlerine aldırmadan, Türk kardeşlerinin esarete düşmemesi için ellerinden gelen maddî ve manevî desteği göstermeye çalışan Hindistan müslümanları kimlerdi? Türkiye'deki şâirlerimizden önce şâirleri Mustafa Kemal Paşa hakkında övgü dolu şiirler yazan bu Hindistan müslümanları hakkında, biz Türkler, bugün ne biliyoruz ve onlar için ne yapabiliyoruz?

Yukarıdaki sorular ile bu sorulara benzer daha pek çok sorunun cevabını bulmak maksadiyle aşağıdaki araştırma ile Hindistan Türkleri hakkında halkımıza bilgi vermeye çalıştık.

XVI-XIX. asırlar arasında Hindistan'da Türk hâkimiyeti: Türklerin ve İslâmın Hindistan'a yerleşmeleri her ne kadar XI. asrın başlarında Gazneli Mahmud (997-1030) zamanında başlamış ise de, bilâhere kuzey Hindistan'da kurulan Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413) ile devam etmiş nihayet Timurlular zamanında bu yerleşme tamamlanmıştır.

XIV. XV. asırlarda Çağatay ulusu olarak bilinen ve Seyhun nehri ile Hindi-Kuş dağları arasında oturan Türk boyları Timur'un ölümünden sonra taht mücadelesi yapan evlâtları arasında parçalanarak XV. asrın sonlarına doğru inkıraza uğramışlardır. Bu hâkimiyet kavgasını yapanlardan birisi de sonrada Hindistan Türk Devleti'ni kuracak olan Babür (1504-1530) idi. Fakat Özbek Türklerini etrafında toplayan Muhammed Şeybâni Han (1500-1510), Babür de dahil, bütün Timurluları yenerek Orta Asya'da Öz-

[466] Jarring, ayn. esr., s. 79-81; M.L. Dames, "Efganistan", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 143; Fletcher, ayn. esr., s. 17. Bu gruplar üzerinde çalışan Kâbil Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Revan Ferhadî ile Dr. Şah Ali Akber Şehristânî'nin araştırmalarını te'min etmek maalesef mümkün olmamıştır.

bek hâkimiyetini kurmuş, bunun üzerine, Babür, Hind-i Kuş dağlarını geçerek bugünkü Afganistan'a çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Babür birkaç sene sonra Şah İsmail (1500-1524)'in yardımı ile Türkistan'ı tekrar hâkimiyetine almak için teşebbüse geçmiş ise de, yeniden yenilerek tekrar Afganistan'a dönmüştür. Böylece Babür'e sadece Hindistan yolu açık kalmıştır.

Babür, Hindistan'a inmeden evvel kuzey Hindistan ile Afganistan'ın büyük bir kısmına hâkim olan Sultan Ludi idâresindeki Afgan devleti ile bir serî muharebeler yapmak mecburiyetinde kalmıştı. 1519 ile 1524 arasında Afganistan'ın büyük bir kısmı ile Pencap'ın kuzey bölgesini almayı başaran Babür, 1526'da Afgan hükümdarı Sultan İbrahim'i Banipat meydan muharebesinde kat'î bir yenilgiye uğrattı[467]. Delhi dahil olmak üzere kuzey Hindistan Babür'ün hâkimiyetine girmesine rağmen O'nun ülkeye girmesi tam olarak kolay olmamıştır. Nitekim, daha önce dedesi Timur zamanında kuzey Hindistan'ın dağlık bölgelerine yerleşmiş olan Türklerin yardımı ile bâzı Afgan ve Racalar grubunun teşkil ettiği büyük kuvvetlerle çarpışmak mecburiyetinde kalmış ve rakiplerini Kanva şavaşında ağır bir yenilgiye uğratınca Hindistan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırabilmiştir[468]. Bengal'deki Afgan Beylerini ve Sind'deki Argunluları da kendine tâbi kılan Babür, 1530 yılında 48 yaşında iken ansızın vefat etmiştir[469].

Babür, zekâsı ve kahramanlığı ile güçlükler karşısındaki mücâdele kuvveti ve medenileştirme yetenekleri ile Türklüğün en yüksek hasletlerini nefsinde toplayan ve Türklüğü ile övünen büyük bir şahsiyet idi[470]. Kurduğu devletin devamı için daha önceleri ve kendisiyle birlikte gelen yüzbinlerce Türk'den başka Türkistan'dan birçok Türk âileyi Hindistan'a getirmiştir. Daha sonra başa geçen oğlu Humayun (1530-1555) bu siyâset devam ederek 1540'a kadar 200.000 yeni âileyi (yaklaşık 1.000.000 kişi) Türkistan'dan Hindistan'a getirip yerleştirmiştir[471].

Babür'ün yerine geçen oğlu Humayun babası gibi üstün yeteneklere sâhip olmadığı için Hindistan Türk devleti kısa zamanda yıpranmıştır. Bir taraftan kardeşlerinin taht için mücâdeleye girmeleri ve diğer taraftan da

[467] Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1947, II, s. 17-22.

[468] Bayur, ayn. esr., s. 23-26; R. Burn (Ed.), *The Cambridge History of India*, London, 1957, IV, s. 17.

[469] Burn, ayn. esr., s. 18; Bayur, ayn. esr., s. 27.

[470] Bayur, ayn. esr., s. 29. Tafsilât için bk. *İslâm Ansiklopedisi* "Babür" maddesi, C. 2, s. 180-187 (müel. M.F. Köprülü).

[471] Bayur, ayn. esr., s. 28.

Afgan Beyleri'nin tekrar kuzey Hindistan'da Afgan hâkimiyetini kurma gayretleri Humayun'u çok müşkül duruma sokmuştur. Humayun önceleri bu tehlikelere karşı mücâdeleyi başariyle yürütmüş ise de, ordusunun içinde başlayan disiplinsizlik, sıcak iklimin menfî tesiri ile kendisinin zevk ve sefaya düşmesi, askerlerinin ve kendisinin harb gücünü zayıflatmıştır. Böylece Afganlara önderlik eden fakat esasında Afganlaşmış Kalaç Türkleri'nin Sur oymağından gelen Şîr Han Sur tarafından 1539 ve 1540'da arka arkaya mağlûp olmuştur[472].

Bu felâkketten sonra kardeşleri ile Lâhor'da buluşan Humayun, onları etrafında toplanmaya dâvet etmiş ise de, bundan bir netice alamamıştır. Lâhor'dan hâkimiyeti altındaki Sind eyâletine gelen Humayun orada da tutunamayınca İran yoluyla Kâbil'e geçmiştir. Nihayet kardeşleriyle yaptığı hazin bir iç savaştan sonra Kâbil merkez olmak üzere Afganistanın büyük bir kısmına hâkim olmayı başarmıştır. Bütün bu acı tecrübelerden sonra bilhassa Bayram Han ve Ali Kulu Han Özbek gibi değerli komutanları sayesinde ordusunu yeniden tanzim eden Humayun kaybettiği Hindistan hâkimiyetini tekrar elde etmek için hazırlıklara başlamıştır.

Bu sıralarda Hindistan'da Afgan hâkimiyetini kurmuş olan Türk asıllı Sur hanedanı iç savaşlar yüzünden oldukça yıpranmış bir vaziyette idi. Afganlılara karşı ilk mücâdeleyi 1554'de Pencap'da başlatan Humayun, bir sene sonra 80 bin kişilik bir Afgan ordusunu mağlûp ederek 15 yıl fasıladan sonra kuzey Hindistan'a tekrar hâkim olmuştur. Fakat Humayun'un ordusuna yenilmelerine rağmen Afganlılar pes etmemişler ve Hindlilerle birleşerek mücâdeleye devam etmişlerdir.

Afgan mücâdelesinin yeni bir safhaya girdiği bu sıralarda Humayun bir gün kütüphanesinin merdivenlerinden düşerek âniden ölmüştür (28 Ocak 1556). O esnada Hind Okyanusunda Portekizlilere karşı çarpıştıktan sonra Humayun'un konuğu olarak Hindistan'da bulunan Seydi Ali Reis'in tavsiyesi üzerine ve Osmanlı Padişahları için çok kere yapıldığı gibi, oğlu Ekber (1556-1605)'e haber gönderilip kendisine biat edilmesine kadar Humayun'un ölümü bir aydan fazla gizli tutulmuştur. Nihayet 14 yaşındaki Ekber'in hükümdarlığı kabûl edildikten sonra Humayun toprağa verilmiştir. Ekber, o ân'a kadar kendisine "Atalık" yapmış olan, büyük kumandan Bayram Han ile birlikte her türlü iç karışıklığı önleyecek tedbirleri aldıktan sonra Himu komutasındaki Afgan-Hind ordusunu 1556 sonlarında meşhur Banipat mevkiinde fevkalâde bir taktik savaşı ile perişan ederek kuzey Hindistan'ın mutlak hâkimi olmuştur. Genç yaşına rağ-

[472] Bayur, ayn. esr., s. 45-47.

men Ekber, savaşta büyük bir kahramanlık göstererek herkesin takdirini kazanmıştır[473]. Dedesi Babür gibi çok büyük meziyetlere sâhip olan Ekber, kısa zamanda kuzey Hindistan'da tehlikeli olabilecek Beğleri ve kaleleri bertaraf ederek o havalide hâkimiyetini tam olarak yerleştirmiştir. Bu arada başarılarından dolayı biraz mağrurlaşan Beğlerini ve bâzı komutanlarını da bir bir yola getirmiştir. Devletinin tek hâkimi olmak emelinde olan Ekber için en çetin mesele, kendisine çok şeyler borçlu olduğu ve çok hürmet duyduğu, fakat oldukça yaşlanmasına rağmen büyük bir nüfuzu olan, Bayram Han'ı emekliye sevk etmek olmuştur. Hindistan'da Türk hâkimiyetinin yerleşmesinde en çok emeği geçmiş olan Bayram Han, bir nevi zorla hacca gönderilerek emekli edilmiştir. Böylece Ekber, 20 yaşında devletinin mutlak hâkimi olmuştur.

Genç Türk hükümdarı bir taraftan ordusunu daima istim üzerinde tutup devletinin sınırlarını genişletirken diğer taraftan da devletini ebedileştirecek köklü kararlar almaya başlamıştır. Ekber'in getirdiği yenilikleri şöyle sıralamak mümkündür: a) İyi idâre ile ekonomik kaynakların geliştirilmesi; teb'a'nın devlet için değil, devletin teb'a için var olduğunu tâkip edilen politika ile halka göstermek. b) Hindulara Müslümanlar ile birlikte eşit haklar tanımak, idârî makamlara ve orduya Hindlileri de almak. c) Müslüman ve Hindu dinleri arasında benzer tarafları bularak bu iki dinin mensupları arasındaki uçurumu yok etmek. d) Her bakımdan eşit haklara sâhip olan Müslümanlara ve Hindulara dayanışmaları ve birlikte çalışmaları gerektiğini anlatmak[474].

Ekber'in aldığı bu tedbirler kısa zamanda meyvelerini vermiş Hindistan'daki Türk idâresi halk için tam bir huzur ve refah idâresi olmuştur. Ekbernâme de (C. II, s. 208) bu hususta verilen şu misâl çok enteresandır: "Hoca Ebdül Mecid Asaf Han eğerçi Tâcik idi ve Ehl-i Kalemden idi; ancak bu "Ebed-Karin" devletteki dayanışma yüzünden o, öyle işler gördü ki kılıç sâhibi Türkler onun önünde ellerinin arkasına yere koydular (yâni o'na hürmet ve itaat ettiler)"[475].

Ekber'e göre "Padişah halkın malını, canını, namusunu ve dinini koruma işinde uyrukları arasında ayrılık yapmamalıdır". Bu prensip ile adaleti ve eşitliği gerçekleştiren, "Sulh-ü Kül" yâni herkesle barış ve herke-

[473] Burn, ayn. esr., s. 71-72; Bayur, ayn. esr., s. 66; S.M. İkram, *Muslim Civilization in India*, London, 1969, s. 143.

[474] Bayur, ayn. esr., s. 74-75: I.H. Oureshi, *The Administration of the Mughal Empire*, Delhi, 1973, s. 250-258; S.M. Jaffar, *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India*, Delhi, 1972, s. 49-74 ve 187-189.

[475] Bayur, ayn. esr., s. 75.

sin inançlarına saygı düsturu ile de sulh'ü gerçekleştiren Ekber idâresinde yaşamak için Türkistan'dan ve komşu ülkelerden binlerce insan Hindistan'a gelmiştir[476].

Ekber, ordusunu daima hareket hâlinde tutmak istediği için kumandanların bâzı komşu kalelerin ve bölgelerin alınmasiyle vazifelendirmiştir. Ekber'in devletinin doğusunda bulunan ve umumiyetle Afganlıların idâresinde yaşayan Bengal ile batıda daha çok Türk hâkimiyetinde kalmış olan ve bir zamanlar Osmanlı Devletinden Portekizlilere karşı yardım isteyen Müslüman Gucerat devletleri var idi. Bu devletlerin karışıklık içinde olmaları ve bâzı unsurların Ekber'den yardım istemeleri üzerine, O, bu devletlere karşı da seferler yapmak mecburiyetinde kalmıştır. 1573'de Gucerat'ı, 1574'de de Bengal ve Bihar devletlerini imparatorluğuna dahil eden Ekber, kendi tabiri ile o ân'a kadar hiçbir Müslüman Türk hükümdarının başaramadığı Hindistan hâkimiyetini ve İslâm'ın orada yayılmasını gerçekleştirmiştir[477].

Ekber'in bundan sonraki askerî faaliyetleri imparatorluğunda çıkan ufak tefek ayaklanmaları bastırmak ve bir arada kendi hâkimiyetinden ayrılmak isteyen kardeşi Abdül Hâkim'i yola getirmekle geçmiştir. Diğer Türk ve komşu hükümdarlar bu büyük Türk hükümdarının dostluğunu kazanmak için âdeta yarış etmişlerdir. Ekber bütün yeni fikirlere açık olduğu gibi dinî ve felsefî ilimlere de meraklı bir hükümdar idi. Devrinde yetişmiş bütün İslâm âlimlerinden başka Hıristiyan misyonerleri ve Hindu din adamları ile de dinî mevzuları tartışmaktan büyük zevk almıştır. O'nun bu hoşgörüsü bâzen yanlış tefsirlere yol açmış ise de, onu tenkit edenlerin haksız oldukları çok geçmeden anlaşılmıştır[478].

Ekber, kendi devletinden başka diğer üç Türk devletiyle (Osmanlı, Safavî ve Özbek) de iyi münâsebetler kurmuş ve hattâ safavî devletinin Osmanlılar ile Özbekler arasında ezilmelerini pek doğru bulmamıştır[479]. Komşu olduğu Safavî ve Özbek devletleriyle açıktan bir harbe girmemesine rağmen sınır boylarında bu devletler aleyhine de kurnazca bir siyasatle devletini genişletmesini başarmıştır.

Nihayet uzun ve başarılı bir saltanat hayatından sonra bu büyük Türk hükümdarı 25 Ekim 1605'de vefat etmiştir.

[476] Burn, ayn. esr., s. 131; Bayur, ayn. esr., s. 79-80, 83.

[477] Burn, ayn. esr., s. 103-106.

[478] J. Sarkarş *Mughal Administration*, Kaltüta, 1924, s. 149-153; M. Mujeeb, *The Indian Moslems*, London, 1967, s. 238-244 ve 258-263; İkram, ayn. esr. s. 156-165; Burn, ayn. esr., s. 113-114; Bayur, ayn. esr., s. 133-141.

[479] Bayur, ayn. esr., s. 144-147.

Ekber'in en büyük başarısı muhakkak ki kurduğu devleti yaşatacak olan bir takım prensipleri Türklere kabûl ettirmiş olmasıdır. Üç-dört milyonluk Türk'ü devamlı bir şekilde idâreci ve asker olarak başta tutmayıp milyonlarca Hindlinin gazabını onların üzerine çekmekten ve ileride parçalanmaktan, Hindlilere de eşit haklar vermek suretiyle kurtulmuştur. Hindlilere devlet idâresinde eşit şanslar vermekle devletinin idâresini çok büyük insan kitlelerine dayandırmıştır. Bu ise, Hindistan'daki Türk hâkimiyetini üç asra yakın yaşatmıştır.

Ekber öldüğü zaman oğlu Cihangir (1605-1627)'e kurulu bir düzen ve muazzam bir imparatorluk bırakmış idi. Fakat, Ekber'in dedesi Babür'e benzemesine karşılık, Cihangir de dedesi Humayun'a çekmişti. Yâni Cihangir de içki ve eğlenceyi seven, gevşek ve üstelik sağlık durumu bozuk bir şahsiyet idi. Bu yüzden devleti idâre eden vâli ve Beğler ile ordu kumandanları arasında yetki ve nüfuz mücâdelesi devleti kısa zamanda oldukça yıpratmıştır.

Bütün bu kötü ihtiyatlarına rağmen Cihangir taht'a çıktığı zaman babasının bıraktığı kurulu düzeni daha da iyiye götürecek 12 maddelik bir reform tasarısı hazırlattı. O'nun refomları ülkeyi bayındırlaştırmak ve imparatorluk içindeki milletleri toptan veya ayrı yarı memnun etmek gayesini güden yenilikler idi. Fakat kendisinin gevşek yönetimi yüzünden sonunda bir faide te'min edilememiştir[480].

Cihangir'in memleket idâresindeki gevşek tutumu oğlu Şah Cihan ile aralarının açılmasına sebep olmuş bu ise devleti oldukça sarsmıştır. İran'da saltanat süren Şah Abbas, Osmanlılara karşı yaptığı başarılı harblerden sonra Cihangir'in Güney Hindistan'da Dekken ayaklanması ile uğraşmasından istifade ederek Kandehâr'ı işgal etmiştir[481]. Dekken seferinden dönen Cihangir'in oğlu Şah Cihan, Kandehâr'ı geri almak için babasından emrine büyük bir kuvvetin verilmesini rica etti. Sıhhati gititkçe bozulmaya başlayan Cihgangir oğlunun emrinde büyük bir kuvvetin bulunmasından çekindiği için bu ricasını yerine getirmedi. Bu olay, Şah Cihan ile babasının arasını daha da açmıştır[482].

Bu arada, Cihangir'in hastalığının artmasını fırsat bilen maiyyetinin küçük oğlu Şehriyar'ı taht için kışkırtmaya başlaması durumu iyice karıştırmıştır. Kaçınılmaz hâle gelen taht kavgası Cihangir'in 7 Kasım 1627'de ölmesi ile başladı. Ancak, İran'daki İstaclu Türkmenlerinden olan ve Ci-

[480] Bayur, ayn. esr., s. 167-168.
[481] Burn, *The Cambridge of India*, IV, s. 170.
[482] Bayur, ayn. esr., s. 173-174.

hangir'in hizmetine giren Asaf Han'ın enerjik hareketleri ile devleti parçalanmaya götürebilecek olan bu iç harb önlenebildi. Diğer şehzâdeleri bertaraf eden Asaf Han, Şah Cihan'ın tahta çıkmasına yardımcı oldu[483].

Cihangir devrinde Hindistan'daki Türk devletinin Avrupalılar ile ilk resmî temaslarını yaptığını görmekteyiz. Hindistan kıyılarının ilk avrupalı müstemlekecisi Portekizliler, XV. asrın sonlarından başlayarak XVII. asrın başlarına kadar Hind yarımadasının batı sahillerinde başta Goa olmak üzere yerleştikleri bölgelerden Hind Denizini kontrol etmeye başlamışlar idi. XVII. asrın başlarında Portekizlileri, Felemenkliler ve İngilizler tâkip etmişlerdir. Fakat Portekizliler XVI. asrın ilk yarısında Hadım Süleyman Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasını te'sirsiz hâle getirip arkasından da Hollandalıları yenmelerine rağmen (1606) bilâhere onların bu bölgede ticarî yayılmalarına mâni olamamışlardır[484]. Bundan iki sene sonra İngilizlerin bu bölgeye gelmesi Avrupalı sömürgeciler arasında yeni bir rekabetin doğmasına sebep olmuştur. Portekizliler, İngilizlerin ticarî faaliyetlerini önlemek için kuvvete başvurdular. Fakat bunda muvaffak olamayınca bu sefer İngilizlerle ticaret yapmaması için Cihangir'e baskı yapmaya kalkıştılar. Bu baskıya kızan Cihangir Portekizlilere karşı savaş açtı. Fakat savaşın bir netice vermeden uzayıp gitmesi üzerine iki taraf anlaşmayı tercih etmek mecburiyetinde kaldılar (1615). Portekizliler, İngilizlerin bölgeye nüfuz etmelerini kuvvet yolu ile durduramayınca bu sefer aleyhlerinde büyük bir prograpandaya başladılar. Bunu önlemek maksadiyle İngiliz hükûmeti Sir Thomas Roe adında bir elçisini Hindistan'a gönderdi. İngiliz elçisi Cihangir tarafından gayet iyi karşılandı. Veliaht Şah Cihan'ın da dostluğunu kazanan İngiliz elçisi ondan aldığı bir ferman ile bâzı ticarî menfaatler dahi elde etti[485].

Şah Cihan (1628-1666) babası Cihangir'in aksine güçlü ve başarılı bir devlet adamı idi. Saltanatının sonuna kadar da bu vasıflarını korumuştur. Şah Cihan'ın ilk mücâdelesi Özbek Türkleri ile olmuştur. Cihangir'in ölümünü ve şehzadelerin taht kavgalarına başladıklarını işiten Özbekler Kâbil'e aniden hücum ederek zaptedmişler ise de Şah Cihan'ın kuvvetli ordu ile yaklaştığını işitince şehri boşaltıp geri çekilmişlerdir. Bundan sonra Şah Cihan, İran'dan Kandehâr'ı geri almaya karar vermiş, fakat Dekken'de bir ayaklanma olduğunu işitince bu kararından vazgeçmiştir. Dekken'-

[483] Burn, ayn. esr., s. 183-184; İkram, ayn. esr., s. 177.

[484] W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb*, London, 1923, s. 18-22.

[485] W. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India (1615-1619)*, London, 1926, s. 146 ve 477; P. Woodruff, *The men who ruled India: The Founders*, London, 1953, s. 33; Burn, ayn. esr., s. 162-166.

de Şah Cihan'ın devletine bağlı olan iki küçük Türk devleti Nizamşahlar ile Adilşahlar Cihangir'in ölümü üzerine isyan etmişlerdi. Şah Cihan 1630-1635 yılları arasında yaptığı seferler ile bu Türk devletlerini ülkesine katmıştır[486]. Şah Cihan, Dekken meselesini halletikten sonra Portekizler ile savaşır. Hindistan yarımadasının batı kıyılarında elde ettikleri ticarî menfaatler ile yetinmeyen Portekizliler doğuya giderek Bengal kıyılarındaki Hugli kasabasını ele geçirerek orayı üs olarak kullanıp o havalide korsanlık yapmaya başlamışlardır. Şah Cihan 1632'de gönderdiği bir ordu ile Portekizlileri yenip o havaliden kovmuştur[487].

Şah Cihan Osmanlı devleti ile gayet iyi ilişkiler kurmuştur. Osmanlı Safavî harbleri devam ederken IV. Murad'a, Zarif Han isminde bir elçisini göndermiştir. Sultan Murad bu elçiye 1638 sonlarında Bağdad'ı geri almaya giderken Musul'da rastlamış ve onu gayet iyi karşılamıştır. Elçi getirdiğ hediyeleri takdim ederken Sultan Murad kendisinden ziyaret sebebini Türkçe olarak anlatmasını emretmiş ve aldığı bilgiden gayet memnun kalmıştır. Bu elçiye karşılık Sultan Murad da Aslan Ağa isminde bir elçisini hediyelerle Şah Cihan'a göndermiştir. Şah Cihan, Osmanlı Elçisini ve hediyeleri büyük bir saygı ve debdebe ile kabûl etmiştir[488]. Bu olaydan bir müddet sonra Şah Cihan'ın İran'dan Kandehâr'ı alması önünde tutulursa onun Sultan Murad'a elçi göndermesinin sebeplerinden biri belki de İran ile savaşın devam etmesini istediği olabilir. Nitekim bir müddet sonra Kandehâr , Şah Cihan tarafından zapt edilerek devletine ilhak edilmiştir[489].

Kandehâr'ı devletine yeniden bağlayan Şah Cihan, İran tahtına yeni geçmiş olan Şah Abbas II'ye bir elçi ve mektup göndererek İran'daki güçlüklerini yenebilmesi için ona nasihat edip yardımını teklif eder. Onun bu hareketinden İranlıların Kandehâr'ı unutmalarını ve dostluğun devamını istediği anlaşılmaktadır. Kendisini böyle hareket etmeye sevk eden sebeplerin başında muhakkak ki Özbekler ile ortaya çıkan ihtilâf geliyordu. O, Özbeklerin bir müddet evvel Kâbil'e hücum etmelerini bir türlü affedemediği için bunun hesabını onlardan sormak kararında idi. Bu sırada Özbek hükümdarı Nezir Muhammed Han'ın kendisine isyan eden oğlu Abdülaziz Han'a karşı Şah Cihan'dan yardım istemesi Hindistan Türk liderine iyi bir fırsat vermiştir. Şah Cihan oğlu Muradbahş kumandasın-

[485] W. Foster, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India (1615-1619), London, 1926, s. 146 ve 477; P. Woodruff, The men who ruled India: The Founders*, London, 1953, s. 33; Burn, ayn. esr., s. 162-166.

[486] Burn, ayn. esr., s. 193-197.

[487] Burn, ayn. esr., s. 190-192; Bayur, ayn. esr., s. 230.

[488] *Nâima Tarihi*, III, s. 362.

[489] Burn, ayn. esr., s. 199; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1949-1956, III, s. 265.

da bir ordu göndererek Özbeklerin hâkimiyetindeki Belh'i ve Bedahşan'ı işgal ettirmiştir[490]. Belh ile Bedahşah'ın Şah Cihan'ın orduları tarafından işgâl edilmesi Özbekleri oldukça telâşlandırmış ise de taht kavgası devam ettiğinden bir şey yapamamışlardır. Nihayet babasını yenen Abdülaziz Han, Özbekleri etrafında birleştirerek Şah Cihan'ın ordularına karşı başarılı bir mücâdeleye girişti. Bunun üzerine Şah Cihan üçüncü oğlu Evrengzib'i Afganistan'a göndermek mecburiyetinde kaldı. İki Türk devleti arasındaki bu mücâdele bir netice vermeden uzayıp gittiğinden ve her iki taraf arasında da bezginlik alâmetleri görüldüğünden alınan yerler geri verilmek şartı ile bir sulh andlaşması yapılarak harbe son verildi[491].

Şah Cihan'ın orduları Belh ve Bedehşan'ı işgal edince Özbekler İstanbul'a bir elçi göndererek durumu Osmanlı Padişahına şikâyet etmişler ve kendisinden yardım istemişlerdir[492]. Sultan Mehmed IV'ün taht' culûsunu bildiren bir Osmanlı elçisi Hindistan'a gönderilince elçiye verilen mektup'da Özbek Türklerinin şikayeti zikredilmiş ve Şah Cihan'a hakemlik yaparak Özbek liderlerini barıştırması ve onlar ile iyi geçinmesi tavsiye edilmiştir. Buna biraz canı sıkılan Şah Cihan, IV. Mehmed'e yazdığı mektupta yeni Özbek hükümdarının gençliğinden ve Özbekler arasında artık sulhün tesis edildiğinden ve vuku bulan olayların Özbek liderlerinin beceriksizliğinden meydana geldiğini söylemiştir[493].

İran'daki Türkmen Safavî hanedanının başı Şah Abbas II, Şah Cihan'ın Özbekleri yenemeden Hindistan'a çekildiğini duyunca büyük bir ordu ile Kandehâr'ı kuşattı. Bunu duyan Şah Cihan oğlu Evrengzib kumandasında kuvvetli bir orduyu Kandehâr'ın müdafaasına göndermiş ise de bu ordu yetişemeden Kandehâr 1652'de düşmüştür. Ertesi sene Şah Cihan'ın büyük oğlu Dara Şükûh, Kandehâr'ı almaya teşebbüs etmiş ise de muvaffak olmamıştır. Bunun üzerine Şah Cihan, Kaim Bey isminde bir elçisini İstanbul'a göndererek IV. Mehmed'den şu isteklerde bulunmuştur: 1- Kandehâr'ı İran'dan geri almak için yardım; 2- Mekke'de Hindistan Müslümanlarının namaz kılabilecekleri bir yerin teminine izin verilmesi; 3- Tac-Mahal'in kubbesinin yapımı için bir mimarın gönderilmesi. Osmanlı hükûmeti ilk iki isteği yerine getirmemiş fakat üçüncü isteği yerine getirmiştir. İsmail Efendi isminde bir mimar ile kalfalarını Hindistan'a göndererek Tac Mahal'ın muhteşem kubbesinin yapılmasını sağlamıştır[494].

[490] Burn, ayn. esr., s. 202-204.
[491] Bayur, ayn. esr., s. 213.
[492] Uzunçarşılı, ayn. esr., III, s. 256.
[493] Uzunçarşılı, ayn. esr., III, s. 258: *Naima Tarihi*, V, s. 366-373.
[494] Uzunçarşılı, ayn. esr., III; Bayur, ayn. esr., s. 217.

XVII. asrın ortalarında Afganistan'ın kuzeyindeki Hindu-Kuş dağlarından Hindistan yarımadasının güney ucuna kadar uzanan sâhaya Şah Cihan'ın önderliğindeki Türk Devleti hâkim idi. Hindistan'ın güney ucunda ise Maratalar isimli yerli bir prenslik ile bu prensliğin ve Şah Cihan'ın devleti arasında Dekken olarak bilinen bölgede Şah Cihan'a vergi veren iki küçük Türk devleti, Âdilşahlar ve Kutubşahlar bulunuyordu. Hiç bir zaman başka bir devlete bağlı kalmayı hazmedemeyen bu iki küçük Türk devleti, her fırsatta Timur evlâtlarının bu Hindistan Hâkimiyetine karşı başkaldırmışlardı. Şah Cihan'ın kuzeydeki meşguliyetinden istifade eden iki küçük devlet 1656'da yeniden başkaldırınca Şah Cihan en muktedir şehzâdesi Evrengzib'in kumandasında ayaklananlara karşı büyük bir ordu göndermiştir[495]. Fakat Âdilşahlar ile Kutubşahların kaçak dövüşmeleri yüzünden Evrengzib kat'î bir netice alamamıştır. Bu olaylar cereyan ederken güneydeki yerli Marata Prensliği'nin başına geçen Sıvacı nâmındaki bir lider Şah Cihan'a karşı başkaldırmıştır. Hind tarihçileri bu hareketi yabancı hâkimiyetine karşı girişilen ilk millî Hind direnişi olarak tasvir etmişler ve hattâ İngiliz sömürgesinden kurtulmak için giriştikleri mücâdelede bu Sıvacı harekâtını örnek olarak seçtiklerini iddia etmişlerdir[496].

Bu hâdiseler esnasında Şah Cihan ağır şekilde hastalanıp yatağa düşünce öldüğü hakkında söylentiler dolaşmaya başlamış, bu da şehzâdeler arasında taht kavgalarına sebep olmuştur. Daha çok her şehzâdenin maiyyetindekilerin kışkırtmasiyle başlayan mücâdele bütün imparatorluğa yayılmıştır. Çok yıpratıcı bir iç savaştan sonra Evrengzib bütün şehzâdeleri yenerek başkent Ağra'yı almış, bu sırada iyileşen babası Şah Cihan'ı yine başa geçirmiştir. Ancak babasının Ağra hâricine çıkmasına izin vermeyerek devletin askerî ve siyasî gücünü kendi kontrolü altında tutmuştur. Şah Cihan bundan sonraki hayatını 1666'daki ölümüne kadar memleketinin refah, bilim ve san'at sâhasında kalkınmasına vakf etmiştir[497].

Babasını başkentte bir nevi gözaltında tutan Evrengzib taht mücâdelesinden hâlâ vazgeçmeyen kardeşleri ile yeni bir mücâdeleye girer. Beş seneye yakın hazin bir şekilde devam eden bu yıpratıcı kardeşler mücâdelesini yine Evrengzib gâlip olarak bitirir[498]. Bu arada bütün ricalarına rağmen etrafın tesiri ile babasının görüşme isteklerini Evrengzib'in reddetmesi Şah Cihanı çok üzmüş ve evlâtlarından aynı muameleyi görmesi için oğluna beddua etmiştir. Bu bedduadan dolayı Evrengzib bütün ömrü

[495] Burn, *The Cambdirge History of India*, IV, s. 208-209.
[496] R.C. Sumdar, *History of the Freedom Movement in India*, Kalküta, 1962, I, s. 1-4.
[497] Bayur *Hindistan Tarihi*, II, s. 225.
[498] Burn, ayn. esr., s. 210-215; Bayur, ayn. esr., 233-237.

boyunca oğullarından şüphe etmiş ve sonunda da onların isyanları ile karşılaşmıştır.

Saltanat hayatının ilk yıllarında içinde bulunduğu bütün bu talihsizliklere rağmen Evrengzib (1658-1707) kısa zamanda memleketin kaderine hâkim olmuştur. Daha çok büyük dedesi Ekber'e benzeyen Evrengzib koyu bir müslüman, iyi bir devlet adamı, cesur bir komutan ve yeniliklere daima açık bir şahsiyet idi. Kardeş kavgalarının harab ettiği memlekette derhal gerekli reformları yaptırmış ve halk ezilmesin diye o zamana kadar alınmakta olan birçok vergiyi kaldırmıştır. Kısa zamanda Afganistan'daki Hindu-Kuş dağlarından Hindistan'ın güney ucuna kadar uzanan imparatorluğunda tam bir birlik kurmayı başarmıştır.

Evrengzib 50 yılı bulan saltanat hayatının yarısında komşu Türk devletleriyle sulh içinde yaşamıştır. Belki bu yüzdendir ki babası Şah Cihan'ın yaptığı gibi Osmanlı devletine yardım istemek maksadiyle elçiler gönderememiştir. Onun en çok münâsebette bulunduğu ülkeler o zaman hâlâ fikrî ve dinî üstünlüğünü Hindistan'a kabul ettiren Türkistan ile İslâmın merkezi Mekke Şerifliği ile olmuştur. Mekke ile olan münâsebetlerinin sebebi İslâmın merkezi olması dolayısiyle İslâm âleminde ne olup bittiğini öğrenmek idi. Türkistan ile iyi geçinmesinin sebebi de hem Türkistan ulemasının gönlünü almak ve hem de Özbeklerin askerî gücünden çekinmiş olması idi[499]. Bu memleketlerden gelen ulema ile tartışıp münakaşa etmeyi çok seven Evrengzib bu âlimlere iltifat edip büyük imkânlar sağlamıştır[500]. İran'daki Türkmen Safavî hükümdarı Şah Abbas II ile bir ara arası açıldığında Evrengzib o'na şöyle bir mektup yazmıştır: "Kazandığım büyük zaferler Allahın yardımını bizlerden esirgememesinin delilidir, bütün vaktimizi halkımızın refahı, ülkemizin imarı ve İslâmın yükselmesi için harcıyoruz[501].

Evrengzib'in askerî faaliyetleri hep içeride olmuştur. Onun sulhperver tutumundan faydalanan güneydeki Âdilşahlar ve Kutubşahlar tekrar isyân etmişler idi. Bundan cesaret alan en güneydeki yerli Marata devleti de Evrengzib'e karşı başkaldırmıştır. Evrengzib 1670 ile 1690 arasında yaptığı bir serî seferlerden sonra bu üç küçük devleti imparatorluğuna ilhak etmiştir. Ancak bu mücâdeleler devleti oldukça yıpratmıştır. Bilhassa Maratalar ile olan savaşlar çok uzamıştır. Zira, bu yerli devletin mücâdelesi Hindlilerin bir bakıma Türk-İslâm hâkimiyetine karşı birlikte yaptıkları

[499] Bayur, ayn. esr., s. 245-251.
[500] Sarkar, ayn. esr., s. 155-159.
[501] Bayur, ayn. esr., s. 249.

bir harekât olarak gelişmiş ve bu da devleti oldukça yıpratmıştır[502]. Bu yorucu savaşların sonunda Evrengzib Hindistan'ı bir tek devlet olarak birleştirmeyi başarmıştır. O, bu çetin mücâdeleyi yaparken bir taraftan da İslâmın bütün Hindistan'a yayılması için büyük gayretler sarfetmiştir. Müslümanların Hindulaşmasını önleyecek ve Hinduların müslamanlığı kabulünü kolaylaştıracak birçok tedbirler almıştır[503]. Fakat Evrengzib'in bu dinî siyaseti bilhassa Racputlar olarak bilinen Hindliler arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Bunlar, karşı harekete geçen Evrengzib'in şehzâdelerinden Ekber'i kışkırtarak isyan etmesine sebep olmuşlardır[504]. Ekber'in isyanına muhakkak ki babası Şah Cihan'ın durumuna düşmeme endişesiyle Evrengzib'in oğullarına karşı tâkip ettiği itimatsızlık siyaseti büyük rol oynamıştır. Babasına karşı mücâdelesini kaybeden Ekber'in İslâm aleyhtarı Hindli grubu Marataların arasına kaçması Evrengzib'i daha da üzmüştür. Daha önce de bahsedildiği gibi Maratalar ülkesi kontrol altına alınana kadar yapılan mücâdeleler memleketi oldukça yıpratmıştı.

Uzun saltanat hayatında bu iç mücâdelelerin hâricinde Evrengzib'i uğraştıran tek yabancı kuvvet İngilizler olmuştur. Hindistan kıyılarındaki ticarî faaliyetlerini kısa zamanda geliştirerek ve Portekizliler ile Hollandalıları geride bırakan İngilizler 1652'de Şah Cihan devrinde Bengal Vâlisi olan şehzâde Şuca'dan aldıkları bir ferman ile yılda 3000 rupi gibi çok az bir para ödeyerek Hindistan'a gümrüksüz her türlü malı sokmayı ve kısa zamanda büyük kazançlar sağlamayı başarmışlar idi. Evrengzib müslüman ahalinin kötüleşen ticarî durumlarını takviye için daha önce kaldırılmış olan ve gayri müslimlerden alınan cizye vergisini 1679'da yeniden yürürlüğe koymuş idi[505]. Bu karara göre İngilizlerin yüzde üç buçuk gümrük ödemesi lâzım idi. Fakat İngilizleri buna itiraz edince münakaşa başlamış ve bu karşılıklı küçük baskınlara dönüşmüştür. İki taraf birbirine epey zarar verdikten sonra yine eski durum esas olmak üzere münâsebetlerin devamına karar verilmiştir. Ancak verdikleri zararlardan dolayı İngilizler 150.000 rupi tazminat ödemeyi kabûl etmişlerdir. Bu arada Hind Denizinde zuhur eden korsanlık olaylarını önlemek için Evrengzib İngiliz, Portekiz ve Felemenk temsilcilerinden gerekli teminatı almıştır. (1698)[506]. Böylece Evrengzib hem ticarî failiyetler ve hem de müslümanların hac seferleri gibi iki önemli hususta emniyeti sağla-

[502] M. Athar Ali, *The Mughal Mobility under Aurangzab*, London, 1968.
[503] Bayur, ayn. esr., s. 260-261.
[504] Burn, *The Cambrindge History of India*, IV, s. 249-250.
[505] Burn, ayn. esr., s. 242.
[506] Bayur, ayn. esr., s. 245-251.

mıştır. Hindistan'daki muazzam ticarî imkânlardan âzamî derecede faydalanmak kararında olan İngilizler bu arada yeni bir ticaret şirketi kurmuşlar ve bunun desteklenmesi için de bir elçiyi 1701'de Evrengzib'e göndermişler ise de bir başarı elde edememişlerdir. Bunun üzerine İngilizler bu yeni şirket ile eski şirketi birleştirerek meşhur "East India Company" (Doğu Hindistan Kumpanyası)'yi kurmuşlardır ki bu şirket vasıtasıyle ileride adım adım Hindistan'a yayılmayı ve bu memleketi bir sömürge haline getirmeyi başaracaklardır.

Evrengzib 1705 yılında hastalanmıştı. O'nun hastalığı şehzâdelerini ve onların maiyyetlerini taht için harekete geçirmiş ise de bir müddet sonra iyileşen Evrengzib şahzâdeleri ile ileri gelen adamları arasındaki bu taht kavgasını yatıştırmıştır. O bütün ömrü boyunca oğullarına güvenmemiş ve onların kendisini tahtından uzaklaştırmalarından korkmuş idi. Zira kendisi babasına öyle yapmıştı. Onun için şehzâdelerine değil de oğullarına yâni torunlarına daha çok yakınlık göstermiş idi. Bu şekilde evlâtları arasında bir denge sağlamayı ümid etmişti. Fakat hastalandığı zaman bu tedbirlerinin bir fayda getirmediğini görmüştü. Zira oğlları Muhammed Muazzam, Muhammed Azam ve Muhammed Kam-bahş şimdiden gizliden ve alenen taht için birbirleriyle mücâdeleye başlamışlar idi. Nitekim bu büyük Türk hükümdarı uzun bir saltanat hayatından sonra 90 yaşında Mart 1707'de öldüğü zaman şehzâdeleri açık bir şekilde taht kavgalarına başladılar[507].

50 seneye yakın bir saltanat hayatından sonra ölen Hindistan Türk devletinin en büyük hükümdarlarından biri olan Evrengzib hakkında devrinin tarihçileri şu mütalâayı serdetmişlerdir: "Timur evlâdı, belki de Delhi'nin (Payitaht. Arasıra Agra ikinci payitaht vazifesini görmüştür) geçmiş padişahları arasında O'nun gibi ibâdet, riyâzet ve adâlet bakımından seçkin bir padişah çok az olarak Hindistan'da saltanat sürmüştür; yüreklilik, tahammül ve isabetli görüş bakımından eşsiz idi; ancak şeriata saygıları dolayısiyle ceza yoluna gitmezlerdi; ülkenin düzeni ise "siyasetsiz" (siyasî kontrol ve otorite) olamaz ve Emirler (Beyler) arasında rekabet yüzünden hep nifak çıkardı, yürütmek istedikleri her tedbir kısır kalırdı ve her giriştikleri iş uzar ve bir sonuca ermezdi"[508].

Evrengzib ölümünden sonra devletin nasıl yönetileceğine dair 12 maddelik bir vasiyetnâme bırakmış idi. Bu vasiyetnâmenin en önemli maddelir şunlardır: 1- Yerine geçecek olan şehzâdeye adamlarına iyi

[507] Bayur, ayn. esr., s. 315.
[508] Bayur, ayn. esr., s. 316.

davranmasını; 2- Ordu'daki "Turanî Fırkası" memleketin müdafaasında ve otoritenin sağlanmasında kullanılmalıdır. Politik çekişmelere karıştırılmamalıdır; 3- Din adamlarını politikaya karıştırmamalı ve ellerine kuvvet vermemelidir; 4- Ülkenin sâhibi elinden geldiği kadar harekette bulunmalıdır, bir yerde oturmak görünüşte rahatlık ise de binlerce kedere yol açar; 5- Oğullarına hiç güvenme, onlarla içli dışlı olma, eğer babam Şah Cihan, Dara-Şükuh ile bilinen yola girmeseydi işleri böyle olmazdı; 6- Saltanatın ana direği ülkede olan bitenleri bilmektir. Bir anlık gaflet uzun yıllar için pişmanlık doğurur[509].

Evrengzib'in uzun bir saltanat hayatı sürmesine ve vasiyetinde Türkistan'dan gelen askerlerin iyi savaşçılığından bahsetmesine rağmen kendisinin Türkistan'dan kâfî derecede asker getirmediği görülür. O'nun ölümünden sonra İmparatorlğu içine düştüğü müşkül durumdan kurtaracak bir ordunun bulunmayışını dikkate alan bâzı müellifler Evrengzib'in bu siyasetini tenkit etmişlerdir: "Türk, insanlık tarihinde kendisine büyük ad sağlamıştır. İstanbul Sultanlığı onundur; Dehli Padişahlığı da onun idi" diyen Pringle Kennedy bu hususta şunları da kaydetmiştir: "Ordu işleriyle ilgili en büyük yanlışı batı-kuzey sınırından ve Türkistan'dan yeter sayıda ehil asker getirmekte gevşek davranması olmuştur. Bu ülkelerden gelme askerler Türklerin parlak günlerinde en büyük dayanakları idi[510]. Evrengzib'in en büyük hatası çok iyi bir müslüman olduğu için suç işleyenler ve devlete ihânet edenleri affetmesi ve onları cezalandırmaması olmuştur. Oğullarına ve beylerine karşı kuşku ile davranması hem iç harbleri uzatmış ve hem de ayrı grupların teşekkülüne sebep olmuştur. Oğulları ve Beyleri arasındaki bu gruplaşmalar onun ölümünden sonra içteki taht mücâdelelerini çok karışık ve yıpratıcı bir duruma sokmuştur.

Evrengzib'in ölümünden sonra ne oğulları ve ne de torunları arasında O'nun ayarında değerli bir kişi olmadığından memlekette başlayan taht kavgaları bütün şiddetiyle devam etmiş, 13 sene gibi bir zamanda 10 şehzâde kısa devreler için taç giymişlerdir.

Everngzib'in ölümünden sonra yerine şehzâdelerinden Muhammed A'zam tahta geçmiş idi. Fakat o'nun üç ay sonra kardeşi şehzâde Muhammed Muazzam ile yaptığı savaşta oğlu ile birlikte ölmesi üzerine Muhammed Muazzam taht'a Şah Âlem Bahadur Şah adiyle geçmiştir. Bahadur Şah'ın hükümdarlığının ilk günleri devletin ileri gelen Beylerini bir araya getirmeye ve onları barıştırmaya çalışmakla geçmiş, fakat bunda mu-

[509] Bayur, ayn. esr., s. 316-317.

[510] P. Kennedy, *The History of the Great Moghuls*, Kalküta, 1905, II, s. 155.

vaffak olamamıştır. Birkaç ay sonra da Racaların isyaniyle karşılaşan yeni hükümdar isyancılarla iki seneye yakın savaştıktan sonra onların bir kısmını yenerek ve bir kısmını da tekrar hizmetine alarak meseleyi halletmeye muvaffak olmuştur. Bu olayın arkasından kardeşi Muhammed Kam-Bahş ile çarpışmak mecburiyetinde kalan Bahadur Şah, Kam-Bahş'ın savaşta aldığı yaralardan ölmesi üzerine ülkenin hâkimi olmuştur (1709)[511]. Ancak çok geçmeden bu sefer de Sihlerin isyanı ile karşılaşan Bahadır Şah isyancılar üzerine ordusu ile giderken yolda hastalanıp ölmüştür. Bahadur Şah beş seneye yakın devam eden saltanatı sırasında, görünüşte de olsa, devletin büyüklüğünü ve bütünlüğünü korumayı başarmıştır.

Bahadur Şah'ın ölümü üzerine devlet tam bir iç savaşa sürüklenmiştir. Taht'a önce Bahadur Şah'ın şehzâdelerinden Azim-üş-şan geçmiştir. Fakat O'nun kardeşi Cihandar Şah'a yenilip ölmesi üzerine bu defa Cihandar Şah tahta geçmiştir. Cihandar Şah'ı da Azim-üş-şan'ın oğlu Ferruh Siyer yenerek saltanatı ele geçirmiştir. Bütün bu mücâdelelere Beyler ve komutanlar da iştirak ettiklerinden devlet çok perişan bir hale düşmüştür. Bundan istifade Marvar Racaları, Sihler ve Çatlar da devlete isyan etmişlerdir. Yeni hükümdar çok beceriksiz bir şahıs olduğu için isyancılarla uğraşmak uzün sürmüş ve devlet taviz vererek isyancılarla anlaşmak durumunda kalmıştır[512]. Ferruh Siyer çok geçmeden Seyyid kardeşlerin elinde bir oyuncak durumuna düşmüş ve bu ise devlet ileri gelenlerini tam manâsıyle birbirlerine düşürmüştür. Sonunda Seyyid kardeşler Ferruh Siyer'i zorla taht'dan indirip yerine amcasının oğlu Ebul-Berekâtı Mart 1719'da başa geçirmişlerdir[513]. Fakat hastalıklı bir zat olan Ebul-Berekât, Haziran 1719'da ölünce yerine kardeşi Refiüd-devle başa geçirilmiştir. Eylül 1719'da da yeni Padişah'ın veziri ile beraber meçhul bir şekilde ölümü üzerine başa Bahadur Şah'ın dördüncü oğlu Ruşen Ahter'i Muhammed Şah (1719-1748) adıyle başa geçirmişlerdir.

Bütün bu değişiklikler esnasında hükümdar Seyyid kardeşlerin elinde birer oyuncak hâline gelmişler idi. Bu durum müslüman halkı ve bilhassa devletin bütün güçlüklerini omuzlarında taşıyan Türk Beylerini ve komutanlarını son derece tedirgin etmiştir. Sonunda Çin Kılıç Han Nizamül-Mülk, Çin Bahudur Han ve Haydar Kulu Han gibi ileri gelen Türk Beyleri ve komutanları harekete geçerek devleti Seyyid kardeşlerin musibetli ellerinden kurtarmışlardır[514]. Önce Çin Bahadur Han vezir olarak başa

[511] Burn, *The Cambridge History of India*, IV, s. 320-324.
[512] Bayur, ayn. esr., s. 353-358.
[513] Burn, ayn. esr., s. 338-340.
[514] Bayur, ayn. esr., s. 373-376.

geçmiş, fakat bir müddet sonra ölmesi üzerine yerine Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk getirilmiştir.

Türk Beylerinin ve komutanlarının sayesinde baştaki hükümdar Muhammed Şah artık gerçekten saltanatını hiç bir grubun elinde olmadan yürütebilecek bir şansa sâhip olmuştur. Ancak Muhammed Şah anlayışı ve bilgisi kıt, görgüsüz, eğlencesine düşkün ve dalkavuklarla sefahat arkadaşlarına kolay kanan bir kişi idi[515]. Bu sebeplerden dolayıdırki Muhammed Şah'ın uzun süren saltanatı devleti adım adım yıkıma sürüklemiştir.

Vezir Çin Kılıç Han, bir çok sâhada kötü ve aksak durumları düzelttikten sonra, yeniden düzenli bir yönetim kurup âciz veya şuursuz hükümdarlar ve haris Beyler elinde yıkılma yoluna girmiş olan devleti güçlendirip ayakta tutabilecek bir kiş idi. Kılıç Han vazifeye başlar başlamaz kötülükleri ortadan kaldıracak, yönetimi düzeltecek ve onun tekrar Evrengzib devrindeki duruma gelmesini sağlayacak bir serî tedbirler alıp bunları Muhammed Şah'a takdim etmiştir. Çin Kılıç Han'ın sunduğu tedbirler kısaca şunlar idi: 1- Vergi işlerinin yeniden düzenlenmesi ve vergilerin halkı soyan imtiyazlı kişiler yerine vergi memurları tarafından toplatılması; 2- Hükümdarlara yakışmadığı için Muhammed Şah hesabına "Peşkeş" adı altında rüşvet alınmasından vazgeçilmesi; 3- Hanedan üyelerine ve bâzı ileri gelenlere her türlü sınırı aşacak biçimde en yüksek gelir getiren toprakları (tımar ve zeamet) olarak vermekten ve böylelikle de hazineyi gitgide gelirsiz kalmaktan kurtarmak lâzımdır; 4- Bir çok değerli ve denenmiş kimseler açıkta bırakılırken yüksek mevkilere değersiz kimseleri atamaktan vaz geçilmeli; 5- Gelirin azalmasını önlemek için Cizye'nin yeniden alınması.

Muhammed Şah bu köklü tedbirleri etrafındaki harem ağaları, saray adamları ve bâzı dalkavukların tesirleri ile reddetmiştir. Hükümdarın etrafındaki bu bir avuç nüfuzlu grup esasında hem Muhammed Şah adına ve hem de kendi hesaplarına halktan rüşvet aldıkları için vezirin bu tedbirlerinin ardında başka maksatları olduğuna dair kuşkulu telkinlerde bulunarak O'nun bu tedbirleri reddetmesini sağlamışlardır[516]. Böylece günden güne yıpranmakta olan Hindistan Türk devletinin kaderi Çin Kılış Han'ın tedbirlerinin reddi ile kendisini tehdit eden iç ve dış düşmanların insafsız ellerine bırakılmış oldu.

Vezirlik makamını işgâl eden Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk hazırladığı bu reform tasarlarını emrindeki ordu ile pek âlâ baskı yaparak hü-

[515] J. Sarkar, *Fall of the Mughal Empire, Kalküta*, 1932, I, s. 6-10.
[516] Burn, ayn. esr., s. 349; Bayur, ayn. esr., s. 390.

kümdara kabûl ettirebilirdi. Bu büyük Türk vezirinin böyle bir baskı yoluna gitmemesi kendisi için büyük bir hata ve devlet için de büyük bir talihsizlik olmuştur.

Hükümdarın, eğlence arkadaşlarının ve saray adamlarının devlet işlerinde kendinden daha çok söz sâhibi olmalarına bir müddet daha tahammül eden Çin Kılıç Han 1723 sonlarında av bahanesiyle Delhi'den ayrılıp Genel Vâliliği'ni de yaptığı Dekken bölgesine doğru yola çıkar. O'nun bu hareketinden kuşkulanan Muhammed Şah ile etrafı O'nu vezirlikten ve Dekken Vâliliği'nden uzaklaştırdıkları haberini yaymışlar ise de O, Dekken'e ulaşıp duruma hâkim olmayı başarmıştır. Kısa zamanda Dekken'i kontrolüne alan Çin Kılıç Han, Muhammed Şah'ın kendisini devirmek için giriştiği bütün teşebbüsleri akim bırakmıştır. Bu şekilde Hindistan'daki Türk imparatorluğu resmî olmamakla beraber ikiye bölönmüş oldu[517].

Haydarabad'ı kendisine başkent edinen Çin Kılıç Han, Gucerat ve Malva bölgelerini de Muhammed Şah'ın kuvvetlerini yenerek kendi hâkimiyetine almıştır. Bu ise her iki tarafın arasını daha da açmıştır. İki müslüman Türk devletinin bu düşmanca münasebetlerinden en çok faydalananlar da her gün güçlerini artıran ve Hindu milliyetçiliğini gitgide daha geniş kitlelere yaymaya başlayan Maratalar olmuştur.

Çin Kılıç Han, Delhi'de bulunanlardan daha yetenekli bir devlet adamı ve komutan olduğu için Maratalar ile başarıyla mücâdele etmiştir. O, önce Maratalar arasındaki çekişmelerden faydalanıp onları birbirine düşürerek eritmek yolunu denemiş ise de, bunda istediği neticeyi alamayınca Marata lideri Bacı Doa ile çarpışmış fakat O'nu kat'î bir yenilgiye uğratamayınca onunla anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Bu arada Muhammed Şah'ın kendisine karşı tâkip ettiği siyasette bir değişiklik olmamasına üzülen Çin Kılıç Han yaptığı bir andlaşma ile Marataların kendi hâkimiyeti altındaki bâzı bölgelerden geçerek Muhamme Şah'ın hâkimiyeti altındaki kuzey Hindistan'a akın yapmalarına ses çıkarmayacağına dair söz vermiştir[518]. İki Türk devletini yönetenlerin birbirleriyle anlaşacakları yerde Marataları dost olarak seçme yarışına girmeleri Marataları daha da kuvvetlendirmiş bu ise Hindistan'daki Türk hâkimiyetini temelden sarsmıştır. Nitekim Marataların akınlariyle başa çıkamayan Muhammed Şah onlarla anlaşmak ve bir çok siyasî ve ekonomik tâvizler vermek mecburiyetinde kalmıştır[519]. Bu durum ise Marataları daha da şımartmıştır. Elde

[517] Burn, ayn. esr., s. 377.

[518] Burn, ayn. esr., s. 356-357; Bayur, ayn. esr., s. 404.

[519] Bayur, ayn. esr., s. 408.

ettikleri tavizlere rağmen rahat durmayan Maratalar Delhi yakınlarına kadar akınlar yaparak her tarafı yağma etmişlerdir.

Çaresizlik içinde kalan Muhammed Şah yazdığı biri mektupla Çin Kılıç Han'ı Delhi'ye çağırarak bu Marata problemini halletmesini rica etmiştir. Bu ricayı kabûl eden Çin Kılıç Han 13 sene evvel ayrıldığı Delhi'ye girerken bir kral gibi karşılanmıştır[520]. Hazırlıklarını yapan Çin Kılıç Han 34.000 kişilik topçu kuvvetiyle desteklenmiş ordusunun başında Marata lideri Bacı Roa'nın 80 bin kişilik ordusu üzerine yürür. 1738 başlarında Malva'da Bopal dolaylarındaki karşılaşmada Maratalar kaçak dövüşü tercih ettiklerinden bir netice alınamaz. Hafif süvari kuvvetler kullanan Maratalar Türk ordusunun ikmal yollarını kesince Çin Kılıç Han'ı Delhi'den yardım istemek mecburiyetinde bırakır. Fakat Çin Kılıç Han'ın Delhi'den yardım isteği muhalifleri tarafından kasıtlı olarak geciktirilir. Bunu öğrenen Çin Kılıç Han kendi hâkimiyeti altında bulunan bölgelerden hiçbir imtiyaz vermeden, fakat Muhammed Şah'ın kontrol ettiği bölgelerden bâzı imtiyazları Maratalara vererek onlarla bir andlaşma yapar ve sonra da memleketine döner[521]. Bu sırada kuzeyde başgösteren Afgan ve Türkmen (Nâdir Şah Afşar) tehlikesi Hindistan'daki Türk hâkimiyetini Maratalar karşısında daha da müşkil bir duruma sokar.

XVIII. asrın başlarında Hindistan Türk devletinin içine düştüğü bu keşmekeşden istifade ederek ayaklanan unsurlardan biri de Afganlar idi. Fakat Afganlar Hindistan üzerine yürüyeceklerine o zamanlar bir kriz geçirmekte olan İran üzerine yürümüşler ve hattâ bir müddet için o memleketi kontrollerine dahi almışlar idi. İran'daki bu Afgan üstünlüğüne son veren zat ise orada hâkimiyeti eline geçiren Türkmen Beği Nâdir Şah olmuştur. Afganları İran'dan kovan Nâdir onları tâkip ederek Kandehâr'ı da almıştır. Nâdir'in Afganlar ile ihtilâfı ancak Kâbil ile Gazne'yi aldıktan sonra sona erebilmiştir[522]. Bu yerlerin işgali Nâdir'e Hindistan'a iniş kapısı olarak kabûl edilen Hayber geçidinin kontrolönü vermiş ve arkasından da Peşâver vâdisine hâkimiyetini sağlamıştır.

Nâdir Şah'ın kendi hâkimiyeti altındaki yerleri arka arkaya işgal etmesi Muhammed Şah'ı ve etrafındakileri fevkalâde tedirgin etmiştir. Muhammed Şah, Nâdir'e gönderdiği mektupta maksadının ne olduğunu ve niçin hâkimiyeti altındaki ülkeleri işgal ettiğini sormuştur. Nâdir, Muhammed Şah'a verdiği cevapta Kâbil'i ve Gazne'yi Afganları cezalandırmak için aldığını, Peşâver'i alışının sebebinin ise Dekken'le Mel'unlar (Maratalar)'ın

[520] Bayur, ayn. esr., s. 411.
[521] Bayur, ayn. esr., s. 412.
[522] J. Fraser, *The History of Nadir Shah*, London, 1742, s. 129-136.

şerrinden Müslümanları kurtarmak olduğunu söyledikten sonra Muhammed Şah'a etrafındakilerin kötü olduğunu ve onları uzaklaştırmasını söyleyerek bâzı taleplerde bulunmuştur. Talepleri reddedilince de ilerleyişine devam ederek Lâhor'a girmiştir[523].

Nâdir Şah'ın bu ilerlemesinden fevkalâde telâşa düşen Muhammed Şah, Çin Kılıç Han'a haber göndererek yeniden yardımını istemiştir. Bir elçi de Maratalara göndererek onların da yardımını istemiştir. Muhammed Şah'ın bu son hareketi Nâdir'i çok kızdırmıştır ve harb kaçınılmaz hâle gelir. 12 Şubat 1739'da yapılan Karnal meydan savaşını Nâdir Şah'ın ordusu kolaylıkla kazanır[524]. Muhammed Şah'ın ordusunun mühim bir kısmı imhâ edilir bir kısmı da esir edilir. Esir düşenlerin arasında Muhammed Şah'ın kumandanı Saadet Han da var idi. Saadet Han'ın ricası üzerinde Nâdir Şah, Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk ile görüşür ve bir zamanlar çok kudretli olan Hindistan Türk devletinin yürekler acısı durumunu öğrenir. Nâdir Şah, Çin Kılıç Han'a şunları sorar: "Muhammed Şah'ın buyruğu altında sizin gibi kişiler varken nasıl oluyor da çıplak Maratalar Delhi duvarlarının dibine kadar gelip Padişah'dan pişkeş alıyorlar?" Kılıç Han da karşılık olarak der ki: "Birtakım Emir (Bey)'ler nüfuz kazandıktan sonra Padişah onların tesiri altında kaldı ve aklından geçeni yapmaya koyuldu ve benim sözüm dinlenilmez oldu. Ben de meyus olup Dekken'e çekildim"[525].

Muhammed Şah, Çin Kılıç Han'ı temsilci tâyin ederek O'nun vasıtasiyle Nâdir Şah ile bir sulh andlaşması yapar. Bu andlaşmaya göre Nâdir Şah, 5 milyon rupi harb tazminatı alacak idi. Nâdir Şah ertesi günü Muhammed Şah'ı karargâhına dâvet eder. Misafiri ayakta karşılayan Nâdir, Muhammed Şah'a kendisi gibi "yüksek bir Türkmen âilesinden geldiği için" gayet nazik davranır ve yanyana otururlar[526].

Ne var ki, iki Türk lideri arasındaki bu samimî hava kısa zamanda bozulur. Nâdir Şah'ın Delhi'de kalışı esnasında O'nun öldürüldüğüne dair dedikodunun çıkması ile galeyana gelen halkın Nâdir'in 5.000 kadar askerini öldürmesi O'nu çok kızdırmış ve emir vererek şehri bütün gün yağma ettirip halkını da katlettirmiştir. Bu arada bütün zenginlerin mal ve hazinelerine el koydurmuştur[527]. Bu yağmalardan Nâdir'in eline geçen hazinelerin değeri 700 milyon rupi'yi geçmiştir.

[523] Fraser, ayn. esr., s. 138-139; Burn, ayn. esr., s. 358.
[524] Fraser, ayn. esr., s. 155-159; Burn, ayn. es., s. 360; Bayur, ayn. esr., III, s. 14-18.
[525] Bayur, ayn. esr., s. 20.
[526] Fraser, ayn. esr., s. 163; *A Genuin History of Nadir-Cna*, London, 1741.
[527] A Genuin History of Nadir-Cha, s. 40-42; Bayur, ayn. esr., III, s. 26-27.

Bütün bu olaylar Nâdir'i çok kızdırmasına rağmen O, Muhammed Şah'ın kendisi gibi "yüksek bir Türkmen âilesinden geldiği için" taht'ını O'na geri vermiş ve Hindistan'daki hâkimiyetini İndusların kuzeyine geçirmeyeceğine dair Muhammed Şah'dan söz almıştır. Mayıs 1739'da da büyük bir servet ve ganimet ile İran'a dönmüştür[528].

Nâdir Şah'ın Hindistan'ı istilâsı zaten zayıflamış olan Hindistan Türk devletini tamamiyle yıpratmıştır. Bilhassa malî yönden devletin gücü sıfıra inmiştir. Nâdir'in Muhammed Şah'ı başta bırakması devleti ancak bir iç harbden korumuş ve devlet idâresi fakir bir şekilde de olsa devam edip varlığını koruyabilmiştir. Nâdir'in Hindistan'dan ayrılışından ölümüne kadar Muhammed Şah bir nevi Nâdir'in naibi gibi yaşamıştır. Fakat Nâdir Şah'ın 1747'de ölümü üzerine hem Muhammed Şah ve hem de O'na bağlı ama müstakil bir şekilde Haydarabad devletini yaşatan Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk, Osmanlı hükümdarı Sultan I. Mahmud'a elçiler ve mektuplar göndererek İran'ı istilâ etmelerini rica ederek bu şekilde hem Nâdir'den intikamlarını almayı ve hem de kendilerini tehdit eden Afgan lideri Ahmed Şah Dürrânî'nin dikkatini o taraflara çekmeyi ümid etmişler idi. Osmanlı devletinin o anda içinde bulunduğu şartlar müsait olmadığından ve İran ile de bir sulh andlaşması olduğundan arzuları yerine getirilememiş, ancak Osmanlı devleti ile dostluğun devamının temenni edildiği kendilerine bildirilmiştir[529].

26 Nisan 1748'de Muhammed Şah'ın ve aynı yılın 2 Haziran'ında da Çin Kılıç Han Nizam-ül Mülk'ün vefat etmeleri, Nâdir şah'ın istilâsından sonra Hindistan'daki Türk hâkimiyetini temelli sarsacak olan Afgan istilâsına karşı memleketi kaderiyle başbaşa bırakmıştır[530]. Delhi'nin yeni hükümdarlığına Ahmed Şah (1748-1754) ve O'na bağlı olarak da Haydarabad'ın başına Çin Kılıç Han'ın oğlu Nasır Ceng geçmişlerdir.

Hindistan Türk devletinin tamamiyle inkırazına sebep olacak olan Afganistan devletinin kurucusu Ahmed Han, Nâdir Şah'ın maiyetinde yetişmiş cesur bir komutan ve yetenekli bir devlet adamı idi. Nâdir'in ölümü üzerine komutası altında bulunan 3.000 kadar Abdalî Afganları ile bir kısım Özbek askerlerine ve bu arada Abdalî boyu ile diğer Afgan kabilelerine dayanarak Ahmed Şah Abdalî (Dürrânî) (1747-1773) adıyla Afgan devletinin başına geçmiş idi[531].

[528] *A Genuin History of Nadir-Cha*, s. 44-47; Bayur, ayn. esr., III, s. 28-29.
[529] Bayur, ayn. esr., III, s. 52-53.
[530] Bayur, ayn. sahifeler.
[531] Bu hususta geniş bilgi için bk., M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul, 1987.

Ahmed Şah Dürrânî kısa zamanda Kandehâr, Gazne, Kâbil ve Sind bölgelerini işgal ederek Afganistan devletinin hududlarını genişletmiştir. Bundan sonra Hindistan'a, Horasan'a ve Türkistan'a yaptığı seferler ile bu devleti kısa zamanda bir imparatorluk hâline getirmiştir. 1748'de Hindistan'a yaptığı seferde kat'î zafer kazanmamasına rağmen Lâhor ve Keşmir'i ülkesine ilhak etmeyi başarmıştır.

1748'de Muhammed Şah'ın ölümü ile başa geçen Ahmed Şah daha da beceriksiz bir hükümdardı. Beceriksizliği ve pasifliği yüzünden kendi hâkimiyetindeki Maratalar ile Hindistan'a yerleşmiş Afgan grupların isyanlarını bastıramadığı gibi devlet bu isyancıların yağmasından da kurtaramamıştır[532]. İlk isyanı Agra-Delhi arasında yaşayan Afganlar yapmış idi. Devlet bu isyanı bastıramayınca Maratalar ile Çatlar'dan yardım istemiş, fakat bu yardımlaşma meseleyi halledemediği gibi işi daha da çıkmaza sokmuştur. Hindistan Türk yöneticileri ile yerliler arasında kurulan bu ittifak Ahmed Şah Dürrânî'yi tekrar Hindistan seferine zorlamıştır. Bu seferin neticesinde Afgan lideri Pencab ve Multan'ı ülkesine ilhak etmiştir[533]. Bu arada istediklerini bulamayan Maratalar güneye çekilmişlerdir. Marataların ayrılmasından kısa bir zaman sonra Delhi'de amansız bir iç harb başladı. Bu harbin sonunda Ahmed Şah taht'dan indirilerek yerine II. Alemgir (1754-1761) geçirildi. Yeni hükümdar etrafını kışkırtıcılar ile Pencab'ı Afganlardan geri almaya kalktı. Bu ise Ahmed Şah Dürrânî'yi tekrar Hindistan üzerine sefere yöneltti. Afgan Şah'ı Delhi'yi kolayca işgal etti. Kendisinden özür dileyen II. Alemgir ile vüzerasını affetti ve büyük bir ganimet alarak ülkesine döndü[534]. Fakat Ahmed Şah Dürrânî ayrıldıktan bir müddet sonra Afgan aleyhtarı bir grup, Maratalar ile anlaşarak II. Alemgir'i öldürüp yerine III. Şah Cihan'ı geçirdiklerinden devlet bir nevi Maratalar'ın kontrolüne geçmiş oldu. Bu yeni gelişme Afganlar ile Marataları karşı karşıya getirmiş oldu. Marataların Pencap'a saldırısı ile başlayan mücâdele 1761 Ocak'ında Panipat savaşı ile sona ermiştir. Ahmed şah Dürrânî önderliğindeki Afgan orduları Marataları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır[535]. Bir müddet tereddütten sonra Delhi hükümdarlığını yine Türk hanedana bırakan Ahmed Şah Dürrânî, II. Şah Alem (1761-1806)'in taht'a yeni hükümdar olarak çıkmasına izin vermiştir.

II. Şah Alem devri Hindistan Türk devletinin son ıztıraplı safhası olmuştur. Devletin ve hükümdarın hiç bir otoritesi kalmamış, yerli Marata-

[532] Bayur, ayn. esr., III, s. 108-109.
[533] Bayur, ayn. esr., s. 110.
[534] Bayur, ayn. esr., s. 113-115.
[535] Bayur, ayn. esr., s. 120-123.

lar ile Hindistan'a gün be gün hâkim olan İngilizlerin ellerinde birer oyuncak haline gelmişler ve bir nevi onların himayelerine girmişlerdir. Nihayet, Maratalar zamanında gözleri kör edilen Şah Alem 1803'de İngiliz hâkimiyetine girmiş ve bu sığınma 1806'da ölümüne kadar devam etmiştir. O'nun yerine geçen II. Ekber Şah (1806-1837)'da bütün saltanatı boyunca İngilizlerin bir kuklası gibi hareket edip yaşamıştır. Timur evlâtlarının Hindistan'da kurdukları Türk devletinin son hükümdarı II. Bahadur Şah'da 1857'de müslüman ahalinin ayaklanmasına kadar İngilizlerin bir sığıntısı olarak yaşamış ve isyanla ilgili görüldüğü için de ertesi sene Çin Hindistan'ında Rangun'a sürgüne gönderilmiş ve Hindistan da İngiliz İmparatorluğuna ilhak edilmiştir[536].

Delhi'deki esas Türk devletine bağlı olarak kurulan Haydarabad devletinin âkibeti de aynı Delhi'deki gibi olmuştur. Haydarabad önce Maratalar'ın istilâsına uğramış, Maratalar'ın Afganlar'a yenilmeleri üzerine tekrar güçlü duruma gelmişlerdir. Fakat kısa zaman sonra başlayan iç mücâdeleler bu küçük Türk devletini de iyice yıpratmıştır. Neticede Haydarabad devleti komşu yerli devletlere karşı İngilizler ile bir andlaşma yaparak bir nevi onların hâmiliğine sığınmışlardır[537].

İngilizlerin "Doğu Hindistan Şirketi" İngiliz donanmasının desteğinde bütün Avrupalı rakiplerini yenerek Hindistan'ın ticaretini ellerine geçirdikleri gibi Bengal, Bihar ve diğer bâzı önemli ticarî merkezleri de fiilen işgâl etmişler idi. Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'dan sağladığı muazzam kazançlar İngiliz hükûmetlerinin dikkatlerini çekmiş ve 1773'de çıkarılan bir kanun ile şirket devletleştirilmiştir[538].

Hindistan Türk devletinin inkırazı ile ortaya çıkan küçük yerli devletlerin mücâdelesi ekonomik ve ticarî hayatı felce uğrattığından İngilizlerin kazançlarında aksama ve eksilmelere yol açmıştır. Bu durum İngilizler ile Hindistan'daki yerli devletlerin aralarını açmış ve İngilizler bu yerli devletleri birer birer ortadan kaldırarak Hindistanın tam hâkimi olmuşlardır. Bu İngiliz hâkimiyeti 1790'lar ile 1830'larda zuhur eden Afgan tehdidinin bertaraf edilmesi ve 1840'larda da Sih devletinin ortadan kaldırılması ile tam olarak gerçekleştirilmiştir.

İngilizlerin Hindistan'a hâkim olmaları memleketin bütün kaynaklarının onların ellerine geçmesine sebep olmuştur. İngiliz sömürüsü kısa zamanda halk arasında büyük bir nefret uyandırmıştır. İngiliz sömürü-

[536] Bayur, ayn. esr., s. 130-140.
[537] Bayur, ayn. esr., s. 202-209.
[538] Bayur, ayn. esr., s. 172-175.

sünden başka Hıristiyan İngiliz misyonenlerinin yaptığı faaliyetler ve bu arada müslümanların ve hinduların dinî inançlarına saygısızlık gösterilmesi, İngilizlere karşı duyulan hoşnutsuzluğu daha da artırmıştır[539]. Diğer taraftan İngilizlerin Afganistan'ı istilâlarının büyük bir yenilgi ile sonuçlanması İngilizlerin yenilmezlik ünvanlarını yok etmiş, bu ise halkı onlara karşı mücâdele etmede cesaretlendirmiştir.

İngilizlere karşı ilk ayaklanma İngiliz hizmetine girmiş Müslüman ve Hindu askerler arasında Ocak 1857'de başlamış ve bunlara halkın da iştirak etmesi ile birdenbire gelişmiştir. Bir zamanlar otoritesini dinlemedikleri Türk hükümdarlarının en sonuncusu olan fakat İngilizlerin elinde kukla durumuna getirilen II. Bahadur Şah'ı bir nevi kurtuluşları için tek ümid olarak görmeya başlamışlardır. Fakat II. Bahadur Şah ile şehzâdelerin yetenekli bir liderin vasıflarına sâhip olamamaları bu fırsattan istifadeyi mümkün kılmamıştır. İsyan eden halk ve askerler Delhi'yi almışlar ise de, İngilizlerin yaklaştığı haberi onları şehri terk'e mecbur bırakmıştır. II. Bahadur Şah ve şehzâdeleri de onlarla birlikte gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. İngilizler, Türk hanedan üyelerini affedeceğiz diye teslim olmalarını sağlamışlar ve bilâhıre sözlerinde durmayarak şehzâdeleri hemen öldürmüşler ve II. Bahadur Şah'ı da Hindi Çin'ine sürgüne göndermişlerdir (10 Ocak 1858). II. Bahadur Şah sürgüne gönderildiği Hindi Çin'ide 7 Kasım 1862'de vefat etmiştir[540].

XVI. asrın ilk yarısında Hindistan'a hâkim olarak devlet kuran Türk hanedanının saltanat devri bu şekilde sona ermiştir. Bu hanedanın yönetiminde Hindistan'a muhtelif zamanlarda gelen 4-5 milyonluk Türk kitlesi de yerli müslüman ahâli ile karışarak bilâhıre bugünkü Pakistan halkının ve devletinin meydana gelişinde ana unsuru teşkil etmişlerdir.

Hindistan'da Türk-İslâm kültür ve san'atı: Sayıca çok az olmalarına rağmen Hindistan'da hâkimiyet ve devlet kuran Türkler kültür ve sanat hayatında büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Kültür ve sanat alanında yapılan bu büyük ilerleme Babür'den Evrengzib'e kadar geçen devrede en bariz bir şekilde görülür. Fakat Evrengzib'den Türk hâkimiyetinin sona erdiği II. Alemgir Şah'a kadar geçen devre ise inkıraz devri olduğu için hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir.

Babür devri hariç kültür alanında yapılan çalışmaların dili maalesef Türkçe olmamıştır. Türkçe ancak hanedan ve ordu dili olarak kalmış, resmî dil olarak Farsça ve bütün müslümanların anlaşma dili olarak da Ur-

[539] Bayur, ayn. esr., s. 303-308.
[540] Bayur, ayn. esr., s. 314.

duca kullanılmıştır[541]. Babür'den itibaren çoğunluğu şâir ve tarihçi olan Türk hükümdarları etraflarında bilginleri, şâirleri ve edipleri toplamayı sevdikleri için kültür alanında büyük bir gelişme olmuştur. Hindistan'da Türk-İslâm kültürünü geliştiren ve yayan bilginleri Ekber'in yakın dostu, yazar, komutan ve devlet adamı olan Şeyh Ebul-Fadl Allami beş gruba ayırmıştır: Birinci gruptaki âlimler Hidiv'i Neş'eteyn (iç ve dış sırları bilenler) idiler. En ünlüleri Şeyh Mübarek Nağori idi. İkinci gruptakiler Hüdavend-i Bâtın (içerde olanların efendisi, dış âlemle ilgileri olmayan tarikat şeyhleri). En ünlüleri Türkistanlı ünlü Hoca Ahrar'ın torunu Hoca Abd-üs-Şehid, Şeyh Selim Çeşti (Ekber'in çok sevip takdir ettiği bir âlim) ve Şeyh Muhammed Gavs'dır. Üçüncü gruptakiler, Danende-i Ma'kûl ve Menkûl (Aklî ve naklî bilgileri bilenler). En meşhurları: Ecmirli Mevlânâ Şeyh Hüseyin, Taşkentli Hafız Kumeki, Ekber'i hocalarından Mevlânâ Alaüd-Din Lari ve Semerkandlı Hoca Sadık, Dördüncü gruba girenler: Şinasayi Aklî Kelâm (akla dayanan ilimlerle uğraşanlar). 32 Müslüman ve 19 Hindu âlim bu sahada çalışmışlardır. Beşinci gruptakiler: Hanay-i Naklî Makal (yâni Kur'an ve hadis gibi nakl'e dayanan bilgilerle uğraşanlar. Humayun devrinde yetişmiş olan Mevlânâ Abdullah, Mevlânâ Abd-üs-Selâm, Kâbil'li Molla Âlem ve Lâhor'lu Şeyh Münever'dir[542].

O devirde yetişen en büyük şâirler ise şunlardır: Ebul Fadl Allami'nin ağabeyi Ebul Feyzî, Meşhed'li Hoca Hüseyin Senai, Herât'lı Meylî (Mirza Kulu), Merv'li Hoca Hüseyin, Enisi Şamlu (Şamlu Türkmenlerinden) Derviş Behram, Sabuhî-i Çağatayi ve Buhâralı Müşfikî[543].

Hindistan hâkimi Türkler arasında yetişen tarihçiler ise şunlardır: Babürnâme'yi yazan büyük hükümdar Babür, Humayunnâme yazarı Gülbeden Beyim (Babür'ün kızı), Ekbernâme yazarı Şeyh Ebul-Fadl Allami, Tabakat-Ekberî yazarı Hoca Nizam-üd-din Ahmed, Müntehab-üt-Tevarih yazarı Abdül-Kadir El Badauni, Küzük-ü Cihangirî'yi bizzat yazan hükümdar Cihangir, Tüzük-ü Cihangirî'yi tamamlayan Mutemed Han ve Mirza Muhammed Hadi Han, Measir-i Cihangirî'yi yazan Hoca Gayret Han, Şah Cihan devrini anlatan Padişahnâme'yi yazmaya başlayan Abd-ül, Hamid Lavheri ve bu eseri tamamlayan Muhammed Varis ve Fâzıl Han, Şah Cihannâme'yi yazan Muhammed Tahir İnayet Han, Alemgir I (veya Evrengzib) devrinin tarihi olan Alemgirnâme yazarı Mirza Muhammed Kâzım, Measir-i Alemgir yazarı Muhammed Saki Müstaid Han, Ahkâm-ı Alemgi-

[541] Bayur, ayn. esr., s. III, 551.
[542] Bayur, ayn. esr., s. II, 498-501.
[543] Bayur, ayn. esr., s. 502-504.

rî yazarı Hamid-üd-Din Bahadır Han ve Müntehab-ül-Lübab yazarı Hafî Han ki bu zâtın eseri Muhammed Şah devrinin büyük bir kısmını da kaplar[544].

Türklerin Hindistan'daki mimarî anıtları Türkistan'daki anıtların üslûbuna uygundur. Anıtlar dış görünüşleriyle Türkistan mimarisîne ve bilhassa Şah Cihan'dan itibaren de iç kısımları Osmanlı mimarisine benzerler, Türkistan'da yapıda tuğla ve olağan taş kullanılmışken Hindistan'da Türkler iyi imkânları olduğu için önce sağlamlığı, dolayısiyle düzenli bir biçimde kesilmiş kırmızı kumtaşı ve bilâhire de aynı şekilde yontulmuş ak mermer kullanmışlardır. Onun için binalar çok dayanıklı olmuştur[545].

Babür'ün devri Hindistan'a yerleşme devri olduğu ve Humayun devri de karışıklıklarla dolu olduğu için bu iki hükümdar zamanında bir kaç câmi ve mescitten başka mimarî eser meydana gelmemiştir. Fakat onlardan sonra hüküm süren Ekber'in zamanı her türlü sahada olduğu gibi mimaride de büyük bir devir olmuştur. O, câmileri Türkistan sitiline göre yaptırırken Bengal Gucerat havalisinde yaptırdığı 500'den fazla köşk ve binaların uslûbunun değişik olmasına pek aldırış etmemiştir. Bu belki Ekber'in güttüğü Müslüman-Hindu eşitliği politikasının bir neticesi olabilir. Ekber devrinin en meşhur anıtları şunlardır: Delhi yakınındaki Humayun Türbesi, Delhi'de Ataka Han Türbesi, Agra Kalesi, Lâhor Kalesi, Agra'nın 40 kilometre batısında kurulan ve bir âbideler topluluğu olan Fetihpur-sikri, ki bir çok câmi ve türbeden meydana gelmiştir. Agra'nın 10 kilometre yakınında Skandar'da bulunan Ekber Türbesi ile Gvalyor'da bulunan Muhammed Gavs Türbesi Ekber devrinin diğer meşhur eserleridir[546]. Cihangir devrinin meşhur anıtları ise şunlardır: Cihangir'in kayınpederi ve veziri olan Mirza Gıyas Bey adına yapılan türbe ile Cihangir namına Lâhor yakınlarında yapılan türbe'dir. Hindistan'daki Türk mimarlığının en büyük devri Şah Cihan devridir. Bu devrin anıtları baştanbaşa ak mermerden yapılmıştır. Ak mermere kakılan değerli taşlarla türlü resim ve şekiller husule getirilmek suretiyle anıtlar süslenmiştir. Şah Cihan devrinin başlıca anıtları şunlardır: Lâhor kalesindekiler: Çilsütun, Müsemmem Bürc ve Şiş Mahal; Agra kalesindekiler: Divan-ı Âm, Divan-ı Has Mahal ve Moti Mescit. Delhi kalesi (külle-i Mualla) İstanbul'daki Topkapı Saraylar topluluğunun karşılığıdır. Yine Delhi yakınlarında kurulan ve bir nevi köşkler ve anıtlarla dolu bir şehir manzarası arz eden Şahcihanâbâd Ekber devrinin meşhur eserleri arasındadır.

[544] Bayur, ayn. esr., s. 504-508 ve 556-564.
[545] Bayur, ayn. esr., s. 509-510.
[546] Bayur, ayn. esr., s. 515-519; Burn, ayn. esr., s. 551-552.

Yalnız Hindistan'daki Türklerin değil, belki de Türk ve dünya mimarlığının en güzel eserlerinden biri olan Tac Mahal de Şah Cihan devrinde yapılmıştır. Osmanlı mimarlarından üstad Mehmed İsa Efendi'nin kubbesini, Settar Han'ın, hattatlığını, Semerkand'lı Muhammed Şerif ile Agra'lı Muhammed Hanif'in taşçı ve duvarcıların ustalığını ve Şiraz'lı Emanet Han'ın tuğracılığını yaptığı ve 22 sene 30 milyon rupi harcanarak yapılan Tac Mahal Şah Cihan'ın sevgili eşi Mümtaz Mahal nâmına inşâ edilmiştir[547].

Evrengzib devrinin büyük bir kısmı iç mücâdelerle geçtiği için çok az eser meydana getirilmiştir. Dehli kalesindeki Moti Mescidi, Lâhor'daki Padişahî Mescid ve karısı Rebiat-üt-Devranî için Dekken'de Evregâbâd'da yaptırdığı türbe Evrengzib devrinin en meşhur sanat eserleridir.

Hindistan'daki İngiliz idâresi, yıktığı Müslüman Türk hâkimiyetinin hatalarını tekrar etmeden varlığını sürdürmesini bilmiştir. Bunun için İngilizler, İngiltere'deki kendi idârî şekillerini andıran bir idâre tarzını Hindistan'a getirmeye çalışmıştır. Bu vesileyle İngilizler, hem Müslümanların ve hem de Hinduların ayrı ayrı temsil edildikleri partilerin kurulmasına izin vermişlerdir. Böylece İngilizler, bâzen bir tarafa bâzen de diğer tarafa meylederek Hindistan'daki hâkimiyetlerini dolayısiyle sömürülerini devam ettirmişlerdir. Fakat İngilizlerin, tâkip ettikleri siyasette daha çok Hindular lehine hareket ettiği de gözden kaçmamıştır. Nitekim, Hinduların "Millî Kongre Partisi"ni kurmalarına daha öncelik vermişler ve Hinduların 1885'den itibaren bir teşkilât etrafında toplanmalarına müsaade etmişlerdir. Bunun neticesi olarak da Hindular, daha aktif bir duruma gelmişler ve müsümanlara bir nevi azınlık muamelesi yapma yoluna girmişlerdir. İngiliz müsamahası neticesinde ortaya çıkan Hindu şovenizminin gittikçe artması müslümanları da bir teşkilât etrafında toplanmaya sevk etmiştir. Ekim 1906'da, Hindulardan 20 sene sonra, Hindistan Müslümanları da haklarını savunabilecekleri bir "Müslüman Cemiyeti" kurmuşlar, ve bunu bilâhere "Muslim League" (Müslüman Birliği)ne dönüştürmüşlerdir. Kurulan bu Müslüman Birliği yalnız kendi hakları için değil, bütün müslümanların hakları için mücâdele etmeye başlamıştır.

Hindistan Müslümanlarını böyle bir siyasetin içine girmeye İngilizler tâkip ettikleri İslâm aleyhtarı politika sevk etmiştir. Balkan Harbleri ile I. Dünya Harbi'nde İslâmın önderi Osmanlı devletine karşı gösterilen düşmanlık, Hindistan Müslümanlarını Türkiye'deki kardeşlerinin yanın-

[547] Bayur, ayn. esr., s. 521-533; Burn, ayn. esr., s. 561-566.

da olmaya götürmüştür[548]. Bilhassa Türkiye'nin I. Dünya Harbi'ne girişi dolayısiyle bütün müslümanlara yaptığı "cihad" çağrısı Hindistan Müslümanlarını oldukça heyecanlandırmıştır. Bu heyecanın Hindistan Müslümanları arasında oldukça samimî ve derin olduğunu onların Türkiye'deki kardeşleri için, bilhassa millî mücâdele yıllarında, ellerinden geldiği kadar maddî-manevî destek sağlamaya çalışmalarından da anlaşılmaktadır[549].

Hindistan Müslümanları, İngilizlerin bir türlü Hindular lehinde hareket etmekten vazgeçemediklerini görünce, Hinduların iktisadî, siyasî ve kültürel baskılarından kurtulmak için ayrı bir devlet kurmalarının zaruretini anlamışlardır. Pakistan'ın millî şâiri Muhammed İkbal ile siyasî liderleri Muhammed Ali Cinnah'ın büyük rolleri olmuştur. Nitekim, Hindistan Müslümanları, bu iki önderin başkanlığında giriştikleri mücâdele ile bugünkü müstakil Pakistan devletinin kurulmasını sağlamışlardır. Böylece, Türk-İslâm dünyası yeni bir kardeş devletin varlığı ile daha kuvvetli bir hale gelmiştir.

[548] Bayur, ayn. esr., III, s. 475-477.

[549] Bayur, ayn. esr. III, s. 537 vd. Bu hususta daha önce bilgi verildiği için, hâdiselerin burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

V — BALKAN TÜRKLERİ

a) Bulgaristan Türkleri

Bugünkü Bulgaristan'a gelip yerleşen ve oraya adlarını veren Bulgar Türkleri, Attila'nın Hun Türk Devleti'nin inkırazından sonra Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine dönen Türkler ile Batı Sibirya'dan aynı bölgeye gelen Ogur Türklerinin karışmasından meydana gelen bir topluluk idi[550]. Bu Türk topluluğu bir müddet başka bir Türk topluluğu olan Avarların hâkimiyeti altında yaşamış ve Avar Hakanlığı'nın yıkılması ile yeniden müstakil bir hayata kavuşmuşlardır. 635-665 yılları arasında *"Büyük Bulgaria"* Devleti'ni Karadeniz'in kuzeyinde kuran Bulgar Türkleri, bu devletin sona ermesinden sonra Tuna havalisine inmişler ve burada kurdukları *Tuna Bulgar Devleti* ile varlıklarını uzun zaman devam ettirdikleri gibi, bölgeye de damgalarını vurmuşlardır. 681 ile 864 yılları arasında varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti ile Bulgar Türkleri bugünkü Bulgaristan'a kendi adlarını vermişlerdir. Bulgar Türklerinin bilhassa Kurum Han (803-814) ve Omurtaq Han (814-831) zamanında altın çağlarını yaşadıklarını bu iki hükümdarlarının bıraktıkları kitabelerden bunu anlamaktayız[551]. Ne var ki, Bulgar Türkleri Bulgaristan'daki Slav toplulukları arasında ve Hıristiyan Bizans kültürü çevresinde küçük bir ada gibi kalmışlar ve sonunda millî şahsiyetlerini koruyamaz hale gelmişlerdir. Bilhassa hükümdarları Boris Han (859-890)'ın Hıristiyanlığı kabûl etmesinden sonra Türklük karakterlerini koruyamamışlardır[552].

Bulgar Türklerinin yanısıra, bölgeye gelen Avar, Peçenek ve Kumanlar gibi Türk gruplarının bakiyyeleri olan Türkler de Hıristiyanlığı kabûl ederek Bulgaristan'da kalmışlar ve yerli ahali ile kaynaşmışlardır. Bugün Pomaklar olarak bildiğimiz Çepni Türkleri ile Gagauzlar olarak bildiğimiz Uzlar da Bulgaristan'da yerleşen başka Türk gruplarını teşkil ederler

[550] Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., İ. Kafesoğlu, "Türk-Bulgarların Tarih ve Kültürlerine kısa bir bakış", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11 (1983), 91-122; Ayn. müelf., *Türk-Millî Kültürü*, İstanbul, 1984; A.N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi*, Ankara, 1962; A.A. Vasiliev, (türk-terce.) *Bizans İmparatorluğu Tarihi* İstanbul, 1943; G. Feher, (türk. terc), *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1984.

[551] Kafesoğlu, Türk-Bulgarların Tarih ve Kültürlerin kısa bakış, s. 113 vd.

[552] Kafesoğlu, ayn. esr., s. 107-108.

ki, bunların bir kısmı Osmanlı idâresi zamanında İslâmı kabûl etmişlerdir[553].

Yukarıda zikredilen Türk topluluklarından sonra Bulgaristan'a gelen esas Türk unsurunu Osmanlı Türkleri teşkil etmiştir. Bilhassa Rumeli'nin fethedildiği I. Murad (1362-1389) ve Yıldırım Bayezid (1389-1402) devirlerinde Türkler Balkanlara, özellikle Bulgaristan'a, büyük kitleler halinde yerleşmeye başlamışlardır. Bu devirden başlayarak XVII. asrın sonlarına kadar Bulgaristan'a Türk göçünün devam ettiğini görüyoruz[554]. Balkanlarda Rus tehlikesinin belirmesinden 1878 senesinde Bulgaristan'ın muhtariyet kazanmasına kadar bu havalideki Türk nüfusunun itina ile muhafaza edildiğine ve ülke nüfusunun çoğunluğunu teşkil ettiğine şahit oluyoruz[555]. 1878'den sonra Rusların ve Bulgarların katliam ve baskıları neticesinde Türklerin önemli bir kısmı göçetmek mecburiyetinde kalmışlardır[556].

Neticede, Rus ve Fransız kaynaklarının 1876'da 2,5 milyonun üstünde gösterdikleri Türk nüfusu hızla azalmış ve 1898'de 1.200.000'e düşmüştür[557]. 300.000'e yakın Türk'ün Rus orduları ve Bulgarlar tarafından öldürüldüğü ve bir milyon civarında Türk'ün de Türkiye'ye göç ettiği anlaşılmaktadır. Bulgar baskısı durmadığı için Türkler de göç etmeye devam etmiş ve bu göçmenlerin sayısı, bilhassa Balkan Harbi'nden sonra 200.000'e ulaşmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1980'li yıllara kadar geçen devrede, zaman zaman bu göçler devam etmiş ise de, Bulgaristan'daki Türk nüfusunda fazla bir gerileme olmamıştır. Zira, Bulgaristan'daki Türkler, bir Müslüman topluluk olarak, normal bir çoğalma temposu ile bir milyon civarındaki varlıklarını korumaya muvaffak olmuşlardır[558]. Osmanlı

[553] Pomaklar ve Gagauzlar hakkında geniş bilgi için bk., A. I. Manof, *Gagavuzlar*, (tür. terc.), T. Acaroğlu, Ankara, 1939; H. Güngör, "Gagavuzların Hıristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslâmî unsurlar meselesi", *Türk Dünyası Aras.* 27 (1983) 248-254.

[554] M. Aktepe, "XV. ve asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dâir", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 299-300 vd; H. İnalcık, "Rumeli" *I.A.*, IX. İstanbul, 1952; İ. Şahin, "Bulgaristan'da Belli Başlı Şehirlerin Nüfus ve İskân Merkezleri", ve F.M. Emecen, "Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Kır Kesiminin Demografik yapısı ve İskân Merkezleri", SİSAV'ın 6-7 Kasım 1986 tarihinde *"Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası"* adlı seminerde verilen tebliğler (basımda).

[555] Tafsilât için bk., K.M. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin Univ. Press, 1985 ve E.Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara, 1943.

[556] Bulgaristan'dan Türk göçleri hakkında geniş bilgi için bk., B.N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara, 1968-1970, I-II.

[557] Şimşir, ayn. esr., II, s. CLXVII-CLXVIII.

[558] Karpat, *The Ottoman Population*, s. 75.

Türklerinden intikal eden bu Türk nüfusuna bir kısmı Hıristiyan ve bir kısmı da Müslüman olarak varlıklarını devam ettiren 400 bine yakın Gagavuz ve Pomak Türklerini de ilâve edersek, bugün Bulgaristan'da 1,5 milyon civarında bir Türk topluluğunun yaşadığı anlaşılmaktadır.

Bulgarların, bilhassa Komünist rejimi kabul etmelerinden sonra, artan Türk nüfusu karşısında telâşa kapılarak devam ettirdikleri baskı, gittikçe artan bir hızla 1980'li yıllara kadar devam etmiştir. Bulgaristan'ın Komünist Hükûmeti, 27 Kasım 1919 Neuilly Sözleşmesi, 18 Ekim 1925 Türk-Bulgar Andlaşması, 10 Şubat 1947 Paris Andlaşmaları ile varlıklarını kabûl ettikleri 1,5 milyon civarındaki Türk topluluğunun haklarını garanti ettiklerini 1 Ağustos 1975 Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Andlaşması ile beyan etmişler ve kendi Anayasalarının 35, 45 ve 53 üncü maddelerinde de Türklerin dil, din ve kültürel haklarını serbestçe kullanabileceklerini ifade etmişlerdi. Türk varlığını ve haklarını kabûl ettiğini bu yazılı akidlerle beyân etmiş olmasına rağmen Bulgarlar, herşeyi inkar ederek, Bulgaristan'da Türk olmadığını, zorla Türkleştirilmiş ve Müslümanlaştırılmış insanlar olduğunu ve bunları yeniden Bulgarlaştırdıklarını iddia ile, 1984 sonları ile 1985 başlarında Türklerin dil, din ve adlarını değiştirerek tarihte eşine rastlanmadık bir zulüm ve asimilasyon hareketine girişmiştir. Bulgaristan'ın bu insanlık ve hukuk dışı tutumu bütün dünya milletleri nezdinde nefretle karşılanmıştır[559]. Esasında bu, komünist ülkelerin başarısızlıklarını örtbas edebilmek için sık sık başvurduğu insan hakları ihlâllerinden biri idi.

Sonunda, Komünist Bulgar yönetiminin bu baskısına dayanamayan Türkler, haklarını müdafaa için 1989 Mayısı'nda protesto yürüyüşlerine başladılar. Bunu bir nevi rejime karşı ayaklanma sayan Bulgar yöneticileri, Türkleri kitleler halinde Türkiye'ye göçe zorlamışlardır. 1989 Haziran ve Temmuz aylarında 350.000 Türk, herşeylerini bırakıp Türkiye'ye sığınmak mecburiyetinde kaldı.

Fakat Komünist âlemdeki rejimlerin birer birer yıkılması üzerine, Bulgar rejimi de bizzat Bulgar halkı tarafından yıkılmıştır. Türklere karşı yü-

[559] Bu hususta tafsilâtlı bilgi için bk., İ. Alp, "Tarihte Türklerin Bulgarlaştırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 30 (1985), 100-116; *The Turkish Presence in Bulgaria*, Ankara, 1986; *Oppression and Discrimination in Bulgaria*, London, 1986; *Bulgaria: Imprisbonment of Ethnic Turks*, London, 1986 (The Special Report of Amnesty International); H.M. Meçik, *Bulgaristan Türklerinin Durumu*, İzmir, 1984; M. Çavuş, *Bulgaristan da Soykırım*, İstanbul, 1984; R. Korkud, *Komünist Bulgaristanda Soykırım*, İstanbul, 1984; R. Korkud, *Komünist Bulgaristan Dosyası*, Ankara, 1986: *Bulgaristanda Demografik ve Kültürel Türk Mirası* (6-7 Kasım 1986 tarihlerinde SİSAV'ın tertip ettiği seminer). M. Saray, "What is the Bulgarian Government trying to prove by denying the Historical facts?" *Belleten*, C. LII (1988), sayı: 202, s. 183-193.

rütülen bu insanlık dışı kampanyanın baş mesulü Todor Jivkov ve arkadaşları iktidardan uzaklaştırılmışlardır. Bulgaristan'da yapılan hür seçimlerden sonra Türkiye'ye göç etmek mecburiyetinde kalan Türklerin bir kısmı yeniden yurtlarına dönmüşlerdir. Bulgaristan'daki yeni rejimin parlâmentosu aldığı bir kararla Türklere gasbedilen bütün haklarını iade etmiştir.

b) Batı Trakya Türkleri

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başları milliyetçilik akımlarının son derece canlı olduğu bir devir olmuştu. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Fırkası, Osmanlı Türkiyesi'nde birlik ve ilerlemeyi hedef alan bir cemiyet idi. Bu cemiyeti kuran ve yöneten insanların bütün vatanperverliklerine rağmen, mücâdele arkadaşlarını seçmedeki isabetsizlikleri ve orduyu siyasete karıştırmaları, istedikleri neticeyi elde etmelerine mâni olduğu gibi, büyük acılara ve kayıplara da sebep olmuştur. Türk subayları siyasetle uğraştıkları için orduya kumanda edememişler ve Balkan Harbi tam bir mağlûbiyetle sona ermiştir. İşte bu bozgun neticesinde Balkanlarda kalan Türklerden Batı Trakya Türkleri ezici çoğunlukta bulundukları ülkelerinin istiklâlini ilân ederler. Bu, *Batı Trakya Cumhuriyeti*'dir (31 Ağustos 1913). Fakat İstanbul'daki İttihat ve Terakki iktidarının alâkasızlığı neticesinde, kuruluşundan iki ay sonra, 25 Ekim 1913'de varlığı sona erdi. Buna rağmen Batı Trakya Türkleri mücâdeleden vazgeçmemiş ve aralarında kurdukları teşkilât ile I. Dünya Harbi'nin badireli yıllarında 31 Ağustos 1915'den 27 Eylül 1917'ye kadar *Batı Trakya Bölge Hükûmeti*'ni kurmaya muvaffak olmuşlardır. Ne hazindir ki, bu hükûmet de Osmanlı Türkiyesi'nin alâkasızlığı yüzünden sona ermiştir. Fakat mücadeleden yılmayan Batı Trakya Türkleri sonunda en uzun ömürlü devletlerini üçüncü teşebbüslerinde kurmaya muvaffak olmuşlardır. *Batı Trakya Devlet-i Muvakkatesi* olarak tarihe geçen bu devlet, 25 Mayıs 1920'de kurulmuş ve 24 Temmuz 1923'de Lozan Muâhedesi gereği feshedilmek mecburiyetinde kalınmıştır.

Bugün Türklerin yaşadığı Batı Trakya bölgesi, Rodop dağlarından Ege Denizine kadar uzanan bir sâhayı içine alır. Gümülcine, İskece, Dedeağaç ve Sofulu belli başlı merkezlerini teşkil etmekte ve burada 150.000'e yakın Türk yaşamaktadır. Lozan Andlaşması'na göre Batı Trakya Türkleri'ne her türlü azınlık hakkı tanınmıştır. Nitekim Lozan'ın 38. maddesi şöyle der: "Yunan Hükûmeti tevellüt, milliyet, lisan, ırk ve din farkı gözetmeksizin Yunanistan'da yaşayan halkın tamamına hürriyetlerini tanımayı ve korumayı taahhüt eder". Aynı Lozan Andlaşması'na göre Türkiye'de, çoğunluğu İstanbul havalisinde yaşayan ve bugün sayıları 80.000 civarında olan

Rum halkına tam azınlık haklarını tanımayı taahhüt etmiş ve bu taahhütlerini de tutmuştur. Fakat, Yunan Hükûmeti, andlaşmalarla Batı Trakya Türklerine tanımayı taahhüt ettiği hakları vermediği gibi, bu hususta yapılan ikazları da dinlememektedir. İşin hazin tarafı, Atatürk'ün vefatından sonra Türkiye, Batı Trakya Türkleri'nin haklarının korunması hususunda üzerine düşen sorumluluğu gereğince yapmamaktadır ki, bu da Yunanistan'ın Türkler üzerindeki baskı politikasını devam ettirmesine sebep olmaktadır[560].

c) Yugoslavya Türkleri

Yugoslavya'nın büyük bir kısmı, özellikle Sırbistan, XIV. asrın sonları ile XV. asrın başlarında Türk idâresine girmişti. O tarihlerden itibaren Türkler kitleler hâlinde, bilhassa Makedonya, Kosova, Hersek ve Saraybosna gibi bölgelere yerleşmeye ve oraları yeni bir vatan edinmeye başlamışlardır. Yugoslavya'da Türk hâkimiyeti önce İkinci Viyana seferinin mağlûbiyetle neticelenmesiyle ve sonra da Fransız ihtilâlinin getirdiği milliyetçilik fikirleri ile sarsılmaya başlamış ise de, Türk varlığı ve hâkimiyeti ülkede devam etmeye muvaffak olmuştur. Fransız kışkırtmalarının akabinde gelen Rus Pan-Slavistlerinin propagandaları ülkedeki Türk hâkimiyetini sarsmış ve 1877-78 harbinde Türklerin Ruslara mağlûb olmaları üzerine de sona ermiştir.

Bundan sonra Avrupalıların ve Pan-Slavistlerin kışkırtmaları ile Yugoslav halkının Türklere son derece düşmanca davrandığını görmekteyiz. Yapılan hukukî andlaşmaları da hiçe sayan Yugoslavlar, Türklerin maddî ve mânevî bütün haklarını gasbetmeye kalkmışlardır[561]. Bu Yugoslav baskısı bilhassa Balkan Harbi esnasında ve sonrasında son derece insafsızca cereyan etmiş ve pek çok insanın haksız yere ölümüne sebep olmuştur. Türkler kitle hâlinde göç ederek bu felâketten kurtulmak istemişler ise de, göç esnasında büyük telefata uğramışlardır. Öyle ki, düşmanca muameleler ve göç esnasındaki ölümler ile 1,5 milyona yakın Türk nüfusunun yarısı yok olmuştur[562].

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan II. Dünya Harbi'ne kadar geçen devrede Yugoslavya'dan Türkiye'ye 10 binin üzerinde insan göç etmiştir. II. Dünya Harbi esnasında ölen Türklerin sayısı 200 bini bulmuştur. Son

[560] Batı Trakya Türkleri ile tafsilâtlı bilgi için bk.: T. Bıyıkoğlu, *Trakya'da Millî Mücâdele*, Ankara, 1956; C. Kutay, *İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul, 19; A. Dede, *Balkanlarda Türk İstiklâl Hareketleri*, İstanbul 1978; K.Ş. Batıbey, Ve Bulgarlar Geldi, İstanbul, 1976.

[561] A. Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İst. 1975, s. 246.

[562] Deliorman, ayn. esr., s. 247.

derece huzursuz olan Türkler harbden sonra fasılalar hâlinde yine Türkiye'ye göç etmişlerdir ki, bunların sayıları 150 bini geçmektedir[563].

Bütün bu göçlere rağmen sayısı bugün 2,5 milyonu aşan Yugoslavya'daki Müslüman sayısının beşte birinin Türk olduğu tahmin edilmektedir. Son yıllarda Yugoslav hükûmetinin ülkedeki Türk nüfusuna daha insanî davrandığını görmek hem dostluk ve hem de insanlık namına müsbet bir gelişme olarak telakkî edilmektedir[564]. Fakat, bu insanî tutum uzun sürmemiş, Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra Müslüman Boşnaklara yapılan zulüm ve katliam insanlığın yüz karası olarak hâlâ devam etmektedir.

d) Romanya Türkleri

Romanya'da yaşayan Türklerin sayısı oldukça azdır. II. Dünya Harbi'ne kadar Romanya'nın bir parçası olan Dobruca'da kalabalık bir Türk grubu yaşamakta idi. Türkler buraya 1415'den itibaren yerleşmeye başlamış ve bu Türk hâkimiyetinin ülkede son bulduğu 1877 yılına kadar ülkenin her hususta sâhibi onlar olmuştur. Harbden sonra bu bölge Bulgaristan'a verilince Türk nüfusu da Bulgaristan'a geçmiştir. Bu hâdiseden sonra Romanya'da Türk nüfusu oldukça azalmıştır. Bugün sayıları 100 bin civarında olan Romanya Türklerinin çoğu bu ülkeye 1783'de Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra Rus mezalimine dayanamıyan Türklerin ülkelerini terk ederek gelip yerleşmeleri ile ortaya çıkmıştır[565]. Diğer ülkelere nisbetle Romanya'daki Türklerin başına daha az felâket geldiğini belirtmek hakikatin bir ifadesi olacaktır.

[563] Deliorman, ayn. esr., s. 248 ve 273.

[564] Yugoslavya'daki Türklerin durumu hakkında daha fazla bilgi için bk., B.N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara, 1968-70, I-II; E.H, Ayverdi, *Yugoslavya'daki Türk Âbideleri ve Vakıfları*, Ankara, 1957 C. Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin* İskânı (1923-1960), Ankara, 1962; M.K. Özergin, "Yugoslavya'da Yaşayan Türkler", *Türk Kültürü*, II (1963); C. Orhonlu, "Balkan Türklerinin Durumu", *Türk Kültürü*, 21 (1964); S. Zaim, "Son Yugoslav Göçmenleri Hakkında Rapor" *İktisat Fak. Mecmuası*, XIX (1957); K. Karpat, *The Ottoman Population*, Univ. of Wisconsin, 1985.

[565] Bu hususta geniş bilgi için bk., C. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966; C. Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1960)*, Ankara, 1962; F. Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1948.

VI — ORTADOĞU TÜRKLERİ

a) Kıbrıs Türkleri

Kıbrıs 1571'de 80.000 Türk şehid verilerek fethedilen bir ülkedir. Fethi müteakip adaya gelip yerleşen Türkler, çok geçmeden nüfusun önemli bir kısmını teşkil etmeye başlamışlardır. Üç asırdan fazla Türk hâkimiyetinde kalan adada tam bir huzur ve sükûn hüküm sürdüğü gibi, ayrıca halk refah içinde yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 harbinde Ruslara yenilmesi üzerine, İngiltere, Rusların Türkiye'ye yeniden saldırması hâlinde Türklere yardım edeceği vaadi ile adayı üs olarak 4 Haziran 1878'de yapılan bir andlaşma ile idâresi altına almıştır. Fakat, 1880'li yıllardan itibaren İngilizler, Türkiye aleyhinde bir siyaset tâkibine başlayınca, adayı I. Dünya Harbi öncesinde ilhak ettiğini ilân etmiştir. Türkiye, İngiltere'nin bu gayr-i hukukî tasarrufuna karşı çıkmakla birlikte, Lozan Konferansı esnasında ada üzerindeki haklarından vazgeçtiğini kabûl etmek mecburiyetinde kalmıştır.

İngilizlerin, Türk düşmanı ve Yunan dostu olarak hareket ettiği bu devrede, daha önce Rum nüfusuna yakın olan Türk nüfusunda azalma, adaya yeni Rum göçmenlerinin gelmesine izin verildiği için de, Rum nüfusunda çoğalma olmuştur. Nüfus yönünden çoğunluğu ele geçiren Rumlar, Türklerin haklarını gasbetmekle kalmamış, adayı Yunanistan'a ilhak etme emelleri gütmeye başlamışlardır.

II. Dünya Harbi sonrasında İngilizlerin sömürgelerine birer birer istiklâl tanımaya başlaması ile harekete geçen Rumlar, Kıbrıs'da yaşayan Türklerin hak ve hürriyetlerini hiçe sayarak adayı resmen Yunanistan'a ilhak etmeye kalkıştılar. Bir taraftan Kıbrıs Türklerinin, diğer taraftan da Türkiye'nin gösterdiği sert tepkiye rağmen, Yunanistan'ın da desteği ile Rumlar, gayelerine ulaşmak için 1950'li yıllarda büyük gürültü koparmışlardır. Kıbrıs'la ilgili gelişmeler Türkiye ile Yunanistan'ın arasını bozmaya başlayınca, iki NATO üyesinin arasını düzeltmek gayesiyle Amerika Birleşik Devletleri araya girmiş ve Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğü altında adaya istikbâl verilmesine karar verilmiştir. 1958 ve 1959 yıllarıda Zürih ve Londra'da yapılan görüşmeler neticesinde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasına, nüfus oranına göre Rumlara idârede % 70, Türklere de % 30 hak tanınmasına karar verilmiş ve 1960'da da "Kıbrıs Cumhuriyeti" resmen ilân edilmiştir.

Ne var ki, daha önce adanın % 70 toprak ve emlâğına sâhip olan Türklerden zorla bu malları alan Rumlar, idârede kendilerine tanınan % 70'lik hakla iktifa etmemişler ve Türklerin sâhip olduğu % 30'luk hakkı da gasbetmek için türlü entrikalar içine girmişlerdir. Bu entrikalarını kısa zamanda Türkleri imha plânına çeviren Rumlar, 1963'de harekete geçerek bunu tatbike çalıştılar. Fakat, onların bu hem barbarca ve hem de gayr-i hukukî teşebbüsleri, Kıbrıslı Türklerin kahramanca mukavemeti ve Türkiye'nin sert tepkisi ile durdurulmuştur. Fakat Rumlar, kendilerine yapılan ihtarlara aldırış etmemiş, Yunanistan'ın da yardımı ile 1963-1973 arasında adayı Yunanistan'a ilhak projesini gerçekleştirmek için sinsice çalışmış ve zamanın geldiğine kanaat getirince de, danışıklı bir döğüş ile adada 14 Temmuz 1974'de bir darbe yaparak Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhaka, Türkleri de imhaya kalkmışlardır. Nihayet Türkiye, yaptığı bütün dostça uyarılara rağmen, Rumlar'la Yunanlıların bu gayr-i hukukî ve barbarca yoldan dönmediklerini görünce harekete geçmek mecburiyetinde kalmıştır. Hem Kıbrıslı Türklerin varlığını ve haklarını korumak, hem de güney cephesinin güvenliği için hayatî ehemmiyet taşıyan Kırbıs'ın Yunanistan'a ilhakına mâni olmak için, garantörlük haklarını kullanarak müdahale etmiştir. Türkiye, milletlerarası hukuka uygun bir şekilde adanın Türk nüfusuna yetecek kadar % 35'ini işgal edip kontrol altına almıştır.

Kıbrıs'da sulh ve sükûnu sağlayan Türkiye, Kıbrıslı Türklerin, Rumlarla anlaşmaları için gereken teşebbüsü yapmalarını tavsiye etmiştir. Kıbrıslı soydaşlarımızın eşit şartlarda adada bir federe cumhuriyetin kurulması için Rumlara yaptığı teklifler reddedilmiştir. Bir daha istiklâl ve hürriyetlerini kaybetmemek azminde olan Kıbrıslı Türkler, Rumların ve Yunanlıların anlaşma kabul etmez tutumları üzerine, "Kıbrıs Türk Federe Devleti"ni kurarak âdil bir sulh için sabırla beklemeye başlamışlardır.

Türklere eşit şartlarda yaşamayı bir türlü kabûl etmeyen Rumlar ve Yunanlılar, bu haksız tutumlarını haklı göstermek için Avrupa ve Amerika'da bir serî yalanlar propagandasına başlamışlar, Türklerin sessiz kaldıklarını görünce de işi temelli çığırından çıkaracak haksız ve cür'etkâr bir tutuma bürünerek her türlü andlaşma yollarını tıkamağa başlamışlardır. Yunanlıların ve Rumların bu düşmanca tutumlarını devam ettirmeleri üzerine, Türkiye ve Kıbrıs Türkleri, meseleyi yeniden gözden geçirerek, Rumların her türlü şantajını önlemek için gerekli tedbirleri almaya karar vermişlerdir. Bu kararlar çerçevesinde Kıbrıslı Türkler, serbest seçimlerle önce kendi parlamentolarını teşkil etmişler ve sonra da "Kuzey Kıbrıs

Türk Cumhuriyeti"nin istiklâlini 15 Kasım 1983'de ilân ederek kendi hür ve müstakil hayatlarını yaşamaya başlamışlardır[566].

b) Irak ve Suriye Türkleri

Mevcut kaynaklara göre, Türklerin Orta Doğu'ya ilk gelişlerinin Abbasiler (Me'mun ve Mu'tasım) (813-842) zamanında olduğu, fakat bölgeye temelli olarak yerleşmeleri ve oraları vatan edinmelerinin ise, XI. asırda gerçekleştiği bilinmektedir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Irak'ın (1094) Türk hâkimiyetine girmesi ile Türkler, tıpkı Anadolu'ya yerleştikleri gibi, Kerkük merkez olmak üzere, kuzey Irak'a da yerleşmişlerdir. Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde bölgenin hâkim unsurları olarak varlıklarını devam ettiren Türkler, I. Dünya Harbi'nden sonra Irak'ın İngiliz işgaline uğraması ile anavatandan ayrılmışlardır. Türklerin çoğunlukta bulundukları Kerkük ve Musul bölgeleri her ne kadar Misak-ı Millî sınırları içine alınmış ise de, Millî Mücâdeleyi zaferle kazanmamıza rağmen, Lozan Andlaşmasında bu bölgeleri sınırlarımız içine dâhil etmek mümkün olmamıştır. Bölgedeki petrol gelirlerini muhafaza etmek isteyen İngiltere'nin, Türkiye'ye karşı yeniden harbi göze alması yüzünden Kerkük ve Musul vilâyetleri Türkiye sınırları dışında bırakılmıştır. Milletler Cemiyeti'ne götürülen Kerkük ve Musul meselesi, yine İngiltere'nin baskı ve oyunları yüzünden Irak sınırları içinde kalmıştır. Yokluklar içinde İstiklâl Harbi'ni kazanmış olan Türkiye, yeni bir harbi göze alamayınca, Anadolu'nun tabiî uzantısı olan Kerkük ve Musul bölgesi oralarda yaşayan Türklerle birlikte millî sınırlarımız içine dâhil edilemedi. O günlerin şartları ne kadar elverişsiz olursa olsun Türkiye, milletlerarası hukuk çerçevesinde, Kerkük ve Musul Türklerinin haklarını bir azınlık andlaşması ile garanti altına alabilirdi. Bu yapılmadığı için, 1932'de İngiltere'den istiklâlini kazanan Irak, anayasasında Türklere ana dillerinde okuma-yazma hakkı tanımasına rağmen, bunu okullarda hiçbir zaman tatbik ettirmemiştir. Türklerin dramı bununla da bitmemiş ve 1958'de Irak'da vukubulan ihtilâl esnasında binlercesi katledilmiştir. 1970'lerde Irak'a hâkim olan "Baas Partisi" yönetiminin başlattığı Türkleri asimile siyaseti ise bütün hızı ile devam etmekte ve Türki-

[566] Kıbrıs Türkleri'nin durumu hakkında daha fazla bilgi için bk., D. Manizade, *Kıbrıs. Dün Bugün ve Yarın*, İstanbul 1976; H.F. Alasya, *Kıbrıs Tarihi*, Lefkoşe, 1939; Aynı müel., *Kıbrıs Türk Tarhi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Ankara, 1963; B. Berk, *Patrikhane ve Kıbrıs*, İstanbul, 1962; Gazioğlu, A., *Yavru Vatan Kıbrıs*, İstanbul, 1960; Konur, İ., *Kıbrıs Türkleri*, İstanbul, 1938; Aynı müel., *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'taki Türk Eserleri*, Adana, 1946; Kökdemir, N. *Dünkü-Bugünkü Kıbrıs*, Ankara, 1956; Alasya, H.F., "Kıbrıs Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976; H.F. Alasya, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 1987.

ye, Irak ile bu ülkede yaşayan Türkleri ilgilendiren bir andlaşması olmadığı için, bir buçuk milyon (1.500.000)'a yakın Türk'ün erimesini seyretmekten başka birşey yapamamaktadır[567].

Irak'taki kadar kalabalık olmamakla birlikte Suriye'de de bir miktar (500.000) Türk yaşamaktadır. Kuzey Suriye'nin muhtelif köy ve kasabalarında yaşayan bu Türkler de, tıpkı Selçuklular zamanında kuzey Irak a olduğu gibi, XI. yüzyıldan itibaren gelip yerleşmişlerdi. Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde bu bölgelerin hâkim unsurları olan Türkler, I. Dünya Harbi sonunda düşman işgali altında kalmışlardır. Misak-ı Millî hududları içine alınamayan kuzey Suriye'deki Türkler, kendi dil ve kültürlerini yaşatma imkânından mahrum perişan bir hayat sürmektedirler. Çoğunluğu kuzey Suriye'de olmak üzere bu ülkede yaşayan Türklerin sayısı beş yüz bin civarında bulunmaktadır[568].

c) İran Türkleri

X. asrın son çeyreğinden XX. asrın ilk çeyreğine kadar, yaklaşık 950 yıl, İran ya Türk hâkimiyetinde ya da Türk hanedânı idâresinde yaşayan bir ülkedir. Dolayısiyle, Türklerin ve Türk kültürünün en kesif olduğu ülkelerin başında İran gelmektedr. Bugün, İran nüfusunun yarıya yakınını teşkil etmesine rağmen Türkler, İranlıların şovence tutumları yüzünden, dil ve tarihlerini öğrenme ve kullanmada en geri kalmış Türk kitlesini teşkil etmektedir. Bin yıla yakın Türk idâresi altında yaşamanın verdiği eziklik yüzünden İranlılar, belki de Türklere en kötü muameleyi yapan milletlerin başında gelmektedir.

Müslüman bir ülke olan İran'ın nüfusu 52 milyon civarında bulunmaktadır. Bu nüfusun 20 milyona yakınını Türkler, 26 milyona yakınını İranlılar (Farslar) ve 6 milyona yakınını da diğer etnik gruplar teşkil etmektedir. İranlılar, ülke nüfusunun yarıya yakınını teşkil eden Türklere, kendi dillerinde okuma-yazma fırsatı vermemektedir.

İran'da yaşayan Türklerin önemli kısmını Âzerîler teşkil etmektedir. Daha önce Azerbaycan Türkleri kısmında izah edildiği gibi, Kuzey Azerbaycan, XIX. asrın ilk çeyreğinde Ruslar tarafından işgal edilmişti. 7 mil-

[567] N. Esin, "Irak Türkleri, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1125-1131; E. Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, İstanbul, 1976; I. Dakuki, *Irak Türkleri*, İstanbul, 1970; K. Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul, 1972; N. Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi, *Hukuk Fakültesi Dergisi*, III (Ankara, 1946), s. 328-343.

[568] Suriye Türkleri hakkında en geniş bilgiyi, C. Orhonlu'nun, "Suriye Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1132-1139 makalesinde bulmak mümkündür.

yona yakın Âzerî Türk'ü Rus işgali altındaki Kuzey Azerbaycan'da yaşamaktadır. Güney Azerbaycan ise, İran idâresi altında bulunmaktadır. Yüzölçümü 107.000 km² olan Güney Azerbaycan'da 17 milyona yakın Türk yaşamaktadır. Güney Azerbaycan'ın Türkler ile meskûn olan belli başlı yerleşme merkezleri şunlardır: Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Makû, Meraga, Astara, Culfa, Merend, Halhal ve Soğukbulak.

Türklerin Azerbaycan'a kitleler hâlinde yerleşmeleri Selçuklular çağında olmuştur. Bir ara Moğolların idâresi altında kalan Azerbaycan, ondan sonra uzun süre Türkler tarafından idâre edilmiştir. Timurlular, Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular idâresi Azerbaycan'da Türk kültürünün iyice yerleşmesini sağlamıştır. Böylece, Azerbaycan tamamiyle bir Türk ülkesi olmuştur.

Bu araştırmada da belirtildiği gibi, Âzerî Türklerinin tarihinde en büyük hâdise Şiîliği benimseyen bir zümrenin Erdebil'i merkez edinerek Şiî mezhebini bir aksiyon hâline sokmasıdır. Şiî zümrenin liderliğini yapan Şeyh Safiyüddin'in torunlarından İsmail, bu mezhebi siyasî emelleri için yeniden organize ederek önce Azerbaycan'a, sonra da bütün İran'a hâkim olmuştur. Kurduğu devlete ve hanedana dedesinin adını veren İsmail, Şah olarak hem Âzerî Türklerinin ve hem de Türk-İslâm dünyasının kaderine tesir eden bir siyasetin öncüsü olmuştur. Şah İsmail'in kurduğu Safevî hanedanı iki buçuk asra yakın (1500-1735) Âzerî Türklerini ön plânda tutmuştur. Fakat Safevîlerin, Şiîliği devamlı askiyon hâlinde tutması, hem Âzerî Türkleri ile Osmanlı Türklerinin kaynaşmasına mâni olmuş, hem de Türkistan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında geçit vermez bir köprü gibi uzandığı için bu iki Türk diyarının ayrı kalmasına sebep olmuştur. Bu ise, Türk dünyasında birliğin kurulmasına menfî yönde tesir etmiştir. Safevî hanedanının diğer menfî bir tesiri de İranlılar arasında Şiîliğin kuvvetli bir şekilde yayılmasını sağlamasıdır. Sonunda İran, Şiîliği millî hüviyetini koruma aracı olarak kullanmış ve İslâm dünyasında birliğin teşekkülüne mâni bir engel hâline gelmiştir. İran bununla da yetinmemiş Şiîliği diğer İslâm ülkelerine de yaymağa çalışmıştır ki, bu da İslâm dünyası içinde daima ayrılık ve parçalanmaların mihrakı haline gelmiştir.

Âzerîlerden sonra, İran'ın kaderine hâkim olan iki Türk boyundan burada kısaca bahsetmek gerekiyor. Bunlar, Nâdir Şah'ı sinesinden çıkaran Afşar Türkmenleri ile, İran'da ikinci uzun ömürlü hanedanı kuran Kaçar Türkleridir. Afşarlar, bilindiği gibi, ana Oğuz boylarından birini teşkil ediyorlardı. Bir kısmı Selçuklular ile birlikte Anadolu'ya gelip yerleşen

Afşarların, diğer kısmı Türkistan'da kalmış idi. Fakat Moğol istilâsı devrinde, Türkistan'da kalmış olan bu ikinci grup Afşarlar da Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Safevî hanedanının inkırazı ile ortaya çıkan boşluktan istifade eden ve esasında Kandehâr havalisinde yaşayan Halaç Türkleri, İran'da hâkimiyeti ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Tarihlerimizde yanlış olarak Afganların İran'ı işgali diye zikredilen bu hâdise, Gılzay adını alan Halaç Türklerinin İran'da kontrolü ele geçirmesinden ibaretti. Halaçların İran'daki bu hâkimiyetine son veren ise, Afşar Türkmenlerinin ileri gelen beylerinden Nâdir olmuştu. Nâdir Şah, saltanatı esnasında mensup olduğu kabileyi ihya etmekle beraber, onları emniyet gerekçesi olarak İran'ın muhtelif yerleşme merkezlerine gönderdiği için, Afşarlar, bugün İran'ın muhtelif yerlerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Bugün nüfusları 500.000'e ulaşan Afşar Türkmenleri, Türklüklerini muhafaza etmekle beraber, İran'da siyasî bir nüfûza sâhip değillerdir.

Safevîlerden sonra ikinci uzun ömürlü hanedanı kuran Kaçar Türkleri ise, Timurlular zamanında Türkistan'dan gelip İran'a yerleşmişlerdir. Bu Türk boyu önce Kafkas cephesine yerleşmişti. Fakat günden güne bu kabilenin kuvvetlenmesinden çekinen Safevîler, Kaçarları, sırf yıpratmak için, Horasan'da Esterabad ve Görgen bölgelerine yerleştirmişlerdir. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklığın uzun sürmesi İran'ı oldukça zayıflatmış idi. Bu kritik günlerde, İran'ı, muhtemel bir çöküntüden kurtaran ise, Kaçarlar olmuştur. Kaçar hanedanının İran'ı idâresi 1794-1920 arasında devam etmiş ve bu ülkeyi modern çağa kadar getirmiştir. Ne var ki, bu uzun idâre devri Kaçar Türklerini oldukça yıpratmıştır. Nitekim, bir zamanların kuvvetli Kaçar kabilesi oldukça yıpranmış ve bugün sayıları 40-50.000 civarına düşmüştür. Halen Kaçarlar, Mazendaran ve Gürgân eyaletlerinin muhtelif bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar.

İran'da Âzerîlerden sonra hem sayıca ve hem de siyasî nüfûz yönünden ikinci önemli Türk grubunu Kaşkaylar teşkil etmektedir. Moğollar devrinde Doğu Türkistan'dan göçerek İran'a gelip yerleşen Kaşkay Türkleri törelerine bağlılıkları ile meşhurdurlar. Güney İran'ın Fars eyâleti, bütünü ile Kaşkayların nüfûzu altındadır. Son zamanlara kadar yarı göçebe bir hayat süren Kaşkaylar, birbirlerine olan bağlılıkları, plânlı ve teşkilâtlı hareketleri ile tanınmışlardır. Nitekim, bugün bile kendi örflerine göre, muayyen bir kabile idâresi nizamını yürütmektedirler. Millî ve mahallî örflerine bağlı bir takım müesseselere de sâhiptirler. "İlhan"lık idare sistemi bu müesseselerden biri sayılır. Ayrıca, mümtaz sınıftan sayılan "İlhan" âilesi dışında, Kalantar, Kethude, Ra'ye, Tabeke-i pest gibi tabakalar da mev-

cut olup, bunlar hep kendi törelerine göre idâre olunur. Kaşkaylar, kendi aralarında iyi bir birliğe sâhip oldukları için, İran hükûmetlerinin bâzı haksız taleplerini ve emrivakilerini reddetmek başarısını göstermişlerdir. Fakat onların bu hareketi İran hükûmetleri tarafından hoş görülmemiş ve onların başka bölgelere sürgüne gitmelerine sebep olmuştur. Bu arada, son İran-Irak harbinde, yaşadıkları Basra körfezine kıyıları harb sâhasına yakın olduğu için, Kaşkaylar büyük zayiat görmüştür. Türklük şuurunu ve törelerini canlı bir şekilde yaşatan Kaşkayların bugünkü nüfusları 800-900.000 civarında bulunmaktadır. Diğer Türk grupları gibi, ana dilleri Türkçe ile okuyup-yazma imkânından mahrum olan Kaşkay Türkleri, maalesef İran hükûmetlerinin kasıtlı ihmalleri neticesinde bugün medeniyet ve kültür sâhasının pek çok imkânından mahrum bir hayat tarzı yaşamaktadırlar.

İran'da yaşayan Türkler içinde Âzerîler ile Kaşkaylardan sonra en önemli Türk topluluğunu Horasan'da yaşayan Türkmenler teşkil eder. Türkistan'ın bir uzantısı olan Horasan, asırlardır Türk topluluklarına vatanlık yapmış verimli bir bölgedir. Selçuklu âilesi önderliğinde Anadolu'ya ve Orta Doğu'ya gelen Oğuz Türklerinin bâzı boyları Batı Türkistan'da kalmışlar idi. Çoğunluğu Horasan ve Horasan'ın kuzeyinde yaşayan Türkmen boyları, Safevîler devrinde Şiîliğin siyasî maksatlarla kullanılmasından sonra, Sünnî Türkistan Türkleri ile Şiî İranlılar arasındaki mücâdelelerde en çok zarar gören topluluk olmuştur. 4 asırdan fazla devam eden Şiî-Sünnî mücâdelesinde Sünnî Türkmenler, Türkistanlı kardeşlerinin yanında yer almışlardı. İran hududları yakınında yaşadıkları için bu mücâdelede en çok zarar gören gruplar ise Türkmenler olmuştur. XIX. asrın ikinci yarısında Türkistan Rus istilâsına uğrayınca, Türkmenlerin bir kısmı İran hâkimiyetini kabûl etmeyi tercih etmişti. Bu Türkmen gruplarının başında Göklen, Yamud kabileleri ile Salor, Sarık ve Teke kabilelerine ait bâzı boylar bulunuyordu. Türkmenlerin millî şâiri Mahdum Kulu'yu sinesinden çıkaran Göklenler başta olmak üzere diğer Türkmen boyları da Türklük şuurunu bütün canlılığı ile muhafaza etmektedirler. Fakat, İran yöneticilerinin Türkçe tedrisata izin vermemeleri, bu Türkmen topluluğunu, hem kendi millî kültürünü geliştirmede ve hem de medeniyetin diğer nimetlerinden lâyıkı ile istifade etmede geri bırakmıştır. Kültür sâhasında olduğu gibi ekonomik alanda da oldukça geri kalan Türkmenlerin bugünkü sayıları bir buçuk milyon (1.500.000) civarında bulunmaktadır.

İran'da yaşayan önemli bir Türk grubu da Şahsevenler'dir. Şahsevenler, millî bir boy adı olmaktan ziyâde, İran devlet idâresince, siyasî bir te-

rim olarak kullanılmıştır. Aslında, çeşitli Türk boylarının seçkin askerlerinden meydana getirilen ve Türk asıllı hanedanları korumakla görevlendirilen bu insanlara, bilâhere, şahlığı müdafaa ettikleri için Şahsevenler adı verilmiştir. Bu grup, zamanla aralarında kaynaşarak bir nevi ayrı bir kabîle hâline gelmiştir. Oldukça imtiyazlı bir durumları olan Şahsevenler, uzun zaman iyi imkânlar içinde yaşamışlardır. Modern devirlerde de İran ordusuna büyük hizmetleri geçen Şahsevenlerin, bugün önemli bir kısmı Güney Azerbaycan'da yaşamakta olup, sayıları 350-400.000 civarında bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilen Türk gruplarından başka İran'da yaşamakta olan pek çok küçük Türk boyları bulunmaktadır. Güney Azerbaycan'da yaşayan Hamse Türkleri (150.000), Karapapahlar (30.000), Karadağlılar (100.000), Miskin (7.500), Şatranlu (7.500), Geyikli (5.000), Delikanlu (3.000), Beybağlu (3.000); Tahran'ın doğusunda yaşayan Kengerlüler (40.000), Kirman ve Belücistan bölgelerinde yaşayan Horasanî ve Boçağçi Türkleri (75.000); Horasan'da Karayîler (45.000), Nişapur'da Bayetler (130.000), Gürgân eyâletinde yaşayan Timurtaşlar ve Goudanler (45.000), Kazvin ve Hemedan'da yaşayan (20.000) Türk grupları bulunmaktadır[569].

[569] İran Türkleri hakkında daha fazla bilgi için bk. M.T. Ullens de Schooten, *Lords of the Mountains Southern Persia and the Kashkai Tribe*, London, 1956; A. Caferoğlu, "İran Türkleri", *Türk Kültürü*, 50 (1966): C. Orhonlu, "Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, 54 (1967); C. Orhonlu, "İran Siyasî hayatında Kaşkaylar ve oynadıkları rol", *Türk Kültürü*, 56 (1967); F. Minorsky, "The Tribes of Western İran", *Journal of Anthropology, Society of Great Britain and Ireland* , London, 1945, Vol. 75; V. Barthold, "Kashkai", *E.I.*, V; Minorsky, "Shah-Sewan", E.I.; S. Azer, *İran Türkleri*, İstanbul, 1942; A. Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, Ankara, 1941; N. Tebrizli, *Bugünkü Azerbaycan dâvası, esası ve sebepleri*, İstanbul, 1946; A. Caferoğlu-T. Yücel, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1111-1120; F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-1590, İstanbul, 1962; G. Lenczowski, Russia and West in Persia, 1918-1948*, New York, 1949; W. Irons, "Variation in political Stratification Among the Yomut Turken", *Anthropological Qurterly*, C. 44 (1971); C.E. Yate, *Khurasan and Sistan*, London, 1900.

VII — KUZEY TÜRKLERİ

a) Kazan Türkleri

Türk Bulgar Devleti'nin yıkılmasından sonra kuzeye çekilmiş ve Kıpçak ile Peçenek Türkleriyle karışarak bugünkü Kazan Türklerini meydana getirmişlerdi. Kazan Türkleri, Altın Orda Hanlığı'nın dağılmasından sonra Kazan şehri merkez olmak üzere Kazan Hanlığı'nı (1439-1552) kurmuşlardı. Bir asırdan fazla süren bu müstakil hayat, biraz da Rus merkezi Moskova'ya yakın olduğu için, Rusların devamlı tecâvüzüne maruz kalmıştır. Nikekim, sürekli Rus hücumlarına dayanamıyan Kazan Türkleri mağlûp olmaktan kurtulamamıştır. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Rusların, Kazan Hanlığını almaları hiç de kolay olmamıştır. Kazan Türkleri kendilerini uzun süre kahramanca müdafaa etmişlerdir. Fakat üstün düşman kuvvetlerine karşı hiç bir kimseden yardım alamadan kendilerini müdafaa etmeleri ve varlıklarını devam ettirmeleri mümkün olmadığı için 1552'de Ruslara yenilerek istiklâllerini kaybetmişlerdir.

Rus esaretine ilk düşen Türk gruplarının başında gelen Kazan Türkleri, bilhassa ticâret hayatında başarı göstererek, önce maddî durumlarını düzeltmişler ve daha sonra da mânevî ve kültürel alanda kalkınmışlardır. Rus idâresine düşen Türkler arasında Kırım ve Azerbaycan Türkleri ile beraber kendilerini yenilemede büyük başarı gösteren Kazan Türkleri, sayıca az olmalarına rağmen (1 milyon civarında) kültür alanında büyük şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Fakat, Rus merkezi Moskova'ya yakın olmaları dolayısiyle devamlı bir Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma baskısına maruz kalmışlardır. Bu baskı neticesinde bâzı yaralar almalarına rağmen varlıklarını koruma başarısını gösteren Kazan Türkleri, bunu, yetiştirdikleri şu şahsiyetlerin azimli mücâdelelerine borçludurlar: Abdulkayyum Nâsırî, Şehabeddin Mercanî, Alimcan Barudî, Mecit Gafuri, Abdullah Tukay, Abdulnasır Kursavî, Hüseyin Feyzhanî, Muhammed İmenî, Fatih Kerimî, Sadri Maksudi, Şakircan Tahiri, Fatih Kerim Han, Ali Asgar Kemali, Rızaeddin Ibni Fahreddin ve Ayaz İshaki.

1917 Bolşevik Ihtilâlinden sonra toplanan Mayıs 1917 Rusya Müslümanları Kongresine iştirak eden Kazan Türkleri, ihtilâlin vaadettiği hakların eşitliği prensibinden faydalanmak istemiş ise de, bunda muvaffak olamamışlardır. Bunun üzerine, 1918'de Başkırtlar ile İdil-Ural Tatar Devleti'ni kurmaya çalışan Kazan Türkleri, maalesef bu isteklerinde de başarılı olamamışlardır. Aynı sene Kazan Otonom Tatar Cumhuriyeti'ni

kurmuşlar ise de, bu cumhuriyet de kızıl-ordu birlikleri tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bugün Kazan Türkleri, Rusya Federasyonu kontrolünde "Tataristan Muhtar Cumhuriyeti"nde yaşamaktadırlar[570].

b) Kırım Türkleri

Altın Orda Hanlığı'nın dağılmasından sonra müstakil bir hanlık kuran Kırım Türkleri, 1475'de Osmanlı Türkleri'nin himayesini kabûl etmiş ve bu hayatlarını 1783 yılına kadar devam ettirmişlerdir. 1783-84 arasında Rus işgaline uğrayan Kırım Türkleri, mücâdeleyi bırakmamış, tıpkı Kazan Türklerinde olduğu gibi, ticârî ve kültürel hayatta başarılar elde ederek millî varlıklarını korumayı bilmişlerdir. Bilhassa XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) önderliğinde kültür ve eğitim sâhasında kazandıkları başarı Türk Dünyasında büyük yankılar yapmıştır.

Fakat, Kırım Türklerinin bu başarılı hayatları maalesef, Almanların I ve II. Dünya Harplerinde Kırım'a gelmeleri ile menfî yönde değişmiştir. 1917 Bolşevik ihtilâlinden sonra istiklâllerini ilân eden Kırım Türkleri, bu hareketlerinden dolayı bir taraftan Ukraynalıların, diğer taraftan da Rusların baskılarına maruz kalmışlar ve neticede istiklâllerini kaybetmişlerdir. İstiklâlden sonraki yirmi yıl (1921-1941), Kırım Türkleri için tam bir baskı ve asimilasyon devri olmuştur. Bu arada, Almanların Kırım'a girmeleri, Kırım Türklerinin kaderini yeniden değiştirmiştir. Harbten sonra Ruslar, Almanlarla işbirliği yaptığı iddiasıyla Kırım Türklerini anavatanlarından zorla çıkarıp Türkistan'ın kuzey-doğusu ile Sibirya'nın batısına sürgüne göndermişlerdir. Her türlü hukuk kurallarını çiğneyerek Kırım Türklerini vatanlarından süren Sovyetler, uzun süre Kırım'ı Sovyet Komünist Partisi ileri gelenleri için bir nevi sayfiye yeri olarak kullanmıştır. Bugün, sayıları bir milyonu geçen Kırım Türkleri'nin çoğu anavatanlarından uzakta perişan bir hayat sürmektedir[571]. Tarih, Kırım Türkleri kadar haksızlığa uğramış bir toplumu zor kaydeder.

[570] Kazan Türkleri hakkında daha geniş bilgi için bk., A.N. Kurat, "Kazan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 933-37; A. Temir "İdil-Ural Yöresi", *T.D.E. Kitabı*, s. 1251-1271; R. R. Arat, "Kazan" madd., *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 505-522; A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966; A.N. Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", D.T.C.F.D. (1954), 227-46.

[571] Kırım Türkleri hakkında tafsilâtlı bilgi için bk., A. Fisher, *The Crimean Tatars* Stanford, Calif., 1978; M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını), İstanbul, 1980; N. Abdulhamidoğlu, Türksüz Kırım-Yüzbinlerin Sürgünü*, İstanbul, 1974; M. Ülküsal, "Kırım Türkleri", *T. Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, 1140-1153; E. Kırımal, "Kırım'da topyekûn Tehcir ve katliam", *Dergi*, No. 5 (1956); M. Bala, "Kırım", *İ.A.*, VI, 741-762.

c) Başkırt Türkleri

Bugün Orta İdil bölgesi olarak bilinen ve merkezi Ufa olan ülkeye Başkırt eli denmektedir. Kuzey-doğudan güney-batıya ülkeyi ikiye ayıran Ural dağlarının doğusundaki bölgeler hayvancılığa, batısındaki bölgeler de ziraatçiliğe gayet elverişlidir.

Rusların, Kazan'ı işgallerinden sonra işgal ettikleri ikinci Türk ülkesi Astrahan idi. Rus işgaline uğrayan üçüncü ülke de Başkırt eli olmuştur. 1552-1740 yılları arasında vuku bulan Rus işgaline karşı Başkırt Türkleri, ülkelerini kahramanca savunmalarına rağmen, düşmanın üstün silâh gücüne karşı dayanamayıp mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır. Bu arada, ülkesini düşman işgalinden kurtarmak isteyen Murad Han adındaki Başkırt önderi İstanbul'a gelerek yardım istemiş ise de, 1711 Prut Savaşı'ndan sonra Ruslarla sulh yaptıkları gerekçesiyle Osmanlı hükûmeti bu ricayı yerine getirememiştir.

Rus idâresi devri Başkırt Türkleri için acılarla dolu bir devir olmuştur. Buna rağmen, yılmadan çalışan Başkırtlar, diğer Türk illerinde olduğu gibi, kendilerini yenileşme hareketlerine vererek, millî şuurlarını muhafaza etmeye muvaffak olmuşlardır. 1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra ortaya çıkan fırsatları iyi değerlendiren Başkırt Türkleri, rahmetli hocam Prof. Dr. A.Z. Velidi Togan başkanlığında, o günlerde tertip edilen Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılmışlar ve ihtilâlin vaadettiği halkların eşitliği ilkesi çerçevesinde haklarını korumaya çalışmışlardır. Önce Kazan Türkleri ile İdil-Ural Tatar Devletini kurmaya çalışan Başkırtlar, anlaşma sağlanamayınca aynı işi Kazaklarla yapmak istemişlerdir. Fakat Kazaklarla da anlaşma olmayınca 1919'da, yine A. Zeki Velidi başkanlığında, Başkırt Otonom Cumhuriyetini kurmaya muvaffak olmuşlardır. Fakat bir müddet sonra bu küçük Başkırt Cumhuriyeti kızıl-ordu tarafından yok edilmiştir. Bugün Başkırt Türklerinin nüfusu 4 milyon civarında olup, "Başkırt Tatar A.Z.R."de otonom bir statüde Rusya Federasyonu kontrolünde yaşamaktadırlar[572].

[572] Başkırtlar hakkında geniş bilgi için bk., A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947; Togan, "Başkırt" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, II, 328-332; A.S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*, London, 1968; S.A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Mass., 1960; A. Bennigsen-S.E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire*, London, 1985.

d) Kuzey Kafkas Türkleri

Bugün Kuzey Kafkasya'da sayıları iki milyona yakın değişik Türk grupları yaşamaktadır. Bunların başlıcaları Kumuk (230.000), Balkars (70.000), Nogay (60.000), Karaçay (135.000), Avar (483.000), Çeçen (756.000), İnguş (186.000), Abaza (129.0005). Çoğu hayvancılıkla uğraşan bu Türk grupları, dağınık hâlde yaşadıkları Kuzey Kafkasya'da Türklüklerini korumakla beraber kültür sâhasında oldukça geri kalmışlardır.

e) Yakut ve Altay Türkleri

Kuzey Türklerinin son halkasını teşkil eden Yakut (Saha) ve Altay Türkleri, iktisadî ve içtimaî sâhada oldukça zayıf kalan Türk gruplarıdır. Yaşadıkları bölgelerin coğrafî şartları ve ana Türk kitlelerinden uzak kalışları sebebiyle kültür sâhasında oldukça geri kalmışlardır. Yaşadığı toprakları zengin yeraltı kaynaklarına sâhip olan bu Türk gruplarından Yakut Türklerinin nüfusunun 200 bin, Altay Türklerinin 100 bin civarında olduğu son istatistiklerden anlaşılmaktadır. Bu Türk grupları hakkında maalesef ciddî bir araştırma yapılmamıştır[573].

[573] Yakut ve Altay Türkleri hakkında tafsilâtlı bilgi için bk., A. Bennigsen-S.E. Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire*, London, 1985: A. İnan, "Sibirya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 1272-1295.

EKLER

EK-I

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN BUHARA ŞÛRA CUMHURİYETİ MURAHHASLARINI KABUL TÖRENİNDE YAPTIĞI KONUŞMA 7 OCAK 1922

"Buhâra fevkalâde siyasî kaasıdları Beyler,

Şüphe edilmez ki bu ordunun ihtiyaçları bu heyetin efradı eliyle, efradı emeği ile yapılırdı. Elbette ecnebî fabrikalarına, ecnebî sanatkârlarına sipariş edilmezdi. Fakat Osmanlı Türkleri, İstanbul'u, Rumeli'yi fethettikten sonra hayatlarının içtimaî ihtiyacat levazımını bizzat temin ile iştigalden kendilerinin müstagnî olduklarını kabûl ettiler. Bu hususu, içli-dışlı temasa geldikleri anasır-ı ecnebiyenin eyadii menfaatine terkettiler. Onlar, yalnız uzun zaferlerin mihnetlerini, meşakkatlerini iktiham etmeği, vasi muharebe meydanlarının lâyemut kahramanlığı şerefini istihsal eylemeği medar-ı fahr bilirlerdi. Onlar için bu kahramanlık sanatından başka sanat yoktu. Veyahut başka sanatla iştigali haysiyetlerine münafi görürlerdi.

Buhâra Halk Şûralar Cumhuriyeti ahalisi ve Hükûmetinin İcraiye Komitesi ve Nazırlar Şûrası namına gelen heyet-i muhteremenize Türkiye ahalisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun Hükûmeti namına beyan-ı hoşâmedi eylerim. Buhâralıların milletimizle örfî ve dinî revabıt-ı kalbiyesine rağmen işbu revabıtın şimdiye kadar saha-i fiiliyatta gereği gibi tecellisine, müstevlî ve zalim kuvvetlerin vücudu mâni olmuştu. Kahraman Türkiye ordularının da büyük bir hisse-i mefhareti olan şark inkılâb-ı kebiri, mazlum şarklıları günden güne sıklaşan, sağlamlaşan bağlarla birbirine bağlamaktadır. "Her milletin kendi mukadderatını kendisi tâyin edebilmek", hakkını yalnız nazariyatta değil, fiiliyatta dahi tanıyan Rusya ricali inkılâbının mefkûreperver harekâtı sayesinde, bugün Rusya'nın müttefiki olan müstakil Buhâra Halk Şûralar Cumhuriyeti'nin münasebat-ı hâriciye hakkını istimal ederek, ilk heyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Reisi sıfatiyle Cumhuriyet-i müşarünileyhaya müftehirane arz-ı teşekkür ederim.

Buhâra ahalisinin, Türkiye'deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerîm ile, Türkiye halk ordusuna nişane-

i takdir ve tebrik olarak irsal eylediği kılınç, hakk-ı din ile hakka hâdim kuvveti temsil eden fevkalâde muazzam ve kıymettar iki yadigârdır.

Bu emanetleri elinizden alırken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz, uzaklardaki kardaşlarımızdan gelen teşciat ve tebrikât nişanelerinden şüphesiz çok mütehassis ve mesrur olacaklardır. Dindaş ve karındaş Buhâra halkının arzusunu yerine getirerek bu kitab-ı mukaddesi millete, seyf-i muazzezi de İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah'ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzafferiyetlerini kazanan millî ordumuz, İnşaallah pek yakında bu kılıncı da kazanmış olacaktır. Heyet-i muhteremenize de Türkiye ahalisi ve ordusu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti namına teşekkür eylerim"[1].

EK-II

18 EKİM 1921 GÜNÜ ANKARA'DA AZERBAYCAN SEFARETİNİN AÇILIŞI DOLAYISİYLE YAPILAN KONUŞMALAR

Cuma günü Azerbaycan Sancağı başkumandanımızın eliyle çekildi. Kardeş Azerbaycan Şûra Cumhuriyeti'nin Ankara'daki Sefarethanesinde Sancak çekme merasimi Cuma günü pek tantanalı bir surette ve samimiyetler ve sevinçler içinde icra edildi. Merasime dâvetli bulunan zevat, zevalden biraz evvel Sefarethaneye gelmeye başlamışlardı. Saat onikiye çeyrek kalarak Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandanımız Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri otomobilleri ile Sefarethaneye geldiler. Sonra arabalarla saat onikide İtalyan mümessili Mösyü Teuçi ve onikiyi beş dakika geçerek Sıhhiye Vekili Refik ve Adliye Vekili Refik Şevket beyefendiler, müteakiben Dâhiliye Vekili Fethi beyefendi, Rus Sovyet Şûralar Cumhuriyeti Sefarethanesi Başkâtibi Mösyö Mihaylof ve ikinci kâtibi Mösyö Artu ile Sefarethane tercümanı Fevzi Bey, İktisat Vekili Celâl Beyefendi, daha sonra Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa Hazretleri, Afgan sefiri Sultan Ahmet Han Hazretleri, Sefaret Müsteşarı Gülhan ve Başkâtip Hidayetullah Han, Maarif Vekili Sabıkı Hamdullah Subhi Bey, Büyük Millet Meclisi Reisi Sanisi Adnan ve Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Beyefendiler muvasalat ettiler. Dâvetliler Sefaret erkânı tarafından kapıda merdiven başında pek

[1] Mustafa Kemal Paşa bu nutku, Buhâra Murahhasları Recep ve Naziri Beylere Büyük Millet Meclisi binasında yapılan kabûl töreninde söylemiştir. Bu konuşma 8 Ocak 1922'de *"Hâkimiyet-i Milliye"* ile İstanbul'da *"İleri"* gazetelerinde aynen neşredilmiştir. Ayrıca, bk., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 30-31.

hararetli ve samimî surette karşılanmakta idiler. Sefarethane'nin bahçesinde bir bando takımı, salonda ayrıca bir ince saz takımı terennüm etmekte idi.

Büyük bir intizam ve itina ile tertib edilmiş olan sofrada dâvetlilere çaylar, bisküviler ikram edildi. Çay ziyafetinin sonunda Sefir İbrahim Abilof hazretleri Azerbaycan'a ait musiki parçaları terennüm edileceğini söylediler. Sefaret Levazım ve Daire Müdürü Nadir Bey tarafından Azerbaycan'ın millî musiki âleti olan "Tar" ile Azerbaycan'ın millî marşı ayakta dinlendi. Marş çok yüksek ve tesirli nağmelerden mürekkep idi. Sonra halılarla, çam dalları ile süslenmiş olan balkona çıkıldı. Saat yarımda, sefir hazretlerinin teklifleri üzerine Başkumandanımız Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından tebrik edilerek Azerbaycan bayrağı çekildi. Bayrağın çekildiği esnada bando "İstiklâl" marşını terennüm ediyordu. Yıldızının içinde köylü ve işçiye delâlet eden tırpan ve çekiçten başka Osmanlı sancağından bir farkı olmayan ayyıldızlı kardeş alsancak yükseklerde dalgalanmaya başladı.

Merasimi müteakip Sefir hazretleri tebrik edildi. Sonra aşağı bahçeye inilerek grup halinde fotoğraf çekildi. Öğle yemeği Sefarethanede yenildi. Sofrada başta Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretleri bulunuyordu. Karşılarında Azerbaycan Sefiri hazretleri ahzı mevki etmişlerdi. Paşa hazretlerinin sağında İtalya mümeessili Mösyö Teuçi, Dâhiliye Vekili Fethi beyefendi, Rusya Sefareti ikinci Kâtibi, Büyük Millet Meclisi Reisi sanisi Adnan beyefendi, Hâriciye Vekili Yusuf Kemal beyefendi, Adliye Vekili Refik Şevket ve iktisat Vekili Celâl beyefendiler, Afganistan Sefaret Müsteşarı, Seryaver Binbaşı Salih Bey, gazetemiz sâhip ve müdir-i mes'ulü Recep Zühtü Bey, Yaver Yüzbaşı Ali Bey, Azerbaycan Sefareti İstihbarat Müdürü Mirza Ağa Bababek ve Paşa hazretlerinin solunda Maarif Vekili sâbıkı Hamdullah Suphi Bey, Afgan Sefiri Hazretleri, Rusya Sefareti Başkâtibi Mösyö Mihaylof, Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa Hazretleri, Maliye Vekili Hasan Bey, Sıhhıye Vekili Refik Beyefendiler, Azerbaycan Sefareti Başkâtibi Mirza Davut Bey, gazetemiz muharrirlerinden İzzet Ulvi Bey, Azerbaycan Sefareti Ataşe Militeri Ali Asker Bey, Afgan Sefareti İkinci Kâtibi Hidayetullah Han ve mebus Tevfik Rüştü Bey oturmuştu.

Yemekten sonra Sefir İbrahim Abilof aşağıdaki nutku söyledi:

"Muhterem Paşa Hazretleri, muhterem misafir ve vükelâ hazeratı! Büyük insanlığın büyük tarihinde çok tuhaf vakayi vardır. Bu, büyük tarih insanların bir kitlesini yukarı kaldırır, diğerleri tahakküm derecesine gö-

türür. Yine o tarih bir sırası gelir o mütehakkimleri başaşağı eder. Tarihin büyük sahifeleri ne kadar dolsa yine geleceği yazmak için boş sayfaları vardır. Birçok seneler devam eden umumî harp içinde o mütehakkimler zulümleri takviye ve tahkim etmek istediler. Tarihin lütfu olarak Azerbaycan hâkimiyet-i milliyesine nail oldu. Millî şerefini, öz istiklâlini elde etti. Yine o büyük tarihin lütfu olarak birinci defa olarak kızılsancağımız, Türkiye alsancağı karşısında zat-ı âlinizin eliyle yükseklere kaldırıldı. Tarih, bıraktığı beyaz yapraklara bir sahife daha ilâve etti. Bugün Azerbaycan ve bütün mazlumlar için tarihî bir gündür. İstiklâline nail olmuş olan Azerbaycanlılar namına zatıâlilerine ve umum Türk kardeşlerimize arzı teşekkür ederim. Bundan iki yıl evvel Azerbaycan için İstanbul'da üç renkli bir bayrak çekilmişti. Bu bayrak o vakitki Azerbaycan Hükûmetini idâre edenlerin kalpleri gibi üç renkli idi. Azerbaycan'ın şimdiki tek renkli inkılâp bayrağı elinizle yükseltiliyor.

Azerbaycan, Rusya inkılâp kebiri neticesi olarak halâsa kavuşmuştur. Müstakil Azerbaycan, Rusya ve bütün diğer milletlerle dostane yaşamak arzusundadır. Ümid ederiz ki mazlum küçük milletler de hâkimiyet-i milliyelerine mazhar olurlar ve umumî kardeş olarak yaşarlar. Son sözüm teşekkürlerimi zat-ı âlilerine, kahraman orduya, bütün Türklere arzetmek olacaktır".

MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİNİN NUTUKLARI

"Sefir Hazretleri,

Bugün bize meserretli bir bayram yaşattığınızdan dolayı Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti ve şahsım namına teşekkür ederim. Bu bayram gününün benim için mesut bir ciheti daha vardır ki, o da müstakil Azerbaycan Şûra Hükûmeti'nin sancağını çekmek şerefinin bana bahşedilmiş olmasıdır.

Efendiler, Ankara'ya Yunanlıların, düşmanın bayrağı çekilmek isteniyordu. Bu fırsatı hamdolsun ki düşmanlarımız elde edemediler. Burada işte, kardeş hükûmetin, kardeş milletin sancağını çekmekle bahtiyar bulunuyoruz. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki samimî rabıtaların, kardeşliğin derecesini izaha lüzum görmem. Bu kardeşlik rabıtasının teyid ve takviyesi için gönderilen sefir İbrahim AbilofBey'in intihabında Azerbaycan Hükûmeti'nin isabeti büyüktür. Çünkü İbrahim Abilof hazretleri bu rabıta ve kardeşliği ruhunda duymuş bir zattır ve bizce dahi pek mühim olan vazifesinde muvaffak olmak için lâzım gelen bütün evsafı haiz bulunuyorlar, mezayayı mahsusesini daha ilk temaslarında bize ihsas ve

izhar buyurmuşlardır. Temsil ettikleri hükûmetin de bir hususiyeti ve başka bir kıymeti vardır. Azerbaycan Hükûmeti bir halk hükûmetidir; mukadderatına kendi sâhip ve hâkimdir. Nezdine memur oldukları Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti daha hâkimiyetine bilâkayd ve şart sâhip olan ve idâre usûlü halkın, mukadderatını bizzat ve bilfiil idâre etmesi esasına müstenit bulunan bir halk hükûmetidir. Türkiye halkı bu gayesinin istihsali için bütün varlığıyla mücadele etmiş ve etmekte bulunmuştur ve edecektir.

Efendiler, sefir hazretleri işte böyle bir memlekette Azerbaycan'ı temsil ediyorlar. Bu mahiyetin temsildeki mâna ve kıymeti büyüktür. Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevlit ettiği rabıtadan başka Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haiz-i ehemmiyettir. Coğrafî vaziyet gözönüne getilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükûmet ve milletler için bir temas ve telâki noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bir mevki-i mahsusu, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu'yu da gözönüne getirmenizi rica ederim. Tesadüfen sağımda duvarda asılı olan şu haritanın pek güzel gösterdiği gibi Anadolu'da bu vaziyeti ile bütün zulümlere, hücumlara, taarruzlara maruz bulunmaktadır. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniliyordu; fakat efendiler, bu muhacimat, Anadolu'ya münhasır ve mahsur değildir, bu muhacimatın hedefi umumîsi bütün Şark'tır. Anadolu her türlü tasallutlara, taarruzlara karşı bütün mevcudiyetiyle müdafaayi nefs etmektedir ve bunda muvaffak olacağından emindir. Anadolu bu müdafaasıyla yalnız kendi hayatına ait vazifeyi îfa etmiyor, belki bütün Şark'a tevcih olunan hücumlara bir set çekiyor.

Efendiler! Bu hücumlar elbette kırılacaktır. Bütün bu tasallutlar mutlaka nihayet bulacaktır. İşte ancak o zaman Garpda, bütün cihânda hakikî sükûn, hakikî refah ve insaniyet hüküm sürebilecektir. Bugün sancak çekilmesi münasebetiyle hissetiğimiz bahtiyarlığı fahr ile yad etmek isterim. Bundan evvel Afganistan sefiri muhteremi de bu meseretti bize bahşetmişlerdi. Aziz kardaşımız Abilof hazretleri, bugün Azerbaycan'ın istiklâlini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum. Filhakika sancağı çeken benim ellerim idi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakikî ve samimî kardeşlik hissiyatı idi.

Sefir hazretleri, Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında dalgalanmasını görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı samimî teşekküratımı tekrar ederim"[1].

EK-III

TULÛ-I İSLÂM (İSLÂM'IN DOĞUŞU)

Bu manzume Anadolu Türklerinin kahir Garp milletlerini yenip istiklâlini elde etmesi mu'cizesi karşısında Dr. Muhammed İkbal'in duyduğu hayranlığın ifâdesidir. İkbal, İslâm camiasının en büyük şair ve mütefekkirlerinden biri idi.

Her Müslüman devlet onun nezdinde kendi devletidir. Onların mukadderatı ile daima ve çok yakından alâkadar olmuştur. Türklerin istiklâlerini yeniden elde etmeleri bütün Şark milletleri için bir hareket ve feyz kaynağı olmuştur. İslâm âleminin uyanmasını temin eden bu savaş Şark âleminde sonsuz akisler bırakmıştır.

İkbal eserinde Türkler için şu kelimeleri kullanmıştır: (Türk, Türkmen, Turani, Tatar, Çekik gözlü millet, Osmanlı ve Selçuklu).

Dr. M. İkbal'in bu şiirini Urduca'dan Dr. Muhammed Sabir çevirmiştir:

Yıldızların solması parlak sabahın delilidir; ufukta güneş yükseldi ve derin uykuya dalmak devri geçti.

Şark'ın ölü damarlarında hayat kanı aktı. Bunu Farabi ve İbn-i Sina anlamaktan acizdir (çünkü bu gönül ilmidir).

Garptan kabaran tufan Müslümanı Müslüman etti. Parlak inci de denizin dalgalanmasından doğar.

Mü'minlere Türkmenlerin azamet, Hintlinin zekâsı ve Arabın belâgatı Cenab-ı Hakk'tan ihsan olunmak üzeredir.

Ey bülbül, goncalarda biraz uyku eseri kalmışsa feryat et, eğer namemiz zevkini az bulursa daha acı feryat et.

Ey bülbül, çimen sahnında, yuvanda ve dallar üstünde feryat et, çünkü civanın kaderi civandan ayrılmaz.

[1] 20 Teşrinisani (Ekim) 1921 tarihli *HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ* Ankara.

Gazaya giren insanın iztırap ve fedakârlığını gördükten sonra üzerindeki savaş elbisesi ve süsüne neden baksın,

Lâlenin kalbinde arzu meş'alesini parlat, çimenin her zerresi üzerinde gör ve düşün,

Müslümanların göz yaşlarından Nisan yağmurunun feyzi göründü, Halilullahın denizinde yeniden bir inci doğacaktır.

Müslümanların kitabı yeniden şirazeye gelecektir, bu Haşimi dalında yeniden yaprak ve meyve açacaktır.

O şirazlı Türk, Tebriz ve Kâbil'in gönlünü feth etti, saba da gül kokusundan kendi arkadaşını peyda eder,

Eğer Osmanlılar üzerine bir gam dağı çökmüş ise bundan üzülmemelidir. Zira yüzbinlerce yıldızın kanı dökülmelidir ki seher gözüksün.

Dünyayı görmek işi dünyaya hâkimiyetten daha zordur, ciğer kan olduktan sonra gönül gözü hakiki görüşe sâhip olur.

Nergis göz nurundan mahrum olduğu için binlerce sene ağlıyor, çünki çimende bir gören gözün zuhur etmesi çok müşküldür.

Ey bülbül terennüm et ki senin nağmelerinden güvercinin nâzik vücudunda şahinin cesareti ve kahramanlığı peyda olsun.

Müslümanlara hayatın huzurunu ve iztırabını anlat, onlara de ki (sinende hayatın sırrı gizlidir).

Ey Müslüman Lem yezel olan Allah'ın hem kudret eli hem dili sensin, ey gafil hakiki bilgiye eriş ki zan ve vehmin mağlubu olmuşsun.

Müslümanın menzili bu çivit renkli feleğin ötesindedir. Sen bir kervansın yıldızlar yolun tozudur.

Mekân fena bulur, mekân bir anlık ömre sâhiptir. Halbuki senin hayatın ezelî ve ebedîdir. Sen Allah'tan gelen son habere (Kur'an) sâhipsin ve ebedisin.

Senin ciğerinin kanı lâle gelinin kınasıdır. Sen, Kâbe'yi bina eden İbrahim'e mensupsun cihanın mimarı sensin.

Yaratılışın hayat mümkünatının eminidir, cihanda gizli cevherin mehek taşı sensin.

Bu su ve çamur dünyasından ebedî âlemin kabına Peygamberliğin beraberinde getirdiği armağan sensin,

Müslüman milletin mukadderatında şu nükte mevcuttur ki Asya kavimlerinin bekçisi sensin,

Sen yeniden sadakat, adalet ve şecaat dersini öğren, çünki dünyanın liderliği sana tevdi olunacaktır.

Yaratılışın isteği budur ve Müslümanlığın gizli işareti de budur. Kardeşliğin bütün dünyaya hâkim olması ve sevginin daima artması.

Renk ve kan putlarını kırıp din camiası içinde eri; Turanlı, İranlı ve Afganlı ayrılığı ortadan kalksın,

Dallar üstünde çimen kuşunun sohbeti ne zamana kadar devam edecektir. Senin bazunda kahiştanı şahinin uçuşu vardır.

Bu varlık zan vehmi içinde hakiki bilgi Müslümanlara verilmiştir. Karanlık gecenin çölünde Meryem ana kandilidir.

Bizans'ın ve İran'ın isdibdad ve saltanatını yok eden ne idi Hazreti Ali'nin kudreti, Abu Zer Gaffarî'nin farkı ve Salman'ın sadakatı idi.

Bu milletin ahrarı (serbest insanları) öyle bir zinet ile caddelere çıktılar ki yüzlerce asrın mahbusları onları kapı aralığından seyr ediyor.

Bu dünyada hayatın sebatı kuvvetli bir îman sayesinde olur. Zira Turanî (Türkler) Almandan (Almanlardan) daha kuvvetli olmuştur.

Topraktan yaratılan bu ateş parçasında (Müslüman) hakikî îman yerleşirse, Cibril'in kol ve kanadına sâhip olur.

Esarete düşen bir millet ne kılıç ne de tedbir ile muradına erer. O îman zevkini elde etti mi zincir kendiliğinden kırılır.

Müslümanın bazusunun kuvvetini kim ölçebilir ki onun bir bakışı kaderleri değiştirir.

Velilik, Padişahlık ve madde ilminde cihangirlik, bütün bunlar nedir: Bunlar bir îman nüktesinin de tebşirlerinden başka bir şey değildir.

Bir Hazret-i İbrahim'in görüşüne sâhip olmak çok güçtür, gizli kalpte doğan hevesler put meydana getiriyor,

Kul ve efendiyi birbirinden ayırt etmek insanlığı ifsat eder, sakın ey kudretli ve maharetli insanlar: yaradılışın cezası çok serttir.

Her şeyin hakikatı birdir. İster insan olsun ister melek olsun, zerrenin kalbini açarsan oradan güneş damlar,

Îman kuvvetli, amel o îmana tâbi olur, muhabbet âlemi fetheder yaşama savaşında erkeklerin kılıcı budur.

Erkeğe yüksek yaratılış, saf şarap ne lâzımdır. Ona hararetle bakıp mukaddesi gören bir gönül ve kudretsiz bir can lâzımdır.

Kartal gibi saldıranlar kanatlarını kaybetti (Müslümanlar) bu yıldızlar kanına bulandı,

Denizin altında yüzenler, deryaya gömüldüler, dalganın tokatını yiyenler ise inci değerine sâhip oldu.

Kimyaya naz edenler, yol üzerinde toprak oldu, fakat alnını toprağa sürenler, kimyager oldular,

Bizim daima yavaş giden postacı hayat haberini getirdi, yıldırım sür'atiyle haber alanlar habersiz kaldı,

Kâbe pîrin dar görüşlülüğünden dolayı Kaaba rüsva oldu, Tatar gençleri (Türkler ki gözleri çekik olur) kuvvetli görüşe sâhip oldular.

Gökte uçan melekler yer yüzüne hitap ederek şöyle diyorlardı. Bu insan bizden daha canlı, daha ebedî ve daha mukavim ve daha parlaktır.

Cihanda, îman ehli güneşe benzer, orada batarsa burada doğar; burada doğarsa orada batar.

Ferdlerin îmanı, milletin yükselmesinin sermayesidir. İşte bu kuvvet milletin kaderini çizer.

Sen yaratılışın sırrısın kendine iyi bak, benliğin sırrına er de Allah'a tercüman ol,

Esassız arzular kaprislere insan nev'inin bünyesini parça parça etmiştir, sen kardeşliğin ifâdesi ve sevgilinin dili ol

Bu Hintli o Horasanlı ve o Turanlı ne demek ey acizden dolayı sahile karşı mahcup vaziyette olan Müslüman bir atıl ve sonsuz deniz ol

Kol ve kanadın kan ve renk farkından dolayı tozlanmıştır, ey Harem kuşu (uçmadan evvel kanatlarını bir silk)

Benliğin içine gömül, ey gafil, hayatın sırrı budur, akşam ve sabah halkasından fırlayıp çık da ebedî ol,

Hayat savaşında çelik bünyesine sâhip ol, muhabbet yatak odasının içinde ipek ol,

Coşkun bir sel gibi dağları ve çölleri çiğneyip aş, gül bahçesine yolun düşerse terennüm eder bir ırmak ol,

Sendeki bilgi ve sevgi istidadının sonu yok, yaratılış sazın da en yüksek nağme sensin,

İnsan hâlâ bir padişahın pençesinde âciz bir av gibidir, bu ne kıyamettir ki insan yine kendi cinsinden birine av olmuştur.

Garp medeniyetinin parıltısı gözleri kamaştırıyor, sanatta bu ilerleme zinet üzerine yalancı taşı işlemeden başka bir şey değildir.

Garp bilginlerinin öğündüğü o felsefe, heves (esassız arzuların) kanlı pençesine düşen bir kılıç gibidir.

Temelli sermayeye dayanan (sermayedarlık) medeniyet akıl ve tedbirin sahrı ile tahkim edilmez (çökmeye mahkûmdur).

Hayatı cennet ve cehennem yapmak insanın elindedir, topraktan yaratılan bu insan fıtratından ne cennetlik ne cehennemliktir.

Coşkunluğunda bülbüle feryat öğretecek bir vecil ve feryat et de goncanın düğümünü aç, sen bu gülistanın bahar rüzgârısın.

Yine Asya'nın kalbinden bir sevgi kıvılcımı sıçradı, yer yüzü atlas elbiseli Tatar (Türk)'ın dönüp dolaştığı yer oldu.

Gel aciz bir can kendisine müşteri buldu, bize nihayet bir kervan rastladı,

Ey saki, inleyen kuşun terennümü ağaçlıktan geldi, bahar geldi, bahar geldi, sevgili geldi huzur ve rahat geldi,

Bahar bulutu vadi ve sahra'ya çadırını kurdu, dağ tepelerinden su şırıltıları aksetti.

Sanki kurbanın olayım sen de eski usûle uy zira katar katar şarkı söyleyen geldi,

Zahitlerden yan çiz, pervasız şarap iç, az evvel bu eski ağaçlıktan bülbül sesi geldi.

Aşıklara Bedir ve Hüneyn sâhibinin macerasından bahset onun hâdiseler üzerinde hâlâ gizli gizli tasarruf sâhibi bulunduğu artık bana aşikâr oldu.

Artık Halilullah'ın dalı bizim kanımızdan ıslanıyor, muhabbet pazarında bizim paramız tam ayarlı oldu,

Şehidin mezarı üzerine lâle yaprakları saçıyorum. O şehit ki kanı bizim İslâm milletinin fidanını yaşatıyor.

Gel gül saçalım, kadehe şarap koyalım, feleğin tavanını söküp aşağı alalım ve ona yeni bir nizam verelim.[1].

[1] Türkiye'de Muhammed İkbal, İstanbul, 1962, s. 38-44.

EK — IV

HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARININ YUNANLIYA KARŞI KAZANILAN İLK TÜRK ZAFERİNİ TEBRİKLERİNE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN CEVABÎ MEKTUBU

"Hindistan Merkezî Hilâfet Komitesi Reisi Muhibb-i Hâlisim Seyyit Cutanı Hazretlerine, 9-11-1338.

Hiçbir hak ve ahde istinad etmeksizin memleketimizin en kıymettar parçasını işgal eyleyen ve Anadolu'yu istilâ ederek istiklâl dâvâmızı mahkûm-ı akamet eylemeğe çalışan Yunan ordusu aleyhine ihraz ettiğimiz büyük zaferi tes'iden 17 Eylül'de taraf-ı âlilerinden irad buyurulan nutkun sûret-i muharreresini ancak bugünlerde mütalaa edebildim. Bizim bu büyük zaferimizin tevlit edeceği netayic-i azime yalnız Türkiye'nin mukadderatı üzerine müessir olmakla kalmayacak, aynı zamanda bütün zulümdîde milletleri, kendi hayat ve istiklâllerini tehdid ve tazyik eyleyen zalimler aleyhine hareket için teşci eyleyecektir. Filhakika kemali azim ve ısrar ile idame ve müdafaa edilen istiklâl, hak ve hürriyet dâvâlarının muvaffakiyetini külliyen menedecek hiçbir kuvvet mutasavver değildir. Zât-ı âlileri ve rüfeka-yı mesaileri gibi fedakâr ve sâhib-i azim zevat tarafından sevk ve idâre edilen Hindistan dâvâsının da pek uzak olmayan bir zamanda muvaffakiyet-i kâmile tetevvüç edeceğinden tamamen ümidvar bulunuyoruz. Ve bunun için dua ediyoruz. Tarafımızdan ihraz olunan zaferde Hindistan için de mühim bir hisse-i şeref vardır. Bilhassa himmet-i âlileriyle temin buyurulan muavenet-i maddiye ve iane paraları Türkiye dâvâsının tahakkuku yolunda pek ziyâde işimize yaramıştır. Bundan sonra dahi devam edecek müzaherat-ı maneviyeniz suret-i nihaiyede akd olan sulhumuzun tesriine ve âmâl-i milliyemizin temamen istihsaline yardım edecektir.

Bilhassa ordumuzun bimisal kahramanlığı ile Yunanlılar'dan kurtarılan yüzbin kilometre murabba arazide sakin milyonlarca ahali elbisesiz, me'vasız ve erzaksız bir hâlde yaklaşan kışın tesiratına maruz bulunmaktadırlar. Yunanlılar'ın gayr-i kabil-i tasavvur vahşetleri tahripkârlığı yüzünden bu vaziyete düşen Türkiye Müslümanları, Hindistan'daki din kardeşlerinin vasi surette muavenetlerine muhtacdırlar. Türkiye halkı hakkında daima yüksek bir alâka ile hareket eden ve her fırsatta samimî teveccühatını izhar eyleyen bütün Hindli kardeşlerimize hürmetkâr selâmlarımızı ve tahiyyatımızı arza tavassut-ı âlilerini rica eder ve zât-ı âlilerine ihtiramat-ı kalbiyemi arzeylerim efendim. T.B.M.M. Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal"[1].

[1] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri*, , 1964, 479-480. Ankara

BİBLİYOGRAFYA

A Genuin History of Nadir-Cha, London, 1741.

AGABEKOV, G.S., ÇK za Rabotoy, Berlin, 1931.

AHAL (AKHAL), "Tekke Expedition by a Russian Officer", İng. terc., United Service Magazine, August 1881, III.

AKÇURA, Y., Türkçülük. Türkçülüğün Tarihî Gelişimi, İstanbul, 1978 basımı.

AKÇURA, Y., "Geçen Yıl-1330 Senesi", Türk Yurdu, 18 Mart 1915.

AKTEPE, M., "XV. ve XVI. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair", Türkiyat Mecmuası, 8 (1953).

ALİ, S.A., "The Muslim Political Thought During the Khilafat Movement in India", A paper delivered at a World Seminar on Muslim Political Thought During the Colonial Period, London, 6-9 August, 1986.

ALİKHANOV-AVARSKY, M., "Zakaspieskie Vospominanie", Vestnik Evropi, Petersburg, 1904.

ALİKHANOV, C.C., The Russians in Central Asia, İng. terc., London, 1865.

ALLEN, W.E.D., And MURATOFF, A., Caucasian Battlefields, Cambridge, 1953.

ALLWORTH, E., Central Asia: A Century of Russian Rule, London, 1967.

ALP, I., "Tarihte Türklerin Bulgarlaştırılması", Türk Dünyası Araştırmaları, 37 (1985).

ANWAR-KHAN, M., England, Russia and Central Asia, Peşâver, 1963.

ARAT, R.R., "Kâşgar" madd., İslâm Ansiklopedisi.

Atatürk. Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Atatürkçülük: Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, 1. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı neşriyatı, Ankara, 1982.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, 1919-1923. Ankara, 1981, I-II.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, 1945, I-II.

ATAY, F.R., "Atatürk ve Dil", Türk Dili, Nr. 3 (1951).

ATHAR ALİ, M., The Mughal Nobility under Auranzeb, Bombay-London, 1968.

AYDEMİR, Ş.S., Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya, İstanbul, 1972.

AYVERDİ, E.H., Yugoslavya'daki Türk Âbideleri ve Vakıfları, Ankara, 1957.

AZERBAYDZHANSKAYA, SSR., Bakû, 1967.

BADEMCİ, A., Korbaşıları: 1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa, İstanbul, 1975.

BALES, W.L., Tso Tsung-tang, Shanghai, 1937.

BARTHOLD, V.V., Four Studies on the History of Central Asia, Leiden, 1962.

BATIBEY, K.Ş., Ve Bulgarlar Geldi, İstanbul, 1976.

BAYSUN, A.R., Türkistan Millî Hareketleri, İstanbul, 1945.

BAYUR, Y.H., Hindistan Tarihi, Ankara, 1947-50, I-IV.

BAYUR, Y.H., Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara, 1983 c. I-IV.

BENNIGSEN, A.A. and WIMBUSH, S.E., Muslim National Communism in the Soviet Union, London, 1979.

BENNİGSEN, A.A., and Lemercier-Quelquejay, C., Islam in the Soviet Union, London, 1968.

BENNİGSEN, A.A., and Wimbush, S.E., Muslims of the Soviet Empire, Londan, 1985.

BIYIKOĞLU, T., Trakya'da Millî Mücadele, Ankara, 1956.

BOULGER, D.C., Central Asian Portraits, London, 1880.

BOULGER, D.C., The Life of Yakoob Beg, London, 1878.

BOZKURT, M.E, Türk İnkılâbı Tarihi Dersleri. Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü Yayını, Nr. 160, Ankara, 1940.

Britanica Book of the Year, London, 1975.

BUĞRA, M.E., Doğu Türkistan Tarihi, coğrafî ve şimdiki durumu, İstanbul, 1952.

BULGARİA: Imprisonment of Etchnic Turks, London, 1986. Amnesty International'ın raporu.

BURN, R. (Ed.), The Cambridge History of India, London, 1957, C. IV.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi, Moskova, 1927, C. V.

CAFEROĞLU, A., Azerbaycan, İstanbul, 1940.

CAFEROĞLU, A., "Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücâdelesi İzleri", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı: 8-9 (1932).

CAFEROĞLU, A., "Kuzey Azerbaycan", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976.

CAROE, O., Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism, London, 1967.

CASTAGNE, J., Les Basmachis, Paris, 1925.

CEBESOY, A.F., Moskova Hâtıraları, İstanbul, 1955.

CHENG, T.F., A History of Sino-Russian Relations, Washington, 1957.

CONQUEST, R., The Soviet Deportation of Nationalities, London, 1960.

CORRESPONDENCE, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F.O.65/1150, London.

ÇOKAY, M., "The Basmajı Movement in Turkestan", The Asiatic Review, N. 24 (1928).

DABBS, J.A., History of the Discovery and Explorations of Chinese Turkestan, The Hague, 1963.

DEDE, A., Balkanlarda Türk İstiklâl Hareketleri, İstanbul, 1978.

DELİORMAN, A., Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe, İstanbul, 1975.

DEMKO, G.J., The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916, The Hague-Paris, 1969.

DONNELLY, A.S., The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740, London, 1968.

"DZHUNAİD-KHAN, King of the Karakum Desert" Central Asian Review, 1965.

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, Şecere-i Terâkime, neşr., A.N. Kononov, Moskova, 1958.

ELLIS, H.C., The Transcaspian Episode, London, 1963.

EMECEN, F.M., "Kuzey Bulgaristan'daki Kır Kesiminin Demografik Yapısı ve İskân Merkezleri", SİSAV'ın 6-7 Kasım 1986'daki Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk Mirası seminerinde verilen tebliğ.

Encyclopedia Britanica, 1974, C. 2.

Enclosures to Secret Letters from India, 1867/2, India Office, London.

ERAT, M., Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918), İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

ERASLAN, C., II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul, 1992.

EREN, C., Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi, İstanbul. 1966.

ETHERTON, P.T., In the Heart of Asia, London, 1925.

FEHER, G., Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1984.

FERİDUN BEY, Münşeatü's-Selâtin, Istanbul, 1275 H., C. I-II.

FİSHER, L., "The End of Enver Pasha", Virginia Quarterly Review, 1930.

Foreign Office 17/825 nr. seride 1877'de Kâşgar ile ilgili vesikalar, Public Record Office, London.

FOSTER, W., The Embassy of Sir Thomas Roe to India, 1615-1619, London, 1926.

FRASER, J., The History of Nadir Shah, London, 1742.

FRUNZE, M.V., Izbrannye Proizvodeniya, Moskova, 1957, C. 1.

GANDHI, M.K., Story of My Experiments with Truth, Ahmedabad, 1976.

GERAY, C., *Türkiye'den Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı, 1923-1963 İstanbul, 1962.*

GÖKALP, Z., Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1967 basımı.

GÖKBİLGİN, M.T., XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul 1952.

GÖZAYDIN, F., Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri, İstanbul, 1948.

GRODEKOV, N.I., Khivinskii Pokhod 1873 goda, Petersburg, 1888.

GRODEKOV, N.I., Voina v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881, Petersburg, 1883-1884, I-IV.

GÜNGÖR, H., "Gagavuzların Hıristiyanlığı Kabûlü ve İnanışlarındaki İslâmi unsurlar meselesi", Türk Dünyası Araş., 27 (1983).

HALAÇOĞLU, Y., Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a dair risalesi" TED. 13 (1987), İstanbul.

HAMBLY, G., Central Asia, 1969, London.

HAYIT, B., Türkistan, Rusya ve Çin Arasında, İstanbul, 1975.

HOSTLER, C.W., Turkism and the Soviets, London, 1957.

HOWORTH, H., History of the Mongols, London, 1880, 2/11.

İBRAHİMBEYLİ, H.M., Rossiya i Azerbaycan v Pervoy treti XIX veka, Moskova, 1969.

İGNATİYEV, N., Missiya ve Khivu i Bukharu v 1858 g., Petersburg, 1897.

IKRAM, S.M., Muslim Civilization in India, London, 1969.

İLYASOV, A., Prisodinenie Turkmenii k Rossii, Aşkabad, 1960.

İNALCIK, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", Belleten, Nr. 46 (1948).

IQBAL, A., Writings and Speeches of Maulana Mohamed Ali, Lahor, 1963.

IQBAL, A., Speeches and Statements of Iqbal, Lahor, 1948.

İNAN, A., "Atatürk ve Dil", Bilgi Mecmuası No. 230-231.

İrade, Hâriciye, Nr. 7327, Başbakanlık Arşivi.

İRONS, W., "Variation in Political Stratification among the Yomud Türkmen Anthropogical Quarterly, 44 (1971).

İstoriya Azerbaycana SSR., Bakû, 1958, C. 1.

İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma Ata, 1967, C. I-II.

İstoriya Turkmenskoy SSR., Aşkabad, 1957, C. I.

İstoriya Uzbekskay SSR., Taşkent, 1967-1968, I-III.

JUMDAR, R.C., History of the Freedom Movement in Indi, Kalküta, 1962.

KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1984.

KAFESOĞLU, İ., "Türk-Bulgarların Tarih ve kültürlerine kısa bir bakış", Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı: 10-11 (1983)

KANDEMİR, F., Enver Paşa'nın son günleri, İstanbul, 1943.

KANDEMİR, F., "Enver Paşa'nın Ölümü", Resimli Ay Mecmuası, İstanbul, 1950.

KARRİYEV, A ve Rosliyakov, A., Kratki Oçerk Istorii Turkmenistana, 1868-1917, Aşkabad, 1956.

KAZEMZADEH, F., The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, 1951.

KAZEMZADEH, F., Russia and Britain in Persia, 1864-1914, London, 1968.

KENEDDY, P., The History of the Great Moghuls, Kalküta, 1905, I-II.

KHALFİN, A.N., Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, İng. terc. London, 1964.

KIERNAN, V.G., "Khashgharia and the Politics of Central Asia, 1868-1878", Cambridge Historical Journal, II/3 (1955).

Klassiki Turkmenskoy Poezii, Moskova, 1955.

KLİMOVİCH, L., Islam v Tsarskoy Rossii, Moskova, 1936.

KRADER, L., Peoples of Central Asia, Indiana Univ. Pub., 1966.

KORKMAZ, Z., Türk Dilinin Tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi, Ankara, 1963.

KORKUD, R., Komünist Bulgaristan Dosyası, Ankara, 1986.

KURAT, A.N., Türkiye ve İdil Boyu, Ankara, 1966.

KURAT, A.N., Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970.

KURAT, A.N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

KUROPATKİN, A.N., Kashgaria, İng. terc., Kalküta, 1882.

KUROPATKİN, A.N., Turcomania and Turcomans, İng. terc., F.O.65/1098. London.

KUTAY, C., İlk Türk Cumhuriyeti, İstanbul, 1960.

KÜTÜKOĞLU, B., Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri 1578-1590, İstanbul, 1962.

LANG, D.M., A History of Georgia, London 1962.

LANG, D.M., The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832, New York, 1957.

LENCZOWSKI, G., Russia and West in Persia, 1918-1948, New York, 1949.

Literature Turkmenii, Moskova, 1934.

MACGHAN, J.A., Campaigning on the Oxus, London, 1874.

MACKENZIE, D., The Lion of Tashkent: The Career of General M.G. Cherniaev, Univ. of Georgia, 1974.

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, Mir'at-ı Hakikat neşr. İ. Miroğlu, İstanbul, 1983.

MAHTUM, KUL. Turkmenskoy SSR., Aşkabad, 1961.

MAHTUM-KULİ, Sbornik Statei o dzhuzni i tvorchetva poeta. Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR., Aşkabad, 1960.

MAKSHEYEV, A.I., 2 Istoriçeşkiy obzor Turkestana: nastupatel'noga dvezheniya v nego Russkikh, Petersburg, 1890.

MANOF, A.I., Gagavùzlar, Ankara, 1939.

MARVIN, C., The Eye-Witnesses' Account of disastrous Russian Campaign against the Akhal Teke Turcomans, London, 1880.

MEHMED ATIF, Kaşgar Tarihi, İstanbul, 1300 H.

MICHELL, R., The Russians in Akhal, India Office, F.O. 65/1150. London.

MILLER, F.A., Dimitri Milyutin and the Reform Era in Russia, Vanderbilt Univ. Press., 1968.

MILYUTİN, D.A., Dnevnik D.A. Milyutina, ed. by P.A.Zaionchkovskii, Moskova, 1947-1950, I-IV.

MORELAND, W.H. From Akbar to Aurangzeb, London, 1923.

MUJEEB, M., The Indian Moslems, London, 1967.

NAMIK, H., Türk Dünyası, İstanbul, 1932.

NAPIER, G.C., Collection of Journals and Reports received from Capt. the Hon. G.C. Napier, on Special Duty in Persia, 1874, London, 1876.

Naseleniye SSSR. Po Dannym Vsesoyunoy perepisi naseleniya 1979 goda. Moskova, Politzdat, 1980.

NAZAR, T., Doklad o literature Turkmenskoy SSR", Peryi Vesoiuzny S'zed Sovetskikh pisalei 1934, Moskova, 1934.

NEWTH, J.A., "The 1970 Soviet Census", Soviet Studies, Glasgow, 1972-73.

NYMAN, L.E., Great Britain and Chinese, Russian and Japanese interests in Sinkiang 1918-1934, Malmö, 1977.

O'DONOVAN, E., The Merv Oasis: Travels and advantures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months residence among the Tekes of Merv, London, 1882, 1-II.

Oppression and Discrimination in Bulgaria, London, 1986.

ÖGEL B., İslâmiyetten önce Türk Kültürü Tarihi, Ankara, 1962.

PAHLEN, K.K., Mission to Turkestan, New York, 1964.

PARK, A., Bolshevism in Turkestan: 1917-1927, New York, 1957.

Parlamentary Papers 1878, LXXX, British Museum, London.

"Persia", Central Asian Review, Nr. 4 (1956).

PETRUSEVITCH, N., The Turkomans, İng. terc., F.O. 65/1132, London.

PIERCE, R.A., Russian Central Asia, 1867-1917; A Study in Colonial Rule Univ. of California Press, 1960.

PIPES. R., The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923, Cambridge Mass., 1964.

QURESHI, I.H., The Administration of Mughal Empire in India, Delhi, 1973.

RAWLINSON, H.C. England and Russia in the East, London, 1875.

Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir T.D. Forsyt 1875, India Office.

RESULZADE, M.E., Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü, İstanbul. 1340.

RIEBER, A.J. (Ed.), The Politics of Autocracy: Letters of Alexandre II to Prince A.I. Baryatinskiy 1857-1864, The Hague, Paris, 1966.

RIZA, B., "The Cultural Heritage", Studies on the Soviet Union, Nr. 11 (19)

ROMANOVSKİY, D.I., Zametki po Sredne-Aziatskomu voprosu, Petersburg, 1868.

"Russian Advance in Asia", Political and Secret Memoranda, C. 57-75, In. Office.

SAFAROF, G., Kolonialnaia revolyutsiia, Taşkent, 1922.

SAMOYLAVİCH, A., "Materialy po Sredneaziatsko-Turezkoy Literature", Zapis Vostochnago Otdeleniya Imp. Arkeol. Obşestva, XIX, 1909-10, Petersburg.

SARAY, M., "Türk Dünyasını Uyandıran Adam": Gaspıralı İsmail Bey, 1851-1914 Emel Dergisi, sayı: 135 (Mart-Nisan 1983), 114-133.

SARAY, M., "1874'de Kâşgar'a gönderilen Türk subayları", Türk Kültürü Araştırmaları, XVII-XXI/1-2, Ankara, 1979-1983.

SARAY, M., Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984.

SARAY, M., Dünden Bugüne Afganistan, İstanbul, 1981.

SARAY, M., Rusyanın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975.

SARAY, M., Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, 1984.

SARAY, M., "XIX. asırda Türkmenlerde Demokrasi Anlayışı ve Parlâmento", Türk Kültürü Dergisi, sayı: 197 (1979).

SARAY, M., "Rusya'nın Asya'da Yayılması", Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: 10-11 (1979-1980).

SARAY, M., Türk-Afgan Münasebetleri, İstanbul, 1984.

SARAY, M., "Atatürk ve Türk Tarihi", Türk Kültürü, Sayı: 249 (1984), 1-18.

SARAY, M., Afganistan ve Türkler, İstanbul, 1987.

SARAY, M., Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey 1851-1914, Ankara, 1987.

SARKAR, J., Mughal Administration, Kalküta, 1924.

SARKAR, J., Fall of the Mughal Empire, Kalküta, 1932.

SCHUYLER, E., Peter the Great, New York, 1884.

SCHUYLER, E., Turkestan, London, 1876, I-II.

SEDELNİKOV, A.N., Kırgızkiy Kray. Rossiya XVIII, Petersburg, 1903.

SERTKAYA, O. F., "Atatürk'ün Dil Politikası", Türk Kültürü, sayı: 49 (1966), sayı: 61 (1967).

Seydi Ali Reis, Mir'atü'l-Memalik, İstanbul, 1313.

SEYMOUR, B., Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924, Cambridge Mass., 1968.

SHAHMATOV, F.V., Kazakhskaya Pastbischno-kochevaya obshchina, Alma-Ata 1964.

SHAW, P., Visit to High Tartary, Yarkand and Kashgar, London, 1871.

SHEEHY, A., "The End of the Khanate of Khiva", Central Asian Review, 1967.

SHTEINBERG, F.L., Ocherki istorii Turkmenii, Moskova, 1934.

SINGH, S.A., A History of Khokand, Lahore, 1878.

SKALOV, G., "Sotsialnaia priroda basmachestva v Turkestana", Zhizn Natsionalnosti, Nr. 3-4 (1923).

SKOBELEV, M.D., Siege and Assault of Denghil Tepe, İng. Tecr., London, 1881.

SOKOL, E.D., The Revolt of 1916 in Rusisan Central Asia, Baltimore, 1954.

STEWART, C.E., The Turcomans, F.O. 65/1131, Public Record Office, London.

STUMM, H., Russia's Advance Eastward, İng. terc., London, 1875.

STUMM, H., Russia in Central Asia, İng. terc., London, 1885.

SÜMER, F., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", Belleten Sayı: 83 (1957).

SÜMER, F., Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü, Ankara, 1976.

SYKES, P., History of Persia, London, 1930, I-II.

ŞAHİN, İ., "Bulgaristan'da Bellibaşlı şehirlerin Nüfus ve iskân merkezleri", SİSAV'ın 6-7 Kasım 1986'da Bulgaristan'da Demografik ve Kültürel Türk mirası seminerinde verilen Tebliğ.

ŞAPOLYO, E.B., "Atatürk ve Uç Kılıç", Türk Kültürü, sayı: 35 (Kasım 1965)

ŞİMŞİR, B.N., Rumeliden Türk Göçleri, Ankara, 1968-1970, I-II.

ŞİMŞİR, B.N., Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Ankara, 1993.

ŞİMŞİR, B.N., İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938, Ankara, 1984, C. 4.

TAAGEPERA, R., "The 1970 Soviet Census", Soviet Studies, Glasgow, XXII (1971-1972).

Tarih-i Lütfî, İstanbul, 1328, VIII.

TAYMAS, A.B., Kazan Türkleri, Ankara, 1966.

TEKİNER, S., "Sinkiang and the Sino-Soviet Conflict", Bulletin, 1967.

TEKİNER, S., "Azerbaycan", Studies on the Soviet Union, Munih, 1971.

Tercüman-ı Hakikat, İstanbul, 1295 H. (1878), nr. 109 ve 481.

TERENTYEV, M.A., İstoriya Zavoyeniya Sredney Azii, Petersburg, 1906.

"The Journal Molla Nasreddin and its influence on political satire in Revolutionary Persia, 1905", Central Asian Review, Nr. 8 (1960).

"The Kachak Movement in Azerbaycan", Central Asian Review, X (1962).

"The Literature of Azerbaycan", Central Asian Review, 8 (1960).

"The Persian Revolution of 1905", Central Asian Review, 10 (1962).

"The Revolt in Transcaspia 1918-1919", Central Asian Review, 1958.

"The 1917-1920 uprising in Persian Azerbaycan", Central Asian Review, Nr. 8 (1960).

TOGAN, A.Z.V., "Azerbaycan Etnografyasına dair", Azerbaycan Yurt Bilgisi, sayı: 15 ve 18 (1933).

TOGAN, A.Z.V., Hâtıralar, Istanbul, 1969.

TOGAN, A.Z.V., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942.

TOGAY, M.E., Yusuf Akçura'nın Hayatı, İstanbul, 1944.

Topkapı Sarayı Arşivi, "Özbek Hanlarından Mektuplar", nr. 5489 ve 9696.

TOYNBEE, A.J., A Study of History, London, 1935, C. I.

Trudy Instuta İstorii Arkheologii Ethnografii, Aşkabad, 1958, C. IV.

TURAN, O., Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965.

Türkmen Sovyet Edebiyatının Tarihi boyunca Ocherk, Aşkabad, 1958, I.

"Turkmenistan", Central Asian Review, 1958.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 24.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Ankara, 1980, I-III.

Türkiye'de Muhammed İkbal, İstanbul, 1962.

UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Tarihi, Ankara, 1949-56, C. III.

VAİDYANATH, R., The Foundation of the Soviet Central Asian Republics, New Delhi, 1967.

VAMBERY, A., Central Asia and Anglo-Russian Question, London, 1874.

VAMBERY, A., History of Bukhara, London, 1873.

VENİUKOFF, M.S., "The Progress of Russia in Central Asia", İng. terc., Political and Secret Memoranda, C. 17, India Office, London.

VASILIEV, A.A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türk. terc., İstanbul, 1943.

WEIL, CAPT., "La Tourkmenie Et Les Tourkmenes", Journal Des Sciences, Paris, 1880, Vol. 26.

WEN-DJAN-CHU, The Moslem Rebellion in Northwest China, 1862-1878, The Hague, Paris, 1966.

WHİTİNG, A.S., Sinkiang: Pawn or Pivot?, Michigan, 1958.

WIMBUSH, S.E., "Divided Azerbaycan: Nation Building Assimilation, and Mobilization between three states", Soviet Asian Ethnic Frontiers, Ed., by, W.O. McCagg, Jr. ve Brain D. Silver, NewYork Oxford, 1979.

WOODDRUFF, P., The Men who ruled India: The Founders, London, 1953.

C.E., Khurasan and Sistan, London, 1900.

Yıldız Esas Evrakı, Kısım 33, Evrak 1481, Zarf 72, Karton 91'de "Kâşgara giden istihkâm yüzbaşısı Ali Kâzım Beyin Lâyıhası", Başbakanlık Arşivi.

ZAIDI, M., Evolution of Muslim Political Thought in India, New Delhi, 1975.

ZENKOVSKİY, S.A., Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge Mass, 1967.

ZINOVEV, I.A., Russia, Angliia i Persiia, Petersburg, 1912.

DİZİN

—A—

Abaza 36, 210
Abbas Kulu Ağa Baki hanlı, 72
Abbasiler 201
Abdeli, 163
Abdülaziz Han 153, 154, 172, 173
Abdülhakim Kut Muhammedoğlu, 146
Abdülhakim, 169
Abdülhamid II., VII, 16, 35, 157
Abdülhamid Süleyman Yunus Çoban, 127
Abdülhamidoğlu, N., 208
Abdülkadir El-Badavni, 188
Abdullah Şair, 72
Abdülmecid Efendi, 51
Abdürrahim Bek Hakverdili, 72
Abdurrahman Abkabad, 91, 112
Abdurrauf Fıtrat, 127
Abdürreşid İbrahim, 94
Abdürresul Han, 4
Abdüssettar Kadı, 146
Abidcan Mahmud, 95
Abilof, İBrahim, 213, 214, 215
Abuzer Gaffari, 218
Acaroğlu, T., 194
Adil Şahlar, 172, 174, 175
Afgar. 4, 163, 164, 165, 167
Afganistan, 4, 26, 29, 37, 39, 57, 59, 110, 113 143, 147, 152, 163, 164, 165, 167, 173, 174 187, 215
Afganlar, 38, 60, 169, 182, 185, 204
Afrika, 20
Afşar Türkmenleri, 63, 203, 204
Afşarlar, 71, 103, 129, 204
Agabekov G.S. 112
Agra Delhi, 185, 189
Agra, 174, 177
Ağa Muhammed Han, 64
Ağaoğlu Ahmed, VIII, 21-23, 54, 119, 206
Ahdi Bağdadi, 72
Ahmed Daniş, 93
Ahmed Muhtar Bey, 912
Ahmed Şah Durrani, 185
Ahmed Şah, 184
Ahmed Yesevi, 121
Ak-Molla 146
Ak-Tağlık Fırkası, 149
Ak-Tağlık, 148
Akça, 163, 164
Akçura, Yusuf, 25
Akçura, Yusuf, VI, 21-23, 54, 94
Akdeniz, 31
Akhalı, 133
Akkoyunlu Türkmen Devleti, 62
Akkoyunlular, 203
Akmescid, 80, 115, 150
Aksu, 149, 156, 158
Akşehir, 6
Aktepe, Münir, 194
Alaş-Orda Kazak Hükümeti, 101, 102, 103
Alasya, H.F., 201
Aleksandr II. 81
Alemgir I., 188
Alemgir II. 185
Ali Fuad Paşa, 2, 5, 35, 39
Ali Han (Alikhanve-Avarsky), 130, 140
Ali Han Avar, 140, 141, 210
Ali Han Bökay H an, 96, 102
Ali Hazmi, 72
Ali Kazım Bey, 153
Ali Kulu Han, 167
Ali Said Paşa, 153
Ali Şir Nevai, 121, 126
Ali Topçubaşı, 97
Ali S.A.., 48, 49, 51, 52
Alibek Hüseyinzade, 21, 22, 23, 72
Alieli, 164
Alikhanov, C.C., 80
Alikhanov, M. 130
Alim Kul, 84, 150
Alimcan Barudi, 207
Allah-verdi, 146
Allworth, 102, 105, 115, 125, 127, 142, 143, 146
Alma Ata, 115
Almanlar, 208, 218
Almanya, 27, 37, 39, 45
Alp İlker, 195
Alparslan (Sultan), 61
Alptekin, İ.N., 60, 158, 161
Altay Türkleri, 210

Altın Altay, 30, 31, 32
Altın Orda Hanı, 227
Altın Orda Hanlığı, 208
Amandurdu Akamışoğlu, 146
Ambar Mamak, 115
Amerika, 23, 46, 83, 91, 117, 199
Amerikan Hükümeti, 71
Amuderya, 115
Anacan, 146
Anadolu Türkleri, VI, 30, 32, 216
Anadolu, VII, 1, 2, 5 14, 15, 38, 40, 44, 46, 50, 55, 201, 203, 205, 215
Andhoy, 163, 164
Andican, 116
Andican, 92
Andreasyan, H.D., 63
Ankara, 4, 5, 9, 13, 51, 52, 61, 212
Anwar-Khan, M. 82
Apak Hoca, 148, 149
Arab Alfabesi, 53, 118
Arabistan, 50
Aral Gölü, 80, 87
Arap Emperyalistleri, 36
Arap Müslümanları, 35
Arap Ülkeleri, 117
Arapça, 34, 56
Aras, 61, 65
Arat, R.R., 148
Argunlular, 166
Arna-Satlık, 146
Arnavutluk, 57
Asaf Han, 171
Aslan Ağa, 172
Astara, 203
Astrahan, 63, 78, 131, 209
Asya'da İlk Sovyet İhtilali, 32
Asya, 20, 55, 59, 89, 215
Asya-yı Vusta, 38
Aşkabad, 138, 139, 140
Atabek, 146
Akşehir, 6
Ataist, 121
Ataistlik, 117
Atakafahan Türbesi, 189
Atalay, Besim, 23
Atatürk Kültür Merkezi, X
Atatürk Türk Dünyası, 126
Atatürk ve İslam Dünyası, 29
Atatürk, VI, VIII, IX, X, I, 2, 4, 5, 6, 13, 15, 18, 19, 20, 21, 42, 45, 46, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 163
Atay, F.R: 56
Athar Ali M., 176
Attila, 22, 193
Avar Hakanlığı, 193
Avarlar, 193
Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Sözleşmesi, 195
Avrupa, 23, 24, 40, 59, 79, 81, 94
Avrupalı(lar), 17, 18, 108, 171
Avusturya, 29
Aydemir Ş.S., 8, 26, 112
Aymak (Oymak), 165
Ayverdi, E.H., 198
Azer, S. 206
Azerbaycan Cumhuriyeti, 11, 70, 71
Azerbaycan Hükümeti, 68
Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, 9
Azarbaycan Sovyet Hükümeti, 13
Azerbaycan Türkleri, 7, 3, 15, 26, 61, 62, 64, 66, 68, 70, 71, 73, 128, 202, 203, 207
Azerbaycan, IX, X, 4, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 24, 25, 27, 34, 35, 36, 62, 63, 64, 67, 69, 70, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 203, 204, 212, 213, 214, 215, 216
Azeriler, 63
Azeriler, VII, 9, 33, 63, 65, 142, 202, 205

—B—

Baas Partisi, 201
Baba Şair, 146
Babür Şalı, 76
Babür Türk Devleti, 42
Babür, 77, 126, 166, 168, 188
Babürler, 165
Bacı Doa, 181, 182
Bademci A., 109, 113
Badehşan, 163, 164, 173
Bahadır Şah, 179, 186, 187
Bakü Şark Milletleri Kongresi, 11
Bakü, 9, 26, 34, 35, 61, 64, 65, 111
Bala Murgab, 163, 164
Bala M. 66, 208
Bales W.L., 154
Balkan Antantı, 57

Balkan Harbi, 21, 24, 53, 194, 196, 197
Balkan Paktı, 57, 58, 60
Balkanlar, 16, 56, 58
Bami, 137
Bangladeş, 42
Banipat, 166, 167
Barthold, V., 77, 79, 129, 206
Baryatinski, A.İ., 81
Basmaçi Hareketi, 108, 109
Basra Körfezi, 205
Başkırd Cumhuriyeti, 107
Başkırd komünist Partisi, 101
Başkırd Otonom Cumhuriyeti, 209
Başkırd Tatar A.Z.R., 209
Başkırd Türkleri, 78, 209
Başkırd, 107
Başkırdeli, 209
Başkırdistan, 89
Başkırdlar, 89, 102, 108, 131, 207, 209
Batı Sibirya, 193
Batı Trakya Cumhuriyeti, 196
Batı Trakya Devlet-i Muvakkatesi, 196
Batı Trakya Türkleri, 196, 197
Batı Trkistan, 75, 148, 205
Batı Türkleri, 56
Batı Türkmenistan, 131, 133
Batbey, K.S., 197
Batu Han, 76
Batum, 6
Bayar, C., 54
Bayetler, 206
Baykara H., 7, 9, 65, 67
Bayram Han, 167, 168
Baysun, A.R., 112, 115
Baytursun Ahmed., 127
Bayur, Y.H., 26, 30, 47, 48, 50, 111, 166, 168, 169, 170, 174, 175-179, 181-184, 186-191
Beğ Muhammed, 146
Bek Kulu, 156
Bekir Sami Bey, 2
Belcuvan, 112
Belh, 163, 164, 173
Belücistan, 206
Bendesen Kalesi, 134
Bengal Gücerat, 189
Bengal Müslüman Birliği, 49
Bengal, 166, 169, 176
Benningson, A.A., 116, 209, 210
Berdi Karbabayoğlu, 146
Berdi Murad Han, 134, 135
Berk, b. 201
Berlin, 94
Beybağlu, 206
Bıyıkoğlu, T., 197
Bihar, 169
Birleşmiş Milletler, 71
Biruni, 122
Bizans, 19, 45, 61
Boçağçi Türkleri, 206
Boğal, 182
Boğazlar, 50
Bökey Han, 101
Bolşevik İhtilali, 7, 25, 27, 67, 96, 104, 106, 122, 142, 207, 208
Bolşevik Rejimi, 123
Bolşevik Rusyası, 32-35
Bolşevik(ler), 7, 9, 11, 12, 32, 33, 34, 36, 111
Bolşevizm, 12
Bombay, 48
Boris Han (859-890), 193
Boşnaklar, 198
Boulger, D.C., 134, 148, 149, 150, 151, 153
Budapeşte, 94
Buğra, M. Emin, 158, 159, 160
Buhara Cumhuriyeti, 5, 104, 114, 115
Buhara Emirliği, 85, 103
Buhara Hanlığı, 78, 132, 147
Buhara Şura Cumhuriyeti, 211
Buhara, 3, 4, 5, 6, 8, 38, 39, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 100, 103, 104, 109, 114, 115, 126, 131, 132, 134, 148, 151, 153, 163, 211, 212
Buharalı Müşfik, 188
Buharalı(lar)5, 104, 112
Bujnurd, 136
Bulgar Türkleri, 193
Bulgaristan, 57, 193-196, 198
Burn, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 179, 180, 181
Büyük Orda, 78
Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 109, 120
Büzürg Han 150, 151

—C—

Cafer Cabbarlı, 72
Caferoğlu, A., 64, 66, 72, 206

Cambridge, 45
Camiat'ü'l-Ulema, 48
Carce, O., 16, 18, 54, 68, 69, 111, 112, 118, 127
Cebesoy, A.F., 35
Celalabad, 164
Celil Mehmed Kuluzade, 72
Cemal Paşa, 37, 38, 111
Cemaleddin Afgani, 17
Cengiz Aytmatov, 119
Cengiz Han, 76
Cevat Han, 64
Cezair, 83
Cheng, T.F., 159
Cidde, 49
Cihangir Hoca, 150
Cihangir, 170-172
Conquest, R., 128
Culfa, 203
Cumhuriyet Arşivi, 4
Cüneyid Han, 105-109, 142-14
Cunganya Kalmukları, 148

—Ç—

Çağatay Hanedanı, 148, 165
Çağatay Türkleri, 164
Çağrı Bey, 129
Çaldıran, 62
Çanakkale, 42
Çankaya, 5, 6
Çarju, 115
Çarlık Rusyası, 78, 79, 96
Çavdar, 164
Çavuş, M., 195
Çeçen, 210
Çepni Türkleri, 193
Çerkaskiy, 78

Çerkes Yusuf Bey, 153
Çemayev Gen., 84, 85
Çin Kılıç Han Nizümül-Mülk, 179-184
Çin, 75, 78, 80, 83, 122, 149, 152, 154-157, 159, 160
Çinkent, 84, 115, 150
Çinliler, 87, 149, 156, 157, 161
Çizak, 85, 115
Çokay, M., 110
Çoban, 112

—D—

Dış Türkler, VII, IX, 1
Dilde Fikirde ve İşde Birlik, 56
Dinşe, 4
Divan-ı Lüğatit-Türk, 148
Donnelly, A.S., 78, 89, 209
Dost Muhammed Han, 146, 163

—E—

East Malia Company: 177
Ebulberekât: 179
Ebul Fadl Allami: 188
Ebul Gazi Bahadır Han
Ebul Hayr Han: 76, 78
Emirli Mevlana Şeyh Hseyin: 188
Edirne: 50
Efendizade: 97
Ekbernâme: 168
Ekber Şah: 167, 170, 175, 186, 189
Ellis, H.C. 108
Emanullah Han: 37, 58
Emecen, F.: 194
Emir İsmail: 148
Emir Âlim Han: 103
Encümen-i Azad-ı Turkistan: 117
Endonezya: 117
Enver Paşa: 24-27, 104, 110-114
Erat, M: 54
Eren, C.: 198
Erdebil: 62, 203
Ergaş Korbaşı: 109
Erim, N.: 202
Erivan: 63
Ermeniler: 7-12, 32-34, 39, 64-67, 102, 112
Ermenistan, 10, 12, 13, 64, 68
Ersarı: 164
Erzurum: 12
Esterabat: 204
Etherton, P.T.: 110
Evliya-Ata: 115, 116
Evzengzib: 173, 174, 176, 178, 187

—F—

Fahrettin Paşa: 39
Farabi: 22, 122, 216

Farsça: 56, 71
Fazıl Han: 188
Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: 68
Feher, G.: 193
Felemenkliler: 171, 176
Fergana: 75, 105-110, 116
Fergana Cephesi, 109
Fergana İhtilal Komitase: 109
Ferhat Paşa: 62
Feridun bey Münşeatı: 77
Ferruh Siyer: 179
Fevzi Paşa: 38
Feyzi Bobi: 5
Feyzhanî Hüseyin: 207
Feyzullah Hoca: 114
Fisher, A.: 208
Fin-Ogur: 15
Fletcher, A.: 163
Forsyth, D.: 152, 153
Foster, W.: 171, 172
Fransa: 22-28, 30, 79, 83
Fransız İhtilali: VIII, 16
Fransızlar: 39, 40
Fraser, J.: 182, 183
Fraser-Tydler, W.K.: 163, 164
Frunze, Gen.: 100, 104, 107-110
Fuad Bey: 2, 3
Fuzulî: 72

—G—

Gafuri, Mecit: 207
Gagauz(lar): 193, 194, 195
Gaib-Nazar-ı Çimyani Hüveyda: 126
Galdan: 148
Gandhi, M.K.: 47
Garaca-Burun-oğlu: 146
Garb Devletleri: 33
Garblılar: 33
Garb Türkleri: 57
Gaspıralı İsmail Bey: X, 17, 21, 56, 57, 93, 97, 118, 127, 146
Gayip Verdi Miskin Kılıç: 146
Gazioğlu, A.: 201
Gazne: 164, 182, 185
Gazneli Mahmud: 165
Gance: 64
Genç Buhâralılar: 93, 103
Genç Hiveliler: 93, 104, 106, 142
Geray, C.: 198
Germen: 25
Geyikli: 206
Gılzay: 163, 204
Glastnost: 125
Göklenler: 71, 146, 205
Göktepe: 133, 140, 146
Göktürkler: 61, 75
Görgön: 204, 206
Gözaydın, F.: 198
Gorçakov, Prens: 82, 83, 125
Gowdenler: 206
Grodekov, N.I.: 87, 92, 130, 134, 136, 139, 140, 147
Gülcemal Hanım: 140
Gülbeden Beyim: 188
Güney Azerbaycan: 61, 62, 67, 69, 203, 206
Gümülcine: 196
Güngör, Harun: 194
Gürcistan: 10, 37, 64, 68
Gürcüler: 7, 9, 67
Gulca: 158
Gucerat: 181

—H—

Hacıbayram Veli: 6
Hadım Süleyman Paşa: 171
Habi Han: 189
Hakim Han Töre: 156
Hâkimiyet-i Milliye: 14
Hakverdili: 72
Halaç Türkleri: 163, 204
Halife: 40, 41
Halil Paşa: 11
Hambly, G.: 149, 150
Hamdi Bey (Tbarzon Mebusu) : 12
Hâmid Âlimcan: 127
Hamdullah Suphi Bey: 23, 212
Hamid-üd-Din Bahadır Han: 189
Hamse Türkleri: 206
Hanay-i Nakli Makal: 188
Hanikov, V: 81
Harezm: 105, 109, 115, 122, 144
Harezm Cumhuriyeti: 114, 115
Harezm Halk Cumhuriyeti: 105

Harezm Komünist Partisi: 106
Harezmî: 122
Hasanbek Zerdâbî Melikzâde: 72
Hayber Geçiti: 182
Haydarabad: 181, 186
Haydar Kulu Han: 179
Haydar Şah: 79
Hayıt, B.: 92, 94, 102, 104, 109, 113, 114, 116, 157-161
Hazar Denizi: 9, 63, 75, 87, 110, 115
Hazarlar: 61
Hekim Ecmel Han: 50
Hemedan: 206
Henderson, G.: 152
Herat: 164
Heratlı Meylî (Mirza Kulu): 188
Hersek: 197
Hezareler: 165
Hicaz: 49
Hidiv'i Neş'eteyn: 188
Hilâfet Komitesi: 36, 42, 46, 51
Hilâfet Konferansı: 48
Hind Denizi: 176
Hind-i Çin: 187
Hindi Kuş: 165, 166, 174, 175
Hindili: 176
Hindistan: 26, 37, 40, 49, 52, 63, 78, 83, 111, 122, 152, 163, 165, 166-175, 177, 181, 182, 184-186, 188, 189, 191, 221
Hindistan İngiliz Valiliği: 87, 155, 156
Hindistan İşleri Bakanı: 50
Hindistan Kongre Partisi: 42
Hindistan Merkezî Hilâfet Komitesi: 221
Hindistan Müslümanları: 35, 40-45, 51
Hindu-Müslüman Konferansı: 47
Hive: 4, 6, 39, 78, 82-88, 91, 93, 101-106, 126
Hive Hanlığı: 129-132, 134, 143-147, 151 153
Hive İhtilal Komitesi: 105
Hiveliler: 8§
Hoca Abd'üs Şehid: 188
Hoca Abdülmecid Asaf Han: 168
Hoca Hüseyin Senai (Meşhedli): 188
Hoca Muhammed Parsa Efendi: 85
Hoca Nazaroğlu: 126
Hoca Niyaz Hacı: 158, 159, 160
Hoca Nizam-üd-Din Ahmed: 188
Hocend: 85
Hokand Hanlığı: 8, 78, 79, 82-84, 87, 101-103, 116, 131, 132, 134, 149, 151, 153
Hollanda: 83
Hollandalılar; 171
Horasan: 75, 79, 185, 204, 205
Horasanî Türkleri: 206
Hostler, W.: 23, 67, 68, 73, 160, 161
Hoten 156, 158
Howorth, H.H.: 76, 77, 79, 129
Hoy: 203
Hristiyan Garb Âlemi: 33
Hristiyan Gürcüler: 64
Hudaya Han: 90
Humayun: 166, 167
Humayun Türbesi: 189
Hunlar: 61
Hüdavend-i Bâtın: 188
Hüseyin Cavid: 72
Hüseyinzâde Ali: 94

—I—

Ilyasov, A., 131, 134, 136
Iqbal, A. 46, 47
Irak, 52, 57, 201—202
Irgız Nehri, 80
Irons, W., 206
Işhan Şah Baba-Rakhim Maşrab, 126w

—İ—

İbn Sina, 22, 122, 216
İbrahim Abilov, 13, 14
İbrahim Beğ, 113
İdil-Ural Tatar Devleti, 207, 209
Ignatiyev, N., 81
İkbal Muhammed, 46, 216
İl-Geldi, 146
İli Vadisi, 151
İlminski Nikolay, 118, 119
İlyali, 115
İmam Kalan, 148
İmeni, Muhammed, 207
İmrali, 129
İnalcık Halil, 194
İnan, Abdülkadir, 56, 210
İngiliz Hükümeti, 48, 71
İngiliz(ler), 10, 12, 27, 30, 34, 39, 40, 42, 46, 48, 68, 82, 111, 140, 152, 171, 176, 177, 186, 187, 199

İngiltere, 17, 29, 30, 32, 33, 37, 40, 45, 46, 79, 83, 85, 143, 153, 154, 199, 201
İnguş, 210
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 71, 73
İran Devleti, 63
İran Türkleri, 232
İran, 10
İran, 8, 57, 60, 64-66, 71-73, 77, 79, 122, 129-131, 136, 143, 147, 163, 167, 170, 173, 175, 182, 184, 202-205, 218
İraniyan, 71
İranlılar, 62, 86, 129, 131
İshaki Ayaz, 207
İskeçe, 196
İslam Alemi, 41
İslam Birliği, VIII, 2, 3, 41
İslam Dinin, 120
İslam Dünyası, 52
İslam Kavimleri, 36
İslam Ordusu, 26
İslam Şurası, 101
İslam Türk Alemi, 38
İslam, 3, 165, 169
İslamcılık, 36
İslamın Doğuşu, 46
İslamiyet, 33, 92
İsmail Efendi, 173
İsmail Hakkı BEy, 153
İsmail Hoca, 93
İsmail Paşa, 5, 6
İsmail Suphi (Soysallıoğlu), 2, 3, 4, 114
İsmail, 117
İsfaolu, 170
İstanbul, 37, 40, 56, 77, 79, 85, 86, 87, 454, 155, 156, 178, 196, 211
İstiklal Harbi, 1
İş Bankası, 54
İşan Muhammed Sabuoğlu, 92
İtalyan, 25, 40
İtilaf-ı Müselles, 24
İttihat ve Terakki, VIII, 18, 24, 196
İzgent, 135
İzmir, 5, 50, 212
İzvestiya Gazetesi, 32

—J—

Jarring, G. 163-165
Jivkov Todor, 196
Jön Türkler, 17, 21
Jonson, W.P., 152

—K—

Kaari Kamil., 95
Kâbil, 39, 164, 165, 167, 172, 182, 185
Kâbilî Molla Âlem, 188
Kaçak Hareketi, 65
Kaçar Hanedanı, 64, 69, 71
Kafesoğlu, İbrahim, 193
Kafkas, 7, 25
Kafkas Askerî Valiliği, 132
Kafkas Cephesi, 24, 204
Kafkas Cumhuriyeti, 37
Kafkas Müslümanları, 63, 64
Kafkaslar, 16, 34, 63-65, 69, 81, 125, 131, 133, 134, 136, 140
Kafkasya, 9, 25, 36, 80, 117;-lılar., 33
Kaim Bey, 173
Kalaç Türkleri, 167
Kalmuklar, 76, 78, 129, 149
Kan-bahş, 179
Kandehar, 163, 170-173, 183, 204
Kandemir, F., 112
Kanunî Sultan Süleyman, 62
Kansu, 154
Kara Şair, 146
Kara Tağlık, 148
Karabağ, 11, 36, 64, 65
Kaçak Hareketi, 210
Karaçi, 48
Karadağ, 29; -lılar, 206
Karadeniz, 9, 31, 58
Karahan, 31
Karakale, 131
Karakalpak, 115, 129, 145;-lar, 75, 164
Karakalpak Muhtar Bölgesi, 115
Karakol, 116
Karakoyunlular, 203
Karakoyunlu Türkmen Devleti, 62
Karakum, 106, 143
Karal, E.Z., 194
Karapapaklar, 206
Karaşehir, 158
Karayiler, 206
Karkaş, 158
Karluklar, 164

Karnal, 183
Karpat, Kemal, 194, 198
Karriyev, 141
Kasım Bek Zâkir, 72
Kasım Tinistan, 127
Kaşgar, 56, 80, 148-150, 152-157
Kaşgar İngiliz Ticaret Anlaşması, 153
Kaşgarlı Mahmud, 148
Kaşgaylar, 71
Karşi, 115
Katagan, 163, 164
Kâtibî, 146
Katta-Kurgan, 86
Kaufman, Gn., 86, 134, 151
Kaulbars, Baron, 152
Kazak, 7, 17, 20, 83, 115, 129, 141, 144, 145
Kazak Anayasal Demokratik Partisi, 102
Kazak Cumhuriyeti, 115
Kazak Muhtar Hükümeti, 102
Kazak Türkleri, 78, 89, 90, 107, 128
Kazakistan, XI, X, 75, 78, 89, 90, 101, 125, 126, 128, 131, 149
Kazaklar, 75, 78, 95, 102, 103, 114, 126, 164, 209
Kazan, 24, 56, 78, 93, 106, 131, 207;-Hanlığı., 207
Kazan Otonom Tatar Cumhuriyeti, 207
Kazan Türkleri, 207-209
Kazım Karabekir Paşa, 9, 11, 13, 25
Kazvin, 206
Kebir Bekir, 97
Kemal Paşa, 39
Kemâlî, Ali Asgar, 207
Kemine, 146
Kenasarı Kasım Bey, 90
Kengerlüler, 206
Kennedy, P., 178
Kerem ile Aslı, 72
Kerenskiy, 96, 99
Kerimhan, Fatih, 207
Kerimî, Fatih, 207
Kerki, 115
Kerkük, 201
Kermin, 115
Khalfin, A.N., 81
Khan, Prof., 119
Kıbrıs, 199;-Cumhuriyeti, 199;-Türk Federe Devleti, 200;-Türkleri, 199, 200
Kıpçaklar, 164
Kıpçak Türkleri, 207
Kırgız, VII, 17, 20, 83, 129, 145, 149, 164;-lar, 75, 77, 78
Kırgız Muhtar Bölgesi, 116
Kırgızistan, XI, X, 125, 126
Kırım, 16, 24, 64, 106, 120, 128, 142, 198, 208;-Harbi, 80, 81, 131
Kırım Türkleri, 93, 128, 207, 208
Kırımal E., 116, 147
Kızılbaş, 164
Kızıl-avvat, Kalesi, 133
Kızıl-Su, 131
Kiernan, V.C., 153
Kirman, 206
Kohne-Urgenç, 115
Kolçak, (General5, 107
Kononov, R.N. 129
Konur, İ., 201
Konya, 27
Kopet Dağı, 131, 134
Korkmaz, Z., 56
Komünist Partisi, 4
Korla, 156, 158
Kosova, 197
Kossaklar, 78, 90
Kozolkov, Albay, 137
Kökdemir, N., 201
Kör Molla, 146
Köroğlu, 72
Krader, L., 147
Krasnovodosk, 131
Kruşçev, 123
Kuba, 64, 65
Kuban Kossakları, 34
Kuça, 151
Kûh Baman, 165
Kûh-ı Sefîd Dağları, 75
Kûhistan, 164
Kulyab, 116
Kumanlar, 193
Kumak, 210
Kunta, A., 120
Kurama, 150
Kurat, A.N., 7, 63, 67, 193, 208
Kurgan-Tube, 116
Kuropatkin, A.N., 133, 137, 138, 151, 152, 154, 156

Kursavi, Abdünnasir, 207
Kurum Han (803-814), 193
Kuo (Çin Elçisi5, 155
Kuşid Han, 86, 130, 132, 133
Kutadgu Biliğ, 148
Kutay, Cemal, 197
Kutupşahlar, 174, 175
Kuvay-ı Milliye, 40
Kuzey Amerika, 83
Kuzey Azerbaycan, 69, 203
Kuzay Kafkasya, 210
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 200
Küçük Orda, 78
Kütükoğlu, B., 62, 63, 206

—L—

Lahor, 45, 167, 181, 183, 189, 190
Latin Alfabesi, 54, 68, 69, 118
Lazaryev, İ.D. Gen., 134
Lehisten, 108
Lehliler, 34, 108
Lenczowski, G., 70, 71, 206
Lenin, 104, 107, 124
Leninizm, 124
Lenkoran, 64
Leverson, J.J., 137
Leyla ile Mecnun, 72
Lloyd George, 47, 50
Lomakin Gen., 132-136
Londra, 45, 50, 199
Lozan Konferansı, 199
Luça, 158
Ludi, 166
Luhorlu Şeyh Münevver, 188
Lütfi Efendi, 88

—M—

Mac Gahan, J.A., 88, 132
MacKenzie, D., 84
Macar, 15-16
Macarlar, 15
Magcan Cumabay, 30, 32, 127
Mahmud, Sultan I., 184
Mahmut Beg Terzi, 37
Mahdum Kulu, 121, 137-140, 145-146, 295
Makedonya, 197
Maksheyev, A.I., 84
Maksudi, Sadri, 207
Makü, 203
Malaban, 48
Malazgirt, 55
Malazgirt Zaferi, 201
Malezya, 117
Malva, 181
Manas, 121, 155
Mangışlak, 129
Manan, Ramiz, 127
Mangıt, 115
Manizade, D., 201
Manof, A.I., 194
Maratalar, 176, 181-182, 185-186
Marata Prensliği, 174
Markozov, Albay, 132
Marksizim, 124
Ma'rufi, 146
Marvar Racaları, 179
Marvin, 134-135
Ma-Sing-Jin, 159
Maveraünnehir, 76, 129
Mazen dâran, 204
Meçik, H.M., 195
Medine, 39, 46, 49-50
Mehmet N., 173
Mehmed Emin Resülzade, 72, 97
Mehmet Esat Çelebi, 94
Mehmet Emin Yurdakul, 23, 110
Mehmed Hâdi Şirvanî, 72
Mehmed İsa Efendi, 190
Mehmet Koyuncu, X
Mehtacı, 146
Mekke, 46, 49-50, 151, 173, 175
Mekke Şerifliği, 175
Memduh Şevket (Esendal) Bey, 9, 11, 13, 35
Me'mun, 201
Meraga, 203
Merend, 203
Mencanî, Şehabeddin, 207
Merkez Komite, 4
Merkezî Toprak Komitesi, 115
Merv, 79, 82, 115, 129, 134-135, 140
Mervli Hoca Hüseyin, 188
Mesihi, 72
Mesut Sabri, 160

Mevlana Abdullah, 188
Mevlana Abdüsselam, 188
Mevlana Alaüddin, Lârî, 188
Mevlana Hacı Muhiddin, 127
Mevlana Muhammed Hıtayi, 76
Mevlana Nesbat, 127
Megmene, 163-164
Mezar-ı Şerif, 163-164
Mısır, 41, 116
Michael, Prens, 133
Michel, R., 131-132
Milletler Cemiyeti, 201
Miller, F.A., 201
Millî Merkezî Şurası, 97
Millî Muhtar Başkırt Cumhuriyeti, 107
Millî Mücadele, 27, 32
Milyutin, D.A., 81, 135-136
Minorsky, F., 206
Mir Yakub Dulat, 102, 127
Mirazçul, 115
Mirza Abdulkadir, 4
Mirza Abdulkadir Bidil, 126
Mirza Abdulvahid Munzin, 127
Mirza Ali Ekber Sabir, 72
Mirza Fethali Ahundzade, 72
Mirza Gıyas Bey, 189
Mirza Hayıt Sahba, 127
Mirza Molla İsa Mirza Başı, 157
Mirza Muhammed Abdal Azim, 127
Mirza Muhammed Hadi Han, 188
Mirza Muhammed Kâzım, 188
Mirza Muhammed Sadi, 152
Mirza Şefi. 72
Misak-ı Millî, 201-202
Miskin Kılıç, 146, 206
Moğol, 15, 62, 76
Moğol İstilası, 129
Moğollar, 62, 204
Molla Hali Bey Mambet, 127
Molla Kara Kalesi, 131
Molla Kılıç, 146
Molla, Nefes, 146
Molla Zelili, 146
Mondros Mütarekesi, 8
Moreland, W.H., 171
Moseley, G., 151
Moskova, IX, 2-3, 5-6, 13, 33-34, 60, 96, 103, 114, 125, 207
Moti Mescidi, 190
Muhammed Ali Cinnah, 42, 48, 191
Muhammed Ali Han, 46-48, 149
Muhammed Azam, 177-178
Muhammed Can Tınışbay, 96
Muhammed Emin, 149
Muhammed Emin Han, 130
Muhammed Emin Mukimi, 127
Muhammed İkbal, 42. 45, 191
Muhammed İmil, 149
Muhammed Kam-bahş, 177, 179
Muhammed Muazzam, 177
Muhammed Munis Mirab, 127
Muhammed Niyaz Alem, 158
Muhammed Rıza Erniyaz Beyoğlu Agehi, 127
Muhammed Saki Müstaid Han, 188
Muhammed Şah, 179-185
Muhammed Şerif Can Mahdum, 127
Muhammed Şeybani Han, 7 + -77, 165
Muhammed Tahir İnayet Han, 188
Muhammed Varis, 188
Muhammed Yusuf Bek Bayani, 127, 153
Muhdum Azam, 148
Muhiddin, M.A., 104, 122
Muhtar Ahmat Ansari, 50-51
Muhtar Başkırt Cumhuriyeti, 102
Muhtar Tatar Cumhuriyeti, 106
Mukimüddin Beg Can, 94
Multan, 185
Murad, I., 194
Murad, IV., 172
Muratbahş, 172
Murat Efendi, 153, 155
Murat Han, 209
Muravyev, 79
Musabay, V., 119, 127
Musa Taş Muhammedoğlu Aybek, 127
Musaddık, 71
Mustafa Çokay, 198, 102
Mustafa Suphi, 12
Mustafa Kemal Paşa, 15, 25-28, 32-33, 3), 37-44, 4 + -54, 114, 165, 211-214, 221, 311
Musavat Partisi, 67
Musul, 172, 201
Mutasım, 201
Mutemed Han, 188
Muzafferüddin, 82, 84, 85
Mücahide-i Hilafet, 51

Müfti Mahmud hoca Behbudi, 127
Müftü Sadrettin, 114
Münevver Kari, 94, 114
Münevver Kari, Abdürreşidhanoğlu, 127
Münih, 45
Mümtaz Mahal, 190
Müslüman Birliği, 42
Müslümanlar Bürosu, 100
Müslüman Gucerat, 169
Müşterek Komite, 4

—N—

Nadir Şah, 63, 64, 79, 129, 182-184, 203, 204
Nahcivan, 11
Nalbantoğlu, M. 41
Namangan, 116
Namık H., 98
Napier, G.C., 86, 130, 131
Napolyon, 64
Nasır Ceng, 184
Nasıri, Abdulkayyum, 207
Nato, 199
Naziri Bey, 5
Nazrul-İslam, 42-45
Nebi, 65
Necef Bek Vezirli, 72
Neuilly Sözleşmesi, 195
Nevvth, J.A., 128
Nişapurlar, 206
Niyaz By (Hoten Valisi), 156
Nizami, 72
Nogay, 210
Nur Ata, 115
Nur Muhammed Han, 150
Nur Verdi Han, 131-140
Nuri Paşa, 7, 26, 67
Nuri-Şair, 146
Nyman, L.E., 158-159

—O—

O'Donovan, E., 133
Ogur Türkleri, 193
Oğuz Han, 22
Oğuzlar, 17, 20, 129, 205
Olcas Süleymanov, 119
Omurtag (81-831), 193
Oraz Han, 129, 143
Oraz Kalesi, 129
Oraz Serdar, 144
Orenburg, 85, 89, 90, 93, 110
Orhonlu, Cengiz, 198, 202, 206
Orta Asya İslam Devleti, 111
Orta Asya Türk İslam Alemi, 126
Orta Asya Türkleri, 67, 103, 146
Orta Asya, VI, VII, 19, 20, 31, 39, 56, 60, 63, 75, 77, 80, 82, 85, 88-91, 122, 125-129, 121, 132, 135, 136, 150—153
Orta Doğu, 79, 81, 199, 201, 205
Orta İdil Bölgesi, 209
Orta-Orda, 78
Ortak Türk Dünyası Edebiyatı, X
Ortak Türk Tarihi, X
Oş, 116
Osman Hoca, 104, 114
Osman Hoca, 95
Osm. Hükümet, 88
Osm. Trakyası, 50
Osman Paşa (Gazi), 136
Osmanlı Birliği (Pan-Ottomanizm), VIII
Osmanlı Devleti, VI, VII, 8, 23, 30, 40, 50, 62, 64, 78, 79, 82, 86, 156, 157, 169, 172, 184, 199
Osmanlı İmparatorluğu, IX, 25, 57, 58
Osmanlı Padişahları, 37
Osmanlı Türkiyesi, 10, 26, 29, 62, 194, 203, 208, 211
Osmanlı Türkiyesi, VII, 7, 16, 17, 25, 39
Osmanlı, 19, 25, 26, 46, 75, 77, 169, 171-175, 216
Osmanlıcılık, 23, 26
Otonom Azerbaycan Hükümeti, 70, 71
Otonom Türkistan, 99
Oyratlar, 76

—Ö—

Ögel, B., 193
Ömer Paşa, 80
Ömer, S., 23
Ön Asya, 31
Özbek Cumhuriyeti, 115
Özbek Devleti, 75, 76
Özbekistan, IX, X, 122

Özbekistan Komünist Partisi, 122, 124
Özbekler, IV, 4, 17, 20, 26, 63, 75, 77, 78, 83, 95, 105, 114, 115, 126, 129, 142-145, 163-167, 169, 171-175
Özergin, M.K., 198
Özsü, M. Fatih, 44, 46

—P—

P. Urban, 121, 125
Pahlen, K.K. 92, 141, 142
Palvan Niyaz Harezmi, 95, 127
Pamir, 116, 164
Pan-İslamizm, 16, 17, 93, 124
Pan-Turanist, 15, 119
Pan-Turanizm, 16
Pan-Türkist, 15, 16, 26, 119
Pan-Türkizm, 16, 17, 24, 92, 93, 124
Panipat, 185
Paris, 49, 68
Peçenek Türkeleri, 193, 207
Pehlevi Hanedanı, 69
Pekin Gazette, 156
Pekin, 149, 155
Pencap, 45, 166, 167, 185
Perestroyka, 125
Perovsky, General, 80
Peşaver, 182
Petersburg, 84-86, 91, 136, 155
Petro, Çar, 63, 64
Petrusevitch, N., 129, 130, 138
Pieroe, R.A., 91, 141
Pipes, R., 110, 112-114
Pir Muhammed Mirza, 150
Pişbek, 115, 116
Plevne, 136
Pomak(lar), 193, 194, 195
Ponk, A., 109, 110, 112, 113, 114
Ponomaryov, H., 125
Portekiz, 176
Portekizliler, 167, 169, 171
Pringle, Kennedy, 178
Prut, 63

—R—

Racalar, 166, 179
Racputlar, 176
Rahmi Apak: 6
Rawlinson, H.C.: 80, 85, 131, 152
Rabiat-üt-Deylani: 190
Recep Bey: 5
Reinthal, Alb.: 152
Reşidov (Özbek K.P. Genel Sek.): 124
Rıza, B.: 116
Rızaeddin, I. Fahreddin: 207
Rıza Pehlevi (İ. Şahı): 58, 60
Rieber, A.J., 81
Riding, Lord: 50
Roe, Thomas, 171
Romanovskiy, D.I., 84, 85, 86
Romanya: 57, 198
Romanya Türkleri, 198
Rosliyakov, A., 141
Rumeli, 14, 15, 194, 211
Rumlar, 199, 200
Rupi: 176
Ruslar, 8, 11, 17, 35-39, 56, 63-70, 78, 80, 84, 86, 87, 89-91, 95, 101, 108, 109, 110-116, 122, 126, 131-143, 147, 149-158, 194, 197-199, 205, 207-209
Rus Kril Alfabesi, 69, 118
Rusça: 119, 123
Rus Komünist Partisi, 101, 115, 166, 145, 152, 153
Ruslaştırma, 120, 122
Rustak, 164
Rusya, 2-10, 12, 16, 17, 21-30, 34-39, 53, 54, 63, 64, 66, 80-86, 101, 106, 111, 119, 122-125, 153, 154, 159, 160, 198
Rusya'daki Yabancı Milletler Cemiyeti: 94
Rusya Federasyonu: 208
Rusya Müslümanları, 36
Rusya Müslümanları İttifakı: 94
Rusya Müslümanları Kongresi, 97, 207, 209
Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti, 94
Rusya Sovyet Cumhuriyeti, 10
Rusya Sovyet Hükümeti, 12
Rusya Sovyet Şuralar Cumhuriyeti, 212
Ruşen Ahter, 179
Ruşen Eşref Ünaydın, 6

—S—

Sabir, A. 117
Sabir, Muhammed, 216

Sâbit Dâmullah, 158, 159
Sâdâbâd Paktı 57, 58, 59, 60
Sbuhi-i Çağatayı, 188
Sadavan, 115
Sâdık Bey, 150
Sâdık Bek Afşar, 72
Sadreddin Aynî, 127
Sadri Maksudî, 54, 96
Safarov, 6, 100
Safevî, 63, 169, 173
Safevi Hanedanı, 203, 204
Safevîler, 203, 204, 205
Sâd Muhammed Rahim, 87
Said Yakup Han Tora, 153, 155, 157
Sakarya Zaferi, 5, 49
Sakar Molla, 146
Salur, 129, 164, 205
Samoylovich, 146, 147
Sarasu, 116
Sarı Asi 115
Sarık 146, 164, 205
Sarıkamış, 25
Sarı Şair 146
Sarkal,J., 169, 175, 180,
Saray M., 5, 6, 21, 32, 37, 39, 53, 55, 57, 60, 79, 82, 83, 86, 87, 93, 117, 118, 124, 154, 163, 195
Saraybosna, 197
Sarkars, J., 169
Schlagenweit, A., 152
Schooten, M.T. Ullens, 206
Schuyler, E., 63, 88, 91, 132, 151, 152
Sedelnikov, A.N. 89
Selçuklu VIII, 75, 202, 203, 216
Selçuklular, 62
Selmas, 203
Semerkand, 86, 115, 126
Semerkandlı Hoca Sadık, 188
Safkaya, D. 56
Sevr Antlaşması, 14, 50, 51
Seydi Ali Reis, 77, 167
Seyhun, 165
Seymour, B. 104, 105
Sayfü'l-İslâm (İslâmın Kılıcı), 51
Seyyid, 179
Seyyid Hoca, 146
Seyyid Muhammed Rahim, 132
Seyyid Paşa, 153
Seyyid Hüseyin 72
Shaw, P., 152
Sheehy, A., 105
Sırbistan, 25, 197
Sırım batur, 89
Sibirya, 78, 95, 128, 208
Sih, 179
Sind, 166, 167, 185
Sing, S.A., 80, 82, 84
Sir derya, 116
Skalov, G., 109
Skobelev, M.B., 136, 137, 138, 139
Sofulu, 196
Sofya, 94
Sogukbulak, 203
Sokal, E.D. 92, 95
Sosnovsky, 154
Sovyet(ler), 2, 6, 7, 13, 32, 33, 37, 53, 54, 60, 101, 102, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 144, 145. 147, 161, 165, 208
Sovyet-Afgan Muahedesi, 6
Sovyet Anayasası, 128
Sovyet Komiserliği, 102
Soyvet Komünist Partisi, 121, 123, 124, 125, 145, 208
Sovyetler Birliği, IX, X, 121, 126
Sovyetleştirme, 120
Soyvet Müslümanları (dergi) 117
Sovyet Rusya, 60, 75, 117
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, 69, 118, 125
Soyvet Tarihçileri Konferansı, 124
Sovyetskaya Kırgiziya, 120
Sovyet Yazarlar kongresi, 146
Stackelberg, G.A. Von, 120
Skalin J., 103, 107, 121, 146
Stewart, C.E., 130
Stumn, İ.H., 78, 87, 88, 131, 132
Sultan Ebu Saîd Han, 148
Sultan Galiyev, 114
Sultan Hoca, 115
Sultan İbrahim, 166
Sumdar R.C., 174
Sur, 167
Suriye, 52, 201, 202
Suriye Türkleri, 202
Süleyman Sâmi, 72
Sümer, F., 61, 62, 206

Süslü Azmi, X
Sykes P., 62, 65, 77, 79

—Ş—

Şah Abbas I, 63
Şah Abbas II, 172, 173, 175
Şah Alem Bahadır Şah, 178, 185
Şah Bende, 146
Şah Budak Han, 76
Şah Cihan III, 185
Şah Cihan, 78, 170-176, 178, 190
Şah İsmail, 62, 77, 203
Şahin, İlhan, 194
Şahsevenler, 205, 206
Şansi, 154
Şapolyo, E.B., 56
Şark İnkılabı Dergisi, 118
Şark Ordusu, 25
Şark Türleri, 57
Şatranlu, 206
Şehr-i Büzürg, 164
Şehirbaz, 115
Şeki, 64, 65
Şemseddin Mahdunm Şahin, 127
Şeng-şin Tsai, 157
Şeref Bey, 6
Şerif Hüseyin, 30, 46
Şevket Ali Han, 46, 48
Şeydai, 146
Şeyh Ebul-Fadl Allame, 188
Şeyh Mübarek Nağori, 188
Şeyh Muhammed Gavs, 188
Şeyh Nizameddin, 150
Şeyh Safiyüddin, 203
Şeyh Şamil, 80
Şeyh Sclim Çeşti, 188
Şeyhülislam Hayri Efendi, 29
Şibergan, 163
Şii, 164
Şimşir, B.N. 5, 10, 49, 194, 198
Şir Ali Lapain, 101
Şir Han, 167
Şir Muhammed Beg Hacı Koşakoğlu, 109
Şirvan, 63, 64, 65, 72
Şuca 176

—T—

Taagepera, R., 73, 128, 147
Tacik(ler), 4, 75, 112, 145, 168
Tacikistan, 125
Tacik Muhtar Bölgesi, 116
Tac-Mahal, 173, 190
Tahirî, Şakîrcan, 207
Tahran, 140, 206
Tahsun, 156
Tahsun Kalesi, 155
Tâlikî, 146
Taldu-Kungan, 115
Taliş, 64
Tarih-i Lütfî, 89
Taş-Arvat Kalesi, 131
Taşken, 56, 84, 86, 124, 126, 101, 102, 110, 115, 15000
Taşkentli Hafuz Kumeki, 188
Taşkurgan, 163, 164
Taş Nazar, 146
Taşöz, 115
Tatar, VII, 17, 20, 216
Tataristan, IX, 120, 126
Tataristan Muhtar Cumhuriyeti, 208
Tatar Komünist Partisi, 101, 106
Tatarlar, 107
Tatar Türkleri, 106
Taymas, A., 98, 208
Tebriz, 61, 62, 63, 203
Tebrizî, 72
Tebrizli, N., 206
Tecend Derya (Her Rûd), 129
Tecend Kalesi, 129
Teke, 146, 164, 205
Teke Türkmenleri, 129
Tekiner, S., 64, 65-67, 72, 116, 161
Temir, A., 208
Teodorowic, N., 120
Tercüman Gazetesi, 56, 57, 93
Tercüman-ı Hakikat, 135
Tergukasov, Gen., 136
Terentiyev, M.A. 80, 85, 86, 134, 136
Teşkan, 164
Tevkif Rüştü, 2, 3, 60
Thomson, Gen., 68
Tiflis, 35, 39
Tıkma serdar, 137, 138, 140, 143
Tınışbay, 102
TİKA, X
Tillet, L., 119
Timur, 5, 165, 166, 174, 177, 186
Timurlular, 62, 75, 148, 203, 204

Timurtaşlar, 206
Togan, A.Z.V., 4, 16, 17, 32, 61, 62, 97, 101, 102, 107, 108, 111, 113, 114, 143, 209
Togay, M.F., 5, 7
Toynbee, A.J., 62
Toprak Komitesi, 116
Trans-Caspian Region, 132
Tsitsianof, Gen., 64
Tuğrul Bey, 129
Tukay, A., 207
Tuna Bulgar Devleti, 193
Turan, D., 62
Turan, 22
Turancılık, 15, 18, 26, 36
Turanî, 216
Turanî Fırkası, 178
Turar Rıskul, 114
Turfan, 151, 156, 158
Turfan Kalesf, 155
Targay Nehri, 86
Türk: Metin içinde pek çok yerde
Türkiye: Metin içinde pek çok yerde
Türkler: Metin içinde pek çok yerde
Türk-Afgan İttifakı, 5, 6. 39
Türk Birliği (Pan-Turkısm), VIII, 53
Türk-Bulgar Andlaşması (18 EKim 1925), 195
Türk Cumhuriyetleri, X
Türkçe, 56, 71, 119
Türkçülüğün Esasları, 56
Türkçülük, 15, 18
Türk Dili Tedkik Cemiyeti, VII, VIII, X, 54, 55
Türk Eli, 20
Türk Dünyası, 1, 6, 53
Türk Tarih Tedkik Cemiyeti, VII, VIII, X, 54
Türk-İslam Dünyası, 28, 62
Türkistan, 3-10, 21-24, 29, 38, 60, 76, 85, 86, 91, 101-110, 112, 113, 115-120, 122, 123, 126-128, 135, 136, 141-145, 152, 153, 158, 163, 166, 169, 175, 178, 185, 189, 204, 208
Türkistan Birliği, 114
Türkistan Cephesi, 110
Türkistan Cumhuriyeti, 116
Türkistan Cumhuriyetleri, 8, 121, 122
Türkistan Devletleri, 80, 81
Türkistan Genel Valiliği, 86, 90, 91, 151, 160
Türkistan Hanlıkları, 79, 82, 90
Türkistan Komisyonu, 100
Türkistan Komünist Partisi,100
Türkistan Milli Birliği, 3, 4, 114
Türkistan Müslüman Kongresi, 97
Türkistan Müslüman Merkez Şurası, 97
Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, 99
Türkistan Sovyet Cumhuriyeti, 111
Türkistan Sovyet Komiserliği, 99
Türkistan Türkleri, VII, IX, 3, 8, 26-30, 56, 75-78, 82, 87-89, 92-99, 106, 108, 110-114, 123-127, 141-144, 203, 205
T.B.M.M. 6, 12, 14, 35, 39, 41, 51, 52, 114, 211, 212, 215, 221
T.B.M.M. Hükümeti, 2, 23, 48
Türkiye Komünist Fırkası, 12, 32
Türkmen(ler), 72, 75, 79, 83-87, 91, 95, 105-106, 114, 115, 128-133, 135-147, 164, 216
Turkmen Cumhuriyeti, 83, 115, 133
Türkmençay Andlaşması, 65
Türkmenistan, IX, X, 125, 126, 132, 133, 134, 136, 140, 141, 143, 146-147
Türkmenistan Komünist Partisi, 144
Türk Ocakları, 21, 23, 24, 27, 28, 54
Türk Yurdu, 23, 24, 25, 27, 28

—U—

Ubeydullah Hoca, 97
Ubeydullah Salihoğlu Zavki, 127
Ufa, 209
Ukrayna, 108, 208
Ulema Cemiyeti, 101
Uluğ Bey, 22, 121, 122, 126
Umum Rusya Müslümanları, 5
Ural Dağları, 209
Urgut, 86
Urmiye Gölü, 63, 203
Urumçi, 155, 158
Usul-i Cedid, 93, 127
Uygur Türkleri, VII, 75, 83, 148, 156, 161
Uzak Şark, 52
Uzaktaki Kardaşıma, 30
Uzlar, 193
Uzunçarşılı, İ.H. 77, 173

—Ü—

Üç Tarz-ı Siyaset, 22
Ülküsal. M. 208

—V—

Vahdeddin, Sultan 51
Vaidyanatlı, R., 114, 116, 144, 145
Vakhan, 116
Vakıf, 72
Vakit Gazetesi, 93
Vambery, A., 16, 76, 82, 85, 150, 151
Vasillev, A.A., 193
Vehbi Efendi, 2
Veniukoff, M.S., 84
Vidadi, 72
Viyana Seferi II, 197
Viyana, 94
Volga Vadisi, 63, 106
Vopay-oğlu, 146
Vrangel Gneral, 34
Visay Muahedesi, 14

—W—

Wade, 155
Watson, R.G., 131
Weil, Capt, 135
Wen-Djan Chu, 149, 154
Whiting, A.S., 158, 159
Wilson Başkan, 94
Wilson, 68
Wimbush, S.E., 116, 209, 210
Woorduff P., 171

—Y—

Yahudi, 8
Yakup Bey, 80, 148, 151-156
Yakut, 17, 20, 210
Yamud Türkmenleri, 71, 77, 88, 105, 129, 132, 146, 205
Yar Muhammed Han, 136
Yarkent, 151
Yate, C.E., 72, 206
Yavuz Sultan Selim, 41, 62, 77
Yemen, 49, 52, 116
Yengi Kale, 137
Yıldırım Bayezid, 194
Ykuboğlu, E., 202
Yücel, T., 206
Yugoslavya, 57, 197, 198
Yunan Hükümeti, 196, 197
Yunanistan, 57, 196, 199, 200
Yunanlılar, 40, 49, 221
Yunus Hoca, 149
Yusuf Has Hacip, 148
Yusuf Kemal Bey, 212
Yusuf Vezir Çemenzeminli, 72

—Z—

Zaidi, M.A., 48
Zainchkouskii, P.A., 135
Zakir Can Halil Muhammedoğlu Furkat, 127
Zarafşan, 116
Zankovsky, 7, 22, 68, 93, 95, 100, 104, 107, 209
Zincev, İ.A., 131
Ziya Gökalp, VIII, 16, 17, 22-26, 56
Zürih, 199

ISBN 975-16-0747-7

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA